

10715

**ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNİN İLK YILLARINDA
«İSLÂM BİRLİĞİ» HAREKETİ (1876-1878)**

**Y. G.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi**

Gökhan ÇETİNSAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi
Anabilim Dalı**

Mayıs 1988

ANKARA

TEŞEKKÜR

Tezimin hazırlanmasında birçok kişinin ilgi ve yardımlarını gördüm. Bunların başında tez danışmanım, Doç.Dr. Sina AKŞİN gelmektedir. Bu çalışmanın yöntem ve içerik bakımından bu şekli almasını ona borçluyum. Hocam Doç. Dr. Ali İhsan BAĞIŞ, karşılaştığım tüm güçlüklerde bilgi ve deneyimleriyle yardımcı oldu. Bölüm Başkanımız Prof.Dr. Birsen GÖKÇE ise tezimi araştırma ve hazırlamam sırasında büyük ilgi ve kolaylık gösterdi. Kendilerine ayrı ayrı teşekkürü borç bilirim.

Prof.Dr. Şerif MARDİN, Doç.Dr. Mim Kemal ÖKE, Yrd. Doç.Dr. Selim DERİNGİL ile tezim üzerinde görüşüp bilgilerinden yararlanma imkânı buldum. Kendilerine teşekkürü bir borç bilirim.

Doç.Dr. Şükrü HANIOĞLU ise, elindeki belgelerden yararlanmamı sağladı. Ankara'da temin edemediğim Basiret fotokopilerini gönderme lütfunda bulundu. Bunların haricinde manevi desteğini de esirgemedi. Kendisine bilhassa teşekkür ederim.

Aynı konunun farklı bir dönemi üzerine doktora çalışması yapan Ar.Gör.Mümtaz'er TÜRKÖNE de çalışmalarım sırasında tezime çok değerli katkılarda bulunmuştur. Kendisine de bilhassa teşekkür ederim.

Ayrıca, çok içten ve karşılığı ödenemeyecek yardımlarını gördüğüm; Ar.Gör. Oktay ÖZEL, Ar.Gör.M.Hulûsi LEKESİZ, Değerli arkadaşım Şekip BENAFRİ ve bölümümüz öğrencilerinden Bekir BERAT ÖZİPEK'e teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNİN İLK YILLARINDA "İSLÂM BİRLİĞİ" HAREKETİ (1876-1878)

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ.....	1
I. "İslâm Birliği" ve II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti.....	1
II. II. Abdülhamid'e Kadar İslâm Birliği Düşüncesi ve Hareketinin İzleri.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN CÜLÜSUNDAN 1877-78 OSMANLI RUS SAVAŞINA KADAR İSLÂM BİRLİĞİ HAREKETİ.....	30
I. İslâm Dünyasındaki Faaliyetler.....	34
A. Hindistan.....	34
B. Mekke.....	46
C. Fas.....	52
D. Tunus.....	55
E. Türkistan: Kâşgar ve Buhârâ.....	57
II. Osmanlı Devleti Dahilindeki Faaliyetler.....	62
A. Ulemâ ve Meşâyih'in Faaliyetleri.....	62
B. İslâm Birliği Hareketine Hizmet Eden Gazeteler.....	65
III. Basiret Gazetesi ve İslâm Birliği.....	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1877-78 RUS SAVAŞI VE SONRASINDA İSLÂM BİRLİĞİ HAREKETİ.....	71
I. Kırım ve Kafkasya.....	75
II. Afganistan.....	84
III. Hindistan.....	96
IV. Mekke.....	102
V. Kuzey Afrika.....	105

VI. Hint Okyanusu.....	108
VII. Osmanlı Ülkesindeki Faaliyetler:	
Ulemâ ve Meşâyh.....	109
SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA.....	115
EKLER.....	133

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

I. "İslâm Birliği" ve II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti

"İslam Birliği" (Panislâmizm, İttihad-ı İslâm), aşağı yukarı 19. yüzyılın son çeyreğinde başlayarak etkileri günümüze kadar süregelen önemli bir harekettir(1).

Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1870'lerin başında telaffuz edilmeye başlanmış, II. Abdülhamid döneminde bir politika olarak benimsenmiş, II. Meşrutiyet yıllarında düşünsel boyutlarıyla tartışılmış, I. Dünya Savaşı yıllarında ise İttihad ve Terakki hükümetince son perdesi sahneye konulmuştur. Başlangıç yıllarından itibaren oldukça geniş bir literatüre de konu olmuştur.

Fakat bu geniş literatüre rağmen, bugüne kadar konunun tanımı, ortaya çıkışı, mahiyeti ve sonuçları üzerinde kesin ve ortak bir sonuca varılamamıştır(2).

Konuya yalnızca II. Abdülhamid dönemi açısından baktığımızda, bu durum, II. Abdülhamid'in Türk ve dünya siyasal hayatındaki tartışmalı konumuyla birlikte daha da karmaşık boyutlar kazanmaktadır.

Konuyla ilgili çalışmalarını üç grupta inceleyebiliriz.

(1) Genel olarak İslam Birliği hareketi için bkz. George Young, "Pan-Islamism," Encyclopedia of the Social Sciences, XI (New York, 1967), s.542-44.

(2) Bunun nedenleri Lee'ye göre çalışma metodları ve dil güçlüklerinde yatar. Konu üzerinde çalışan pek çok yazar birinci elden bilgi kaynaklarına sahip değildir ve her uzman İslam Dünyasının (Kuzey Afrika, Türkiye, İran, Hindistan gibi) en iyi bildiği parçasının bakış açısından konuyu incelemeye eğilimlidir. Bkz. Dwight E. Lee, "The Origins of Pan-Islamism," American Historical Review, XLVII (Jan, 1942), s.278-79. Bu durum büyük ölçüde bugün de geçerlidir.

Birinci grupta, genellikle, Şarkiyatçılar tarafından 1800'lerin son yıllarıyla yirminci yüzyılın başlarında kaleme alınan 'klâsik' diye tanımlıyabileceğimiz makaleler yer almaktadır(3).

Oldukça ayrıntılı ve çoğu yerde birbirine zıt görüşler taşıyan bu makaleler arasında en kapsamlı ve dikkate değer olanlarından biri Becker'in makalesidir(4). Becker'e göre, Panslavizm ve Pancermenizm benzetmesine göre kurulan Panislâmizm, bütün müslümanların birleşmesi ve bir islâm imparatorluğunun kurulmasını amaçlayan bir akımdır. Ancak bu zaten islâmın temel esaslarından biridir. Kelimenin dar anlamında ise Panislâmizm, bütün islâmi gelişmede var olan bu düşünceyi değil, Avrupa'nın

- (3) Bunlar arasında görebildiklerim şunlardır: Rafiüddin Ahmad, "A Moslem's view of the Pan-Islamic Revival," Nineteenth Century, XLII (oct., 1897), s.517-26; J.T.von Eckardt, "Pan-islamismus und islamitische Mission," Deutsche Rundschau, XCVIII(1899), s.61-81; O. Depont ve I.T.d'Eckardt, "Panislamisme et propaganda Islamique," Revue de Paris, 15 Novembre 1899 s.1-34 C.Snouck-Hurgronje, "Les Confréries religieuses, La Mecque et le Panislamisme," Verspreide Geschriften, III (Bonn, 1923), s.189-207 (Revue de l'histoire des Religions, XLIV(1901), s.262-81'den tekrar basım); C.H.Becker, "Panislamismus" Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt; Islamstudien, II (Leipzig, 1924-32), s.231-51 (Archiv Fur Religionswissenschaft, VII(1904), s.169-92'den tekrar basım); K.Voller, "Über Panislamismus", Preussische Jahrbücher, CXVII (July, 1904), s.18-40; A. Vambery, "Pan-Islamism," Nineteenth Century, LX (Oct., 1906), s.547-58; Behdjet Wahby Bey, "Pan-Islamism," Nineteenth Century, LXI (May, 1907) s.860-72; "Le Panislamisme et le Panturquisme," Revue Du Monde Musulman, XXII(1913), s.179-220; Daha geç tarihli olmasına rağmen, Stoddard'ın kitabındaki konuyla ilgili bölüm de bu gruba sokulabilir: Lothrop Stoddard, New World of Islam (New York, 1921), s.45-89).
- (4) C.H.Becker, "Panislamismus," Islamstudien, II (Leipzig, 1924-32), s.231-51; Becker'in görüşlerinin eleştirisi K.Vollers'ın makalesindedir. Becker ve Hurgronje'nin Panislâmizm'le ilgili görüşlerinin eleştirisi için ise bkz. Maxime Rodinson, Batıyı Büyüleyen İslam (İstanbul, 1983), s.70-71 .

İslâm Dünyasına girmesi ile ortaya çıkan "yeniden canlanmayı" belirtir. Böyle anlaşıldığında Panislâmizm modern Avrupa'ya karşı bütün müslümanların güçlenen birlik bilinci ve dayanışmasıdır. Yani İslamın en son gelişme aşamasında bir sayfa, Avrupa ile mücadelede ise bir bölümdür. Öte yandan "Panislâmist düşünce" ile "Panislâmizm" arasında kesin bir ayırım vardır. Teorik olarak Panislâmist düşünce ilk cemaatte oluşmuştu ve sonraki yüzyıllarda giderek bir ideal haline geldi. Panislâmist düşünce Avrupa olgusu ile karşılaştığında ise büyük bir gelişme gösterdi. İşte şimdi bu bir harekete dönüşüyor ki, Becker bu harekete özel anlamında "Panislâmizm" diyor. Yine Becker'a göre Panislâmizm, temelde bir teşkilat değil bir eğilimdir (5).

İkinci grupta, modern dönem diyebileceğimiz 1930'lardan sonra, tarihçiler ve sosyal bilimciler tarafından yazılan makaleler yer almaktadır. Bunların ilki olan klâsikleşmiş makalesinde Lee (6), o güne kadar konuyla ilgili mevcut literatürün bir dökümünü yapıp, Panislâmizmin ortaya çıkışı ve mahiyeti ile ilgili tartışmaları özetlerken, büyük ölçüde İngiltere'nin desteğiyle gelişen ve Batı'nın artan etkisine karşı İslâm Dünyasının tepkisinden kaynaklanan bir hareket olduğunu göstermeye çalışır.

Keddie ise (7) Panislâmizmi "Milliyetçilik öncesi Milliyetçilik" (Proto-Nationalism) olarak tanımlar. Ona göre, Asya ve Afrika Milliyetçilikleri gibi temelde Batı Emperyalizmine bir tepki olan Pan-İslâmizm, İslamı bağı-

---

(5) Becker, Passim.

(6) Dwight E. Lee, "The Origins of Pan-Islamism," American Historical Review, XLVII (Jan., 1942), s.278-87.

(7) Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism," Journal of Modern History, XLI (March, 1969), s.17-28.

lılıktan ulusal bağıllılığa geçişte önemli bir adım oluşturur. Yazar, Panislâmizm ile milliyetçilik arasındaki mukayeseyi, Afgânî örneğinde yapmaya girişir.

Farooqi'nin çalışması ise(8) temel kaynak olarak bir kısım İngiliz belgelerinin kullanıldığı ve konu üzerinde bugüne kadar varolan bilgilerin iyi bir özetinin yapıldığı oldukça kapsamlı bir makaledir. Panislâmizmin tarihsel dayanaklarını, ortaya çıkış dinamiklerini ve geçirdiği sürecin bir bölümünü İngiliz belgelerinden örnekler getirerek anlatır. Ancak Farooqi'de, Lee gibi, konunun İngiltere-Hindistan-Türkiye dairesi haricindeki kısımlarına çok kısa olarak değinir.

Elimizdeki konuyla ilgili en son makalede ise Karpat(9), 19. yüzyılda Osmanlı Devletinde, Panislâmizm ya da İslâmcılığın doğuşunu ve gelişmesini sağlayan etkenleri; toplumsal yapı değişiklikleri, dış siyaset gelişmeleri, düşünce alanında meydana gelen değişiklikler ve II. Abdülhamid'in verdiği yön olarak dört grupta açıklar. Böylece, Panislâmizmden daha çok, genel olarak 19.yüzyıl Türkiyesi'ndeki İslâmcılığın tarihsel olmaktan ziyade siyasal ve sosyolojik bir tahlilini yapar.

Belirli coğrafi bölgeler bakımından konuyu inceleyen makaleler arasında da Reid'in Endonezya ve Malezya üzerindeki mükemmel çalışmasıyla(10), Bennigsen'in Rusya

---

(8) Naimur Rahman Farooqi, "Pan-Islamism in the Nine-teenth Century," Islamic Culture, LVII (Oct., 1983), s.283-96.

(9) Kemal H.Karpat, "Pan-İslâmizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi," Türk Dünyası Araştırmaları, 48 (Haziran, 1987), s.13-37.

(10) Anthony Reid, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia," Journal of Asian Studies, XXVI (February, 1967), s.267-83.

müslümanları hakkındaki makalesini(11) sayabiliriz.

Üçüncü grubu ise, genellikle İslâm Dünyası, Osmanlı Devleti yahut II. Abdülhamid ve dönemi üzerinde çalışan yazarların kitaplarındaki konuyla ilgili bölümler oluşturmaktadır(12).

Öte yandan, II. Abdülhamid dönemi sonrasındaki İslâm Birliği hareketi ve düşüncesi ile ilgili çalışmalar da ayrı bir incelemeyi gerektirir(13).

Şimdi, bütün bu çalışmaların ışığı altında İslâm Birliği hareketine bakarsak; öncelikle, İslâm Birliği bütün İslâm ülkelerini siyasî bir birlik olarak bir araya getirme anlamında olmayıp, yükselen Batı Emperyalizmine karşı İslâm Dünyasının siyasî, sosyal ve kültürel dayanışması, Batıya karşı geliştirdiği bir

-
- (11) Alexandre Bennigsen, "Pan-turkism and Pan-islamism in History and Today," Central Asian Survey, III(1985), s.39-49.
- (12) Örnek olarak şunlar verilebilir: Arnold Toynbee, "The Ineffectiveness of Pan-islamism," A Study of History, VIII (Oxford, 1979), s.692-95; M.G.S. Hodgson, The Venture of Islam, III(Chicago, 1974), s.253-55; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, cilt VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907 (Ankara: TTK, 1983), s.539-50; Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma (İstanbul, 1978), s.331-57; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu (Ankara: TTK, 1984), s.338-40; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İkinci Cilt, (İstanbul, 1983), s.314-16; Erol Güngör, İslâmın Bugünkü Meseleleri (İstanbul, 1981), s.149-69; Orhan Koloğlu, Abdülhamid Gerçeği (İstanbul, 1987), s.172-231;
- (13) Bunlara örnek olarak şunlar gösterilebilir: C.H. Becker, "Islam politik," , Die Welt des Islams, band III, 2(August, 1915), s.1-16; G.Wyman Bury, Pan-Islam (London, 1919); Şeyh Muşir Hosain Kîdwai, İslâma Çekilen Kılıncı Yahud Alemlerân-ı İslâmı Müdafaa (1919). II. Meşrutiyet Döneminde Türkiye'deki İslâm Birliği düşüncesi ile ilgili olarak şu eserlere bakılabilir: Tarık Zafer Tunaya, İslâmcılık Cereyanı (İstanbul, 1962), s.91-93; İsmail Kara, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi İçin Bir Çerçeve Denemesi," Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I (İstanbul, 1986), s.XV-LXVII.

cevap, bir tepki olduğunu görürüz. Doğal olarak, bu hareketde, o günün dünyasında en güçlü İslâm Devleti olan ve halifeliği elinde bulunduran Osmanlı Devleti, en önemli rollerden birini oynamıştır. II. Abdülhamid tahta geçmeden çok önceleri başlayan bu eğilim, II. Abdülhamid döneminde de devam etmiş ve çoğu kere Abdülhamid yönetimince politikaya dönüştürülmüştür.

II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyasetinin iki farklı amacı olduğu görülüyor(14). Bunlardan ilki, dışarıya yönelik bir siyaset olarak, uluslararası politikada Osmanlı Devletine hayat hakkı kazandırmak için, Osmanlı Devleti dışında kalan İslâm Dünyası üzerinde yürütülmüştür. Hilâfet çerçevesinde İslâm Dünyasındaki çeşitli ülkelerle ilişkiye geçilmiş, bir iletişim ağı kurulmuş ve bu durum söz konusu ülkeleri ellerinde bulunduran Avrupalı sömürgecilere karşı bir koz olarak kullanılmıştır. Bir yandan, Avrupa'ya karşı buralardaki Müslümanların Halifeye olan bağlılığı ve sömürgecilere itaat edip etmemelerinin Osmanlıya bağlı olduğu vurgulanırken, öte yandan Hilâfet merkeziyle bu ülkeler arasındaki ilişkiler hep canlı tutulmaya, Osmanlı ve Hilâfet, İslâm ülkelerinin durumu, cihad ve İslâm Birliği hakkında müslümanlar bilinçlendirilmeye çalışılmıştır(15).

-
- (14) Selim Deringil bunları "Emr-i Hilâfet ve Panislâmizm (İttihad-ı İslâm)" (Deringil, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, s.306-307) ya da "Pan-İslamizm-İslamizm" (Deringil, Studies On Ottoman Diplomatic History I, s.123-24) olarak adlandırıyor. Jön Türk kaynaklarının Abdülhamid'in "emr-i hilafete" sarılması ile "İttihad-ı İslâm"ı ayrı politikalar saymaları ve ilkinin 1876, ikincisinin 1892, den sonra benimsendiği iddiası için bkz. Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri:1895-1908 (İstanbul,1983), s.60, n.127; Ben burada, ikisi için de "Panislâmizm" terimini yeğliyorum.
- (15) Bu tür faaliyetlerle ilgili Fransız Arşiv Belgelerinden bazı örnekler için İhsan Süreyya Sırma'nın şu çalışmalarına bakılabilir: "Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Sömürgeciliğine (.../...)

İkinci amaç, iç politikaya, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra daha da yoğunlaşan müslüman nüfus arasında siyasi bir birlik ve ortak bir kimlik yaratmaya yöneliktir. Hilâfetin ve İslâmiyetin ideolojik fonksiyonundan kalkarak devletin müslüman tebâsına siyasal, sosyal ve kültürel bir ortak bilinç kazandırmak çabasını güder(16).

Gerek birinci ve gerekse ikinci amaç için kullanılan, en önemli araçlardan biri tarikatlardır. Tarikatlar, dışarda, diğer İslâm ülkeleriyle irtibatların

karşı Sultan II. Abdülhamid'in Panislamist faaliyetlerine ait birkaç vesika, "Tarih Enstitüsü Dergisi, 7-8 (İstanbul 1977), s.157-184; "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Siyasetinde Büyük Rol Oynayan Tarikatlara Dair Bir Vesika," İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, XXXI (İstanbul,1978), s.183-198; "Sultan II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları," İ.Ü.E.F. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VII (İstanbul,1979), s.199-205; "II. Abdülhamid'in Çin Müslümanlarını Sünnî mezhebine bağlama gayretlerine dair bir belge," İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, XXXII (İstanbul,1979), s.559-562 . Bu konuda Vambéry'nin gözlemleri için bkz. Mim Kemal Öke, İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambéry'nin gizli raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi (İstanbul,1983), s.108-109,119-120.

- (16) Konunun irdelenmesi için bkz. Şerif Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkiler," Türk Siyasal Hayatının Gelişimi (ed.Ersin Kalaycıoğlu ve A.Yaşar Sarıbay, İstanbul,1986), s.116-117; "Religion and Secularism in Turkey," Atatürk: Founder of a Modern State (der.Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun, London,1981), s.200-202; "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk," Cağdas Düşüncenin Işığında Atatürk (İstanbul,1986), s.31-32; "Religion and Politics in Modern Turkey," İslam and Political Process (der. J.P.Piscatori, London,1984), s.141-42. İslâmın "yumuşak" bir ideoloji olarak vurgulanması için bkz. Şerif Mardin, Din ve İdeoloji (İstanbul,1983), s.51-57. Bu ikinci amaç doğrultusunda örnekler için bkz. Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia," Middle Eastern Studies, IX(1973), s.139-155; Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası (İstanbul,1983).

kurulmasında ve sürdürülmesinde kullanılırken(17), içerde de, sosyal iletişimi sağlayabilme ve toplumsal seferberlik yaratabilme kapasitelerinden yararlanmıştıdır(18).

İslâm Dünyasının en yaygın ve etkili tarikatlarıyla ilişkiye geçilmiş, "Şazeli" tarikatından Şeyh Muhammed Zafir(19), "Rifâî" tarikatından Şeyh Ebulhuda(20) gibi bu tarikatların önemlitemsilcileri İstanbul'da tutulmuş, tarikatlara mensup dervişlerin İstanbul ile bölgeleri arasındaki yolculukları vasıtasıyla o bölgelerin haberleri İstanbul'a İstanbul'un kiler de

- (17) Örneğin, İ.S.Sırma, Tarih Enstitüsü Dergisi, 7-8, s.157-184; Sırma, İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, XXXI, s.183-198; ilginç bir örnek için bkz. Cihad Önderleri 1 (İstanbul: İslâm Mecmuası Yayınları 1986), s.120; "1976 senesinde İstanbul'da tertiplenen 'İslâm Ülkeleri Dışişleri Bakanları Toplantısı'na katılan Komor Adaları İslâm Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı'nın M.Zahid Kotku (ölm.1980, Ünlü bir Nakşibendiye-Halidiyye Şeyhi)'yu ziyaretlerindeki sözleri.. : (1880'lerde II. Abdülhamid Han, hilâfetin İslâm alemindeki etkisini arttırmak için, çeşitli İslâm ülkelerine derviş kabileleri göndermişti. Komor Adaları'na da Gümüşhaneli Dergâhına mensup dervişler gönderilmişti. Onların bölgemizde oluşturdukları halka o zaman azınlıkta bulunan müslüman nüfusu, çoğunluğa dönüştürmüşlerdi. Halen mevcut ve faal olan Komor Adaları'ndaki Gümüşhaneli Dergâhına mensup bir kimsenin mânevî zevki ile zât-ı âlilerinizi ziyaret etmekten şeref duyarım."
- (18) Mardin, İslam and Political Process, s.141-142.
- (19) Şazeliye'nin Medeniye kolunun başı olan Şeyh Muhammed Zafir (ölm.1906) hakkında bkz. B.Abu-Manneh, "Sultan Abdülhamid II. and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi," Middle Eastern Studies, 15(1979), s.139. Şeyh Zafir'in İstanbul'daki faaliyetleri için, İsmail Müştak Mayakon, Yıldız'da Neler Gördüm (İstanbul, 1940), s.95; Ayşe Osmanoğlu, Babam Sultan Abdülhamid: Hâtıralarım (İstanbul, 1986), s.25. Genel olarak Şazeliye hakkında bkz. Mustafa Kara, "Şazeliye Tarikatı ve Üç Büyük Şeyhi", Fikir ve Sanatta Hareket, 24 (Eylül, 1981), s.23-35.
- (20) Şeyh Ebulhuda hakkında kapsamlı bilgi için bkz. B.Abu Manneh, Middle Eastern Studies, s.131-153. İstanbul'daki faaliyetleri için, A.Osmanoğlu, Babam..., s.25-26.

o bölgeye ulaştırılmıştır.

İkinci önemli bir araç da Hac olmuştur. İslâm Dünyasının her tarafından gelen müslümanların hac nedeniyle Mekke'de toplanmaları, propaganda faaliyetleri bakımından Hac'ca büyük önem kazandırtmıştır. Çeşitli bölgelerden gelen hacılar için İstanbul bir ara merkez haline getirilmiş, İstanbul'a uğramaları temin edilerek iâşe ve ibâtelere sağlanmıştır(21). Öte yandan Mekke'nin durumuna ve yönetimine özel bir önem verilmiştir(22).

Üçüncü önemli bir araç, Tunuslu Hayreddin Paşa(23), Arap İzzet Paşa(24) gibi Arap vilâyetleri kökenli kişilere yönetimde önemli görevler verilmesidir. Bunun yanında, Arap eyaletlerine yönelik özel bir politika da güdülmüştür(25).

(21) Çeşitli gözlemler için bkz. Sir Henry F. Woods, Türkiye Anıları (İstanbul, 1976), s.126; A.Osmanoğlu, Babam..., s.63; M.Kemal Öke, İngiliz Casusu..., s.119-20, 109.

(22) Bkz. Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca (1880-1900)," Asian and African Studies, IX(1973), s.1-21. Ayrıca, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerrreme Emirleri (Ankara:TTK, 1984).

(23) Hayreddin Paşa için bkz. G.S.van Krieken, "Khayr al-Din Pasha," El², IV, s.1153-1155; Cemil Meriç, "Tunuslu Hayreddin Paşa," Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, V.s.1295-1298; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, II, s.895-960; M.Z.Pakalın, Son Sadrazamlar ve Başvekiller, IV, s.313-77; Atillâ Çetin, Tunuslu Hayreddin Paşa: Hayatı, Hizmetleri, Eserleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987.

(24) Bkz. Gövsa, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, s.198; Joan Haslip, Abdülhamit (İstanbul, 1964), s.235; Öke, İngiliz Casusu... s.100-101.

(25) Bkz. Engin Akarlı, "Abdülhamid's Islamic Policy in The Arab Provinces," Türk Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte (Ankara, 1979), s.44-60; Filistin için bkz. Kemal Öke, II.Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi (İstanbul, 1981); Ali İhsan Bağış, "The Jewish Settlement in Palestine And The Ottomans' Policy," The Third Interna-

Dördüncü bir araç olarak da basından istifade etmek yoluna gidilmiştir(26).

Üzerinde durulması gereken bir nokta da, Cemaleddin Afgânî'nin bu hareketteki rolüdür(27). Bu bağlamda Abdülhamid-Afgânî ilişkileri bir ölçüde muğlaklığını korumaktadır.

Diğer bir nokta ise Almanya'nın 1890'lardan sonra bu hareket üzerindeki rolüdür(28).

1897 Türk-Yunan savaşındaki galibiyetten sonra daha da hız kazanan bu harekette(29), II. Abdülhamid'in en önemli teşebbüslerinden biri "Hicaz Demiryolu Projesi" olmuştur(30). Dünyada da en büyük yankıyı bu proje yaratmıştır.

Üzerinde önemle durulması gereken son bir nokta ise, "İslâmcılık" ile "İslâm Birliği" arasındaki ilişkidir. Bazı yazarlar bu iki kavramı eş anlamlı olarak kullanırlar. Kanımızca İslâmcılık ile İslâm Birliği

(25) tional Conference on Bilad al-Sham: Palestine, 19-24 April 1980, vol.III: History of Palestine (Unv.of Jordan,1984), s.3-9.

(26) Bununla ilgili örnekler Eckardt, Becker ve Vambery'nin n.3'teki makalelerinde yer almaktadır.

(27) Bkz. Nikki R.Keddie, "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II," Middle Eastern Studies, 3 (October,1966), s.46-67. Keddie, Afgânî'nin 1883-85 Paris yazılarına kadar Panislâmizme eğilimli olmadığını belirtiyor. Keddie, Journal of Modern History, s.22. Afgânî için bkz. "Djamâl al-Din al-Afghânî," El, II, s.416-19; Osman Keskiöğlü, "Cemaleddin Afgânî," A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, X (Ankara,1962), s.91-102.

(28) Bu konuda genel bir bilgi için bkz. İlber Ortaylı, İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu (Ankara,1981).

(29) J.T.von Eckardt, Deutsche Rundschau, XCVIII (1899), s.61.

(30) Bkz. Z.H.Zahidi, "Hicaz Railway," El², III, s.364-65.

hareketi aynı şeyler değildir. İslâmcılık, İslamiyeti hayata yeniden hâkim kılmak, yeniden canlandırmak amacını güder(31). II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyaseti ise bu anlamda İslâmcı bir amaç gütmmez; İslâm'da reform, İctihad kapısının açılması, İslâmî eğitimin yeniden düzenlenmesi, Materyalizm ve Pozitivizmin İslâm düşüncesi üzerindeki tehdidi gibi konular gündemde yer almaz. Bu bakımdan, II. Meşrutiyet İslâmcılarının Abdülhamid'e karşı olan muhalefetlerinde bu durumun da payı büyüktür. İkisinin kesiştikleri nokta ise İslâmcılığın gündemindeki konulardan birinin de "İslâm Birliği" olmasıdır(32).

Bu konuda bugüne kadar ulaştığımız bilgilere ve çalışmalara rağmen, II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyasetini bir bütün olarak; konunun bütün ayrıntılarıyla inceleyebilmiş de değiliz. Lee'nin de belirttiği gibi bu büyük ölçüde birinci kaynaklara inmeyi

(31) İsmail Kara'ya göre "İslâmcılık, XIX-XX. yüzyılda, İslâmı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, eğitim...) yeniden hayata hakim kılmak ve akılcı bir metodla müslümanları, İslâm dünyasını batı sömürsünden, zâlim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütünüdürü ihtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir." (İ.Kara, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I, s.XV). İslâmcılık hakkında Kara'nın yukarıda işaret edilen makalesinden başka, bkz. Şerif Mardin, "İslâmcılık," Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c.5, s.1400-1404; T.Z.Tunaya, İslâmcılık Cereyanı; H.Z.Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s.308-312, 443 vd.

(32) Bkz. Bu bölümde n.13.

gerektirmektedir(33).

Bu çalışmada, II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyasetinin böyle, bütün olarak incelenmesine bir giriş oluşturmak üzere ve bir yüksek lisans tezinin de hüviyetine uygun olacak şekilde, II. Abdülhâmid döneminin ilk yıllarında İslâm Birliği hareketinin izini sürmek ve ipuçlarını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Dönem olarak, II. Abdülhamid'in tahta çıkış tarihi olan 31 Ağustos 1876'dan Berlin Andlaşmasının imzalandığı 13 Temmuz 1878'e kadar yaklaşık iki yıllık bir süre alınmıştır.

Çalışma iki temel kaynağa dayanmaktadır. Bunlardan ilki, İslâm Birliği hareketiyle ilgili olarak bu dönemde, adından en çok söz edilen Basiret gazetesidir(34). Bu gazetenin, 31 Ağustos 1876'dan kapatıldığı 22 Mayıs 1878'e kadar olan koleksiyonu, arada kapatıldığı bir ay dışında, hemen hemen eksiksiz olarak taranmış, ilgili haber ve yorumlar tespit edilmiştir. 22 Mayıs tarihinden sonrası için ise Vakit(35) ve Tercüman-ı Haki-

(33) Lee, American Historical Review, s.286-87.

(34) Roderic H. Davison, Reform In The Ottoman Empire:1856-1876 (New York,1973), s.276; Ş.Mardin, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, s.1402. Basiret (1869-1878) hakkında bilgi için bkz. S.N. Gerçek, Türk Gazeteciliği (İstanbul, 1931), s.53-54; F.S.Oral, Türk Basın Tarihi, Birinci Kitap, (İstanbul,1967), s.111; H.R.Ertuğ, Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi (İstanbul,1970), s.216; E.B.Şapolyo, Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın (Ankara,1976), s.136-142; M.N. İnuğur, Basın ve Yayın Tarihi (İstanbul,1982), s.211-214. Bu kaynaklardaki bilgiler şu kitaba dayanır: Basiret Gazetesi İmtiyaz Sahibi Ali, İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar (İstanbul,1976). Basiretçi Ali Efendi hakkında bkz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi, II, s.646-47; Gövsa, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, s.62-63. Karpas, Basiret'in günlük trajınının 1876'da 30.000 olarak tahmin edildiğini belirtiyor. Kemal H.Karpas, "The Mass Media:Turkey," Political Modernization in Japan and Turkey (ed.Ward ve Rustow, Princeton,1964), s.262.

(35) Vakit (1875-1884) hakkında bkz. Oral, s.119; Ertuğ, s.229; İnuğur, s.249-50.

kat(36) gazeteleri taranmıştır.

İkinci temel kaynağımız ise Osmanlı Arşivi'dir. Ancak burada kısıtlı bir zaman içinde çalışılabildiğinden tüketici olmak değil, çalışma süresi içinde tespit edilebilen belgelerin kullanılması amaçlanmıştır. Arşivdeki çalışma sırasında ancak "Yıldız Esas Evrakı" (37) tam olarak taranabilmiştir. Nitekim, çalışmada kullanılan Yıldız Esas Evrakı'na ait belgeler tarafımdan tespit edilenlerdir. Kullanılan "İrade"lerin(38) ise, hemen hemen tamamı, Cezmi Eraslan'ın Yüksek Lisans Tezi'nden(39) tespit edilip, Arşivden temin edilerek kullanılmıştır.

Sonuçta, ele geçirilen bütün bulgular, ikincil kaynaklardaki bilgilerle kontrollü ve karşılaştırmalı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

II. Abdülhamid'e Kadar İslâm Birliği Düşüncesi ve Hareketinin İzleri

II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyasetinin ortaya çıkışını belirleyen etkenler hakkında literatürde çeşitli

---

(36) Tercüman-ı Hakikat (1878-) hakkında bkz.Oral,s.154;Şapolyo, s.146-50; İnuğur,s.279-83.

(37) Bilgi için bkz. S.J.Shaw, "The Yıldız Palace Archives of Abdülhamit II, "Archivum Ottomanicum, III, (1971), s.211-237; Atilla Çetin, Başbakanlık Arşivi Kılavuzu (İstanbul,1979),s.35-38.

(38) Bilgi için A.Çetin, Başbakanlık...,s.14-16.

(39) Cezmi Eraslan, II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti Dahilinde ve Afrika Kitasında İslâm Birliği (Panislâmizm) Faaliyetleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi,1985.

sınıflamalar mevcuttur(40). Burada bu konu biraz daha farklı bir açıdan ele alınmaya çalışılacaktır. II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyasetinin ve genel olarak İslâm Birliği düşüncesi ve hareketinin ortaya çıkışına yol açan etkenleri, üç belirgin süreç üzerinde inceleyebiliriz. Bunlar;

a) Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan II. Abdülhamid dönemine kadar,

b) 17/18. yüzyıldan itibaren İslâm Dünyasının geçirdiği,

c) 19.yüzyıl dünyasında uluslararası politika ve uluslararası sistemin içinde bulunduğu süreçlerdir.

Bu üçü, birbirinden çok farklı ve ayrı değil, bilâkis çoğu zaman aynı mecrâda giden, kimi zaman da keşişen süreçlerdir.

Osmanlı Devleti'nin bir şeriat devleti mi yoksa örfî bir devlet mi olduğu hakkında çeşitli görüş ve tartışmalar olmasına rağmen(41), son tahlilde İslâmiyet

(40) Örneğin, E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi VIII, s.540: "Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman-Hristiyan münasebetlerinin kötüleşmesi; Avrupa'nın Osmanlı Hristiyanları lehinde müdahaleleri, İmparatorlukta ve dünyada İslâm memleketlerinin Avrupalılar tarafından istilâsı; İslâm dünyasında, İslâm ittihadı lehinde fikir cereyanlarının belirmesi."

(41) Bu görüşlerin genel bir değerlendirmesi için bkz. İlber Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi (Ankara,1979),s.137-139. Osmanlı Devleti'nin 'lâik' olduğuna ilişkin görüşler hakkında da; niçin 'laik' sayılamıyacağının en güzel açıklaması için bkz. İ.Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Lâiklik Hareketleri Üzerine," Türk Siyasal Hayatının Gelişimi (der.E.Kalaycıoğlu ve A.Y. Sarıbay, İstanbul,1986),s.162-163.

esaları üzerine kurulu, yapılanış ve işleyişinde islâmîyetin önemli bir işleve sahip olduğu bir devletti(42). Bu durum, 1517'den sonra daha da baskın bir özellik hâlini almıştır(43).

"Hilâfet" ve "Halifelik" kavramı konumuz bakımından anahtar kavramlardan birini teşkil etmektedir. Zira, İslâm Birliği siyasetinin dayanak noktası ve üzerinde bulunduğu eksen, teorik plânda da politika plânında da, Hilâfet olmaktadır. Bu bakımdan burada Hilâfet konusu üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır(44).

Halife, genelde, Peygamberin halefi ve kendisinden sonra yerine kaim olmak itibarıyla, İslâm câmiasının en yüksek reisinin yani "İmam"ının ünvanıdır(45).

Bir kurum olarak Hilâfet, İslâm tarihi boyunca çeşitli aşamalar geçirmiştir(46). Hz.Muhammed'in ölü-

-
- (42) H.İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey," Political Modernization in Japan and Turkey (Ed.R.E. Ward and D.A. Rustow, Princeton,1964), s.42; Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, s.138. Akarlı da "Şeriat ve kamusal örf hukuku arasındaki çelişkiyi çözmeye ve iki geleneği tek bir örgüt yapısı içinde bağdaştırmaya en yakın gelen devlet, Osmanlı Devleti olmuştur..." görüşündedir. Engin Akarlı, "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı," Çağdaş Kültürün Oluşumu I (İstanbul,1986), s.28.
- (43) H.İnalcık, "Arab-Turkish Relations in Historical Perspective (1260-1914)," Studies on Turkish-Arab Relations: Annual 1986 (İstanbul:TAİV,1986), s.154..
- (44) Hilâfet ve Halifelik için bkz. T.W.Arnold, "Halife," İA, V/I,s.148-55; "Khalifa," El², IV,s.937-49; Albert H.Lybyer, "Caliphate," Encyclopaedia of the Social Sciences,III, (N.Y.,1967), s.145-149. Konunun en güzel anlatımı, Bernard Lewis, "İslâm'da Siyaset ve Savaş", Maxime Rodinson, Batıyı Büyüleyen İslâm(İstanbul,1983) içinde,s.123-166'dadır.
- (45) Arnold, İA,s.148. Diğer tanımlar için Hayreddin Karaman, Mukayeseli İslâm Hukuku I (İstanbul,1982), s.65-86.
- (46) Arnold, İA,s.149 vd.; D.Sourdel, "The History of the Institution of the Caliphate," El², IV,s.937-47.

münden Abdülhamid dönemine hatta Cumhuriyet'e kadar İslâm Dünyasında en tartışmalı iki nokta, Halifenin vasıfları ve seçim usulu olmuştur(47). Nitekim daha Hz.Ali'nin Hilâfeti esnasında meydana gelen iç harb dolayısıyla Halife'nin haiz olacağı vasıf ve şartlara dair rakip nazariyeler, siyasi ve mezhebi birer doktrin halini almıştı(48). Siyasi bir nazariye olarak Hilafet hakkında belli başlı üç doktrin ayırdedebiliriz: Sünni, Şii ve Hârici(49).

Hulefâ-i Râsîdin döneminde en kudretli dönemini yaşayan Hilafet kurumu, Emevîlerden itibaren, bir yandan giderek saltanata dönüşürken, diğer yandan gücünü ve İslam Dünyası üzerindeki otoritesini yitirmeye başlamıştır(50). 1258'de Moğollar'ın Bağdad'ı işgalinden sonraki çöküntü ve bozgun döneminde ise Abbasiler'in görkemli dönemlerinde teorileştirilen "Klâsik Evrensel Hilâfet Teorisi" fiilen geçersiz kaldı ve önemli bir değişim geçirdi(51).

Aşağı yukarı 14.yy.'dan başlayarak İslâm Dünyasında, "tek halife" görüşü terkedilerek bağımsız müslüman hükümdarlar (sultanlar) Halife ünvanını kullanmaya başladılar. Kısa zamanda bu fiili durum teorideki yerini aldı ve meşrûlaştırıldı(52).

(47) Bkz. Karaman, Mukayeseli...,s.87 vd.

(48) Arnold, İA,s.150.

(49) Bu doktrinler için bkz. Arnold, İA,s.153-54; A.K.S.Lambton, "In Political Theory," El, IV, s.947-49. Bizi bu konuda en çok ilgilendiren sünni Hilafet doktrininin klâsik bir ifadesi için bkz. Ebu'l-Hasan El-Mâverdî, El-Ahkâmü's-Sultâniyye (İstanbul, 1976).

(50) Arnold, İA,s.150.

(51) B.Lewis, "İslâm'da Siyaset ve Savaş",s.135.

(52) H.A.R.Gibb, "Some Considerations on the Sunnî Theory of the Caliphate," Studies on the Civilization of Islam (ed. Shaw and Polk, Boston, 1962), s.141-50.

Nitekim, Osmanlılar ve Hilâfet ilişkilerine baktığımızda(53), I.Murat'dan (1326-1389) itibaren Osmanlı Sultanlarının da, bu yeni hilâfet anlayışı doğrultusunda "Halife" ünvanını kullanmaya başladıklarını görüyoruz. Başlangıçta, İslâm Dünyasının "en büyük lideri" olarak -Mekke, Medine ve Hac güvenliğinden sorumlu olmaları sebebiyle- Memlûk sultanlarını tanıyan ve saygı gösteren Osmanlılar, gelişip güçlendikçe, bu en büyük liderlik için Memlûklere rakip olmaya başladılar. Öte yandan Memlûklerin Portekizliler karşısında bozguna uğramaları(1509), Mekke ve Medine'nin tehdit edilmesi ve hacılara zarar verilmesi sonucu bütün gözler yardım ve destek için Osmanlı Sultanına çevriliyordu(54).

I. Selim'in(ölm.1520) "Halife" ünvanını Ayasofya'da yapılan resmi bir törenle son Abbâsî Halifesi El-Mütevekkil'den devraldığı doğru değilse de; 1517'de Kahire'ye girilmesiyle birlikte Osmanlılar "fiilen" İslâm Dünyasının en büyük lideri mevkiine yükseliyorlardı. Zira, Yavuz Selim Halep'de "Hâdim'ül-Haremeyniş-Şerifeyn" (Mekke ve Medine'nin hizmetkârı) ünvanını ve kutsal emanetleri almış, Kahire'de ise Mekke Şerifi'nin oğlu tarafından Mekke'nin anahtarları kendisine sunulmuştur. Bunlar fiilen, İslâm Dünyasının liderliğinin, yani "Hilâfet'ül-Ulyâ" ya da "Hilâfet'ül-kübrâ" (en yüce Hilâfet)liğin Osmanoğullarına geçtiğinin göstergesi olarak kabul edilebilirler. Çünkü Memlûkluların

---

(53) Osmanlılar ve Hilâfet konusunda Halil İnalcık'ın şu çalışmalarına bakınız: "Osmanlı Pâdişahı," A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIII,2(1958), s.68-71; Türk İdarî Teşkilâtı Tarihi (Ders notları, Teksir,1964-65),s.66-73; "İslâm In The Ottoman Empire," Cultura Turcica, V-VII(1968-70), s.19-29; "The Ottomans and the Caliphate," Cambridge History of Islam: 1. The Central Islamic Lands, (ed.Holt, Lambton and Lewis, Cambridge,1970),s.320-23; Halil İnalcık, Studies on Turkish-Arab Relations,s.152-55.

(54) Halil İnalcık, The Ottoman Empire:The Classical Age 1300-1600 (London,1973),s.57.

İslâm Dünyasının en büyük lideri olarak kabul edilme-
lerinin nedeni de "Hâdim'ül Haremeyn-iş'Şerifeyn" ün-
vanına sahip olmaları ve Hac işleriyle, Hac güvenliğini
düzenlemeleriydi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, mevcut Hilâfet anla-
yışı doğrultusunda zaten Osmanlı Sultanları Halife ün-
vanını kullanıyorlardı. Şimdi yeni olan nokta, İslâm
dünyasının hâmilliğini üstlenmek, "Klâsik Evrensel Hilâ-
fet Teorisini" canlandırmak suretiyle kendilerini
Halifet'ül-ulyâ (Yüce Halife) olarak kabul ettirmektir.
Nitekim Yavuz'la birlikte Kanunî'de de birçok örnekle-
rini gördüğümüz üzere, Osmanlı sultanları "Halifet'ül-
ulyâ" ve "Halifet'ül-ül-kübrâ" ünvanlarını İslam Dün-
yasıyla olan yazışmalarında kullandılar. Osmanlı Dev-
letinin İslâm Dünyasıyla ilişkilerinde de bu ünvanların
doğal sonucu olan değişiklikler meydana geldi. Zaten,
o dönemde, Hristiyan Batı'nın İslâm Dünyası üzerinde
artan tehdidi, fiilen İslâm Dünyasının evrensel lider-
liğini Osmanlılar için hazırlıyordu.

Ancak Osmanlılar canlandırmaya çalıştıkları klâ-
sik evrensel hilâfet teorisine bir noktada uygun olma-
diklerinin farkındaydılar: "Kureys'ten olmak". Nitekim,
bu husus Kanunî döneminde tartışılmış ve klâsik na-
zariye bir noktada değiştirilerek, yeni bir yorum ge-
tirilmiştir. Lütfi Paşa'da ifadesini bulan bu yoruma
göre, Osmanlı sultanlarının, "halifet'ül-ulyâ" olma-
rını sağlayan, "gazâ" anlayışları ve üstünlükleriyle
İslâmiyeti korumaları ve yüceltmeleri olmakta, kendi-
lerini Allah tarafından bu görev için seçilmiş addet-
mektedirler (55).

(55) Bkz. H.A.R. Gibb, "Lütfi Paşa on the Ottoman Caliphate,"
Oriens, XV (1962), s. 287-295; Hüseyin G. Yurdaydın, "Düşünce
ve Bilim Tarihi (1300-1600)," Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Dev-
leti 1300-1600 (yay.yön. Sina Akşin, İstanbul, 1988), s. 158-160.

İlginç bir paradoksla, Osmanlılar güçlerini yitirdikçe, evrensel halifelik iddialarının üzerine daha çok düşmüşlerdir.

Bu konuda anlamlı bir dönüm noktası da 1774 Küçük Kaynarca Andlaşmasıdır. Andlaşmaya göre Osmanlı Devleti Kırım Tatarları üzerindeki hükümlerinden vazgeçiyor ve Kırım Hanlığı-Rusya tarafından 1783'deki ilhakına kadar- müstakil hale gelirken, Rus İmparatorümesine de İstanbul'daki Rus kilisesi üzerinde -sonraları kötüye kullanılacak olan- bir himaye hakkı tanınıyordu(56). Bunlara karşılık Osmanlı Sultanı da Kırım müslümanları üzerinde dini bir otorite sahibi olarak kabul ediliyordu(57).

Daha önce gördüğümüz gibi, Selim ve Kanunî'den itibaren Osmanlı Sultanlarının yaptıkları, sadece, İslâm Dünyasının yüce halifesi (en büyük lideri) olduklarını savunmaktan ibaretti. Nitekim, İslâm Dünyasıyla olan ilişkilerinde göttükleri politika kutsal yerleri korumak, Hac güvenliğini sağlamak ve tehlike de olan İslâm ülkelerine yardım etmektir. Osmanlı Devletinin, sınırları dışında dini bir otorite olma iddiası yoktu. Oysa şimdi, Osmanlı Padişahının tebasın-

(56) Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s.321; Lewis, "İslâm'da Siyaset ve Savaş", s.165. Rus İmparatorümesine tanınan bu hakla ilgili bir tartışma için bkz. Roderic H. Davison, "Küçük Kaynarca Andlaşmasının Yeniden Tenkidi," Tarih Enstitüsü Dergisi, X-XI (1979-1980), s. ; Antlaşmanın maddeleri için bkz. Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Ankara, 1953), s.121-137.

(57) Lewis, "İslâm'da...", s.165; Lewis, Modern..., s.321: "...lâkin mezhepleri ehli İslâm'dan olup zat-ı madeletsimat-ı şehriyaranem imamülmüminin ve halifetülmuvahhidin olduğuna binaen taife-i merkume akdolunan serbestiyeti devlet ve memleketlerine halel getürmiyerek umur-i diniyye ve mezhebiyelerini taraf-ı hümayunum hakkına şeriat-ı İslâmiyye muktezasınca tanzim ideler..." (3.madde). Uygulamaya ilişkin örnekler için bkz. İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (İstanbul, 1983), s.128.

dan başka müslümanlar üzerine genişletilen dini otorite (bir nevi Papalık) iddiası yeni bir şeydi(58). Son Abbâsî Halîfesî'nin Halifeliği resmi bir törenle I.Selim'e devrettiği rivayeti de ilk kez bu sıralarda ortaya çıktı(59).

II.Mahmut'la birlikte, Hilâfetin, iç politikada, belli sorunlar karşısında toplumsal seferberliği sağlayacak bir araç olarak kullanılmaya başlanması dikkat çekicidir(60).

Diğer anlamlı bir dönüm noktası ise, Âli Paşa'nın ölümünden sonra gelen 1871-75 dönemidir(61) 1870-1871 yıllarından itibaren Osmanlı kamuoyunda genel bir hoşnutsuzluk ve tepki giderek daha çok hissedilir hale geldi. Bu hoşnutsuzluk özellikle iki nokta üzerindedir. Biri, Tanzimat'la birlikte başlamasına rağmen, özellikle 1856 Islahat Fermânından sonra daha da belirginleşen ve hızlanan; Âli ve Fuat Paşaların önderliğinde yürütülen Batıcı reformların devlet yönetiminde ve toplum hayatında görülen sonuçlarına (aşırı isrâf ve dış borçlanma gibi) yönelik bir tepkiydi.

(58) Lewis, *Modern..*,s.322. Halife'nin niçin Papa'ya benzetilemeyeceği hakkında bkz. Lewis, "İslâm'da...",s.125-126.

(59) Lewis, *Modern..*,s.322;İnalcık, *Türk İdarî..* ,s.72.

(60) Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul,1978), s.142-144; Bu konu hak. *Tarih-i Cevdet*'de bir çok örnekle karşılaşıyoruz: (c.IX;s.137,139,141,206,226), (c.XII;s.125, 134,223-24,287),Vaka-i Hayriye sırasındaki örnekler (c.XII; s.207,219,225,230,246). Takvim-i Vekâyî'den örnekler için bkz. Orhan Koloğlu, *Takvimi Vekâyî:Türk Basınında 150 yıl 1831-1981* (Ankara,1981),s.78-88.

(61) Bu dönemdeki İslâm Birliği düşüncesi ve ortaya çıkışı hakkında en kapsamlı bilgi, Roderic H.Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s.270-278'dedir. Bu konuda 1871 öncesiyile ilgili atıflar için bkz.Bernard Lewis,"The Ottoman Empire in the Mid-Nineteenth Century:A Review," *Middle Eastern Studies*, I (April,1965),s.291-94; Bu dönem İslâm Birliği hakkında Mümtaz'er Türköne tarafından bir Doktora Tezi hazırlanmaktadır.

dan sonra hızlanan; Batının Osmanlı üzerinde giderek artan gölgesine ve müdahalesine karşı bir tepkidir(62).

Nitekim aynı sürecin ürünü olan ve muhalefetlerini, genelde, Âli ve Fuat Paşalar öncülüğündeki Batıcı reformlar ile, Osmanlı üzerinde giderek daha çok haki-miyet kurmakta olan Batı'ya karşı yönelten Yeni Osmanlılar'ın hemen hemen bu dönemde ortaya çıkmaları tesadüf değildir(63).

Bu hoşnutsuzluk ve tepki kendisine dayanak noktası olarak İslâm'ı seçti ve kendisini dinse¹ bir hüviyete kanalize etti(64). Nitekim bu döneme hâkim olan iki temel özellikten biri "Batı karşıtlığı", diğeri ise yüksek dozda bir "dini heyecan"dır(65).

Bu dönem içinde ise bu "İslâmî heyecan"ı pompa-layan ve büyüten kaynak, Orta Asya'daki müslümanların durumları olmuştur. Rusya'nın Asya'da giderek yayıl-ması karşısında, Türkistan hanlıklarının Osmanlı Dev-letine artan başvuruları ve Osmanlı Devletiyle bu Han-lıklar arasında giderek sıklaşan ilişkiler Osmanlıların

(62) Bu 'hoşnutsuzluk'la ilgili ilginç gözlemler ve betimlemeler için bkz. Cevdet Paşa, Tezâkir(Ankara:TTK,1986), 4 c.; Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât (İstanbul,1980); Ahmet Hamdi Tanpınar, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi(İstanbul,1985), s 129-158.

(63) Yeni Osmanlılar'ın fikirleri hakkında bkz. Şerif Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought (Princeton,1962), A.H. Tanpınar, 19 uncu Asır..; Mustafa Nihat Özön, Namık Kemal ve İbret Gazetesi(İstanbul,1938); Kaya Bilgegil, Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma(Erzurum,1970); İhsan Sungu, "Tanzi-mat ve Yeni Osmanlılar," Tanzimat I(İstanbul,1940), Ayrıca bkz. Şerif Mardin, "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri," ve İlber Ortaylı, "Biz Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar," Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, VI, s.1698-1703.

(64) Davison haricinde başka yazarlar da bu noktaya işaret etmişlerdir: E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi, VII cilt, İslahat Fermanı Devri 1861-1876 (Ankara:TTK,1983), s.315-16. Shaw ve Shaw, Osmanlı İmparatorluğu..., s.199-200.

(65) Davison, Reform..s.270-78.

dikkatlerini bu bölgeye çekerken, iç meselelerden kaynaklanan "İslâmî heyecanı"da "Panislâmik" bir 'heyecan'a vardıracaktır (66).

Nitekim, İttihad-ı İslâm kavramının ilk defa bu dönemde kullanıldığını ve tartışıldığını görüyoruz. Basiret'in 8 Nisan 1872 tarihli nüshasında "Devlet-i Aliyye ve Avusturya" başlıklı yazıda, Rusya karşısında Avusturya'nın Osmanlı Devleti ile işbirliğine muhtaç olduğu, zira Rusya'nın güttüğü İttihad-ı İslav politikası karşısına Prusya İttihad-ı Cermen fikrini çıkarabildiği halde Avusturya'nın böyle bir şeye imkânı olmadığından tek çözümün Osmanlılar tarafından öne sürülecek "İttihad-ı İslâm" fikri olduğu belirtilir. İttihad-ı İslav'a rakip olabilecek kuvvette tek fikir ancak "İttihad-ı İslâm" olabilir. Bu bakımdan Almanya da, İttihad-ı Cermen fikri, İttihad-ı İslav karşısında tek başına tutunamayacağı için, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ve Avusturya arasında meydana gelecek İttihad'a dahil olabilir. Yazının sonunda da, Avrupa'da İslav ve Cermen fikri gündemde kaldıkça, Basiret'in de "İttihad-ı İslâm" fikrini onlara mukabil gündemde tutacağı belirtilir (67).

Bu yazıdan sonra basında bir tartışma ortamı doğduğunu görüyoruz. Namık Kemal, 27 Haziran 1872 tarihli İbret'e yazdığı "İttihad-ı İslâm" adlı yazısında, İttihad-ı İslâm'ın umumî bir maksad haline geldiğini belirtiyor. Yazısında bu mukaddes fikrin (İttihad-ı İslâm) destekleyicisi olduğunu söyleyen ve bu arzusunun 'neşir ve müdafaasındaki' gayretleri için Basiret'e teşekkür eden N.Kemal, daha sonra bu konuda kendi

(66) Davison, Reform.., s.271-274.

(67) "Devlet-i Aliyye ve Avusturya," Basiret, 27 Mart 1288-8 Nisan 1872. (Bu yazıyı kendi dosyasından çıkarıp vermek lütfunda bulunan Mümtaz'er Türköne'ye teşekkür ederim.)

görüşlerini açıklıyor. Genel olarak, ittihad-ı islâm'ın yolunun, 'kılınc' da değil, 'maarif'de olması gerektiğini söylüyor (68).

Yine, Namık Kemal'in bu yazısından, o sıralarda, ittihad-ı islâmı 'maarif'de aramak gayesiyle, "ihyâ-y-ı islâm" adlı bir cemiyet kurulduğunu ve isteyen herkesin üye olabileceğini öğreniyoruz (69).

Başka bir teşebbüs de, tarihini tam olarak tespit edemediğimiz, 1871-72 seneleri içinde Hoca Tahsin Efendi (70) tarafından kurulan bir cemiyettir. İttihad-ı islâm amacıyla olan bu cemiyete yabancıların şüphe ve itirazını çekmemek için "Memalik-i Islâmiye Coğrafya Cemiyeti" adı verilmişti. Hem islâmiyeti Asya, Afrika ve Okyanusya'nın en vahşi kabilelerine kadar yaymak, hem de mevcut müslümanlar arasında ittihadı teşvik arzusunda olan Hoca Tahsin'in cemiyeti pek uzun ömürlü olamamıştır (71).

Ayrıca, yine bu dönemde, Basiret yazarlarından Esad Efendi (72) tarafından "ittihad-ı islâm" adlı bir risale yazıldığını biliyoruz. Risale'de, genel olarak Müslümanlar Hac için Mekke'ye gelmeye, birleşmeye ve islâmiyeti her yere yaymağa çağrılıyordu (73).

---

(68) M.N.Özön, Namık Kemal...,s.74-78.

(69) Cemiyet'in ismine yapılan itirazlar için bkz. Özön, Namık Kemal...,s.78.

(70) İlginç bir kişiliğe sahip olan Hoca Tahsin Efendi için bkz. İbnül Emin Mahmut Kemal (İnal), Son Asır Türk Şairleri (İstanbul,1930),s.1870-1882; Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri (Ankara,1985), s.145-147; Osman(Nuri)Ergin, Türk Maarif Tarihi,1-2 (İstanbul,1977),s.562, n.53.

(71) Bkz. Ergin, Türk Maarif Tarihi,s.287-288.

(72) Esad Efendi (ölm.1899) için bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, II,s.93; Gövsa, Türk Meshurları Ansiklopedisi,s.120.

(73) Davison,Reform...,s.276-77.

Son bir nokta da, 1876 Kanun-ı Esâsisi'nde "hilâfet-i kübray-ı islâmiye"nin Osmanlılara ait olduğunun belirtilmesidir (74).

Ele alınması gereken ikinci süreçte, islâm Dünyasında 18. ve 19. yy.'daki canlanma (tecdid) ve Islahat hareketleridir (75). Bunları, "Modernizm-öncesi" ıslahat hareketleri ve "Modernizm" dönemi olarak iki aşamada inceleyebiliriz.

17. yüzyıldan başlayarak iyice su yüzüne çıktığı üzere, islâm Dünyası iki büyük tehlike ile karşı karşıya idi: Bunlardan birisi, başlangıcını 12. yüzyıla kadar götürebileceğimiz, fikir hayatının kötürümleşmesi ve tarikatların yozlaşması şeklinde ortaya çıkan iç çözülmüştür. Diğeri de, islâm Devletlerinin, dünya üzerindeki siyasî güçlerini giderek yitirmeleridir. İlk olarak, 17.yy. Hindistan'ında bu iç çözülmüş bir tepki olarak Şeyh Ahmed Sirhîndî tarafından bir Sünnî ihyâ hareketi başlatılır. Giderek islâm Dünyasının her tarafına yayılan bu Sünnî ihyâ hareketinin itici gücünü "yenilenmiş" bir tasavvuf anlayışı ve tarikatlar oluşturmuştur.

Öte yandan, 19. yüzyılın başına gelindiğinde islâm Dünyasında Hindistan ve İran'ın güçlerini kaybetmesiyle tek güç olarak Osmanlı Devleti kalırken,

(74) A.Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, Türk Anayasa Metinleri, 1839-1980 (Ankara, 1982), s.27: "Madde 3-Saltanatı Seniyei Osmaniye Hilâfeti Kübrâ'yı islâmiyeyi haiz olarak sülalei âli Osman'dan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir." ve "Madde 4- Zatı hazireti padişahî hasbel hilâfe dini islâmın hâmisî ve bilcümle tebaa-i Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır."

(75) Bu kısım için yararlanılan kaynaklar: Fazlur Rahman, İslâm Dünyası (İstanbul, 1981), s.243-295; Francis Robinson, İslâm Dünyası: 1500'den bu yana (İstanbul, 1986), s.106-153; Şerif Mardin, "İslâmcılık," Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, V, s.1400-1404; Hayreddin Karaman, "İslâmı Uyanışın Öncüleri," Toplum ve Bilim, 29-30 (Bahar-Yaz 1985), s.103-115.

Rusya'nın da dahil olduğu Batı, İslâm Dünyasına girerek, yavaş yavaş İslâm ülkelerine hâkim olmaya ve topraklarını işgal etmeye başlamıştı. Bu dış tehlikeye karşılık olarak, işgale uğrayan bölgelerde cihad hareketleri başlatıldı ve iç çözülmeye karşı başlatılmış olan İhyâ hareketleri de bu cihad hareketlerine kanallandı. Bu tarihlerden sonra, genellikle, İslâm Dünyasındaki Sünnî İhyâ hareketleri ile cihad hareketleri özdeşleşti.

19. yüzyılın ilk yarısı boyunca daha da belirginleşen bu cihad ve İhyâ hareketlerine en tipik örnek olarak "Şeyh Şamil hareketi"ni (76) ve "Senûsîliği" (77) gösterebiliriz. Bu hareketler üzerinde, genellikle "yenilenmiş" tasavvufun ve Sünnî tarikatların etkisi oldukça belirgindir.

Genel olarak baktığımızda ise, 18.yy.'ın ortalarından 19.yüzyılın sonlarına kadar dünya üzerinde; Kuzey ve Orta Afrika'da, Arabistan'da, Kafkasya ve Türkistan'da, Hindistan ve Çin'de, Endonezya ve Malezya'da olmak üzere, aşağı yukarı 24 kadar Sünnî tecdid ve cihad hareketiyle karşılaşırız (78).

Modernizm dönemi reform hareketlerini ortaya çıkaran ise, Batının İslâm Dünyası üzerindeki askeri ve siyasal hâkimiyetinden çok, sosyal ve kültürel yayılması ve tehdidi olmuştur.

---

(76) Şeyh Şamil (ölm.1871) için bkz. Fikret İşıltan, "Şeyh Şamil," İA, XI, s.468-73; Zübeyir Yetik, İmam Şamil (İstanbul,1986).

(77) Senûsîlik için bkz. "Senûsî," İA, X, s.500-501; Hayrettin Yücesoy, Senûsîlik: Sûfi bir İhya hareketi (İstanbul,1985).

(78) Robinson, İslam Dünyası, s.114-15'teki harita.

Bir yandan Batı, eline geçirdiği İslâm ülkelerinde İslâmiyeti doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyecek ve değiştirecek sömürge politikalarını yürütürken ve Osmanlı Devleti gibi ülkelerde ise, uygulanan Batılı reformlarla birlikte "Batılılaşma ve bunun karşısında İslâmiyet'in durumu" sorunsalı gündeme gelirken, diğer yandan, Şarkiyatçıların İslâmiyet hakkındaki çalışmaları ve 19. yüzyıl Batı düşüncesi İslâmiyet için doğrudan bir "fikrî tehdit" oluşturuyordu.

Bu tehditler karşısında İslâm Dünyası en tipik örneğini Afgânî(79) ve Abdüh'da(80) görebileceğimiz üzere fikri bir sarsıntı ve buna karşılık cevap arayışı içine girdi.

Modernizm-öncesi ıslah hareketleri çözümlerini tamamen İslâmiyetin kendi kaynaklarında ararken; Modernizm dönemi reform hareketleri ise İslamı kaynaklara eğilmekle beraber, büyük ölçüde Batı düşüncesinden de etkileniyordu. İki hareket arasındaki diğer bir fark da, Modernizm dönemi reform hareketlerinde başı daha çok ulema ve aydınların çekmesidir.

Bu bilgilerin ışığında, Abdülhamid'in İslâm Birliği siyasetinde neden tarikatlara yaslandığı; neden İslâm Dünyasındaki ulema dan ve II. Meşrutiyet İslâmcılarından muhalefet gördüğü; bu hareketlerin hangisinden daha çok etkilendiği, soruları daha açıklıkla tartışılabilir.

Üçüncü süreçte ise, Osmanlı Devleti ve İslâm Dünyasının durumunu daha geniş bir perspektiften göre-

(79) Bkz. Bu bölümde n.27.

(80) Abdüh(1849-1905) için bkz. J.Schacht, "Muhammed Abdüh," İA, VIII,s.488-90.

bilmek için 1815 sonrasındaki uluslararası sisteme ve uluslararası politikaya bakmamız gerekmektedir(81).

Bu dönemi genel olarak 1871 öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırabiliriz. 1815'te Fransa'nın yenilgisiyle birlikte Avrupa'da yenibir güç dengesi oluşmuştu ve bu dengenin baş aktörü de İngiltere'ydı.

O dönemde, sınıai üretimindeki rakipsizliği, dünyanın bir nevi "fabrikası" ve "bankeri" olması, donanmasının denizlerdeki hakimiyeti dolayısıyla İngiltere, 1840'lardan 1870'lerin ilk yıllarına kadar bir dünya hakimiyeti kurdu.

1871'e gelindiğinde ise, Prusya önderliğinde birleşik bir Almanya'nın ortaya çıkmasıyla, Avrupa'daki güç dengesi de değişmeye başladı. Alman İmparatorluğunun kurulmasıyla, Avrupa üzerindeki İngiliz hakimiyeti giderek azalıyor, Bismarck'ın izlemiş olduğu diplomasi ile birlikte Avrupa'da Alman üstünlüğü ve uluslararası sistemde ittifaklar görülmeye başlıyordu. Böyle bir uluslararası ortam ise II. Abdülhamid için bir "denge politikası"(82) uygulamayı kolaylaştırıyordu.

(81) Bu kısım için yararlanılan kaynaklar: Fahir H.Armaoğlu, Siyasi Tarih 1789-1960(Ankara,1973); A. Halûk Ülman, Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş(Ankara,1973), Oral Sander, Siyasi Tarih(Ankara,1987); Engin Deniz Akarlı, The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1976,s.10-44;

(82) II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyasetini onun dış politikası açısından da değerlendirmek gerekir. Abdülhamid'in genel olarak dış politikası için bkz. Selim Deringil, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası," Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, II,s.304-307; "Dış Politikada Süreklilik Sorunsalı: II. Abdülhamit ve İsmet İnönü," Toplum ve Bilim, 28(Kış 1985),s.93-107; E.D.Akarlı, "The Problems.." s.44-76; Ayrıca bkz. Feroze A.K.Yasamee, The Ottoman Empire and The European Great Powers 1884-1887, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of London,1984.

Öte yandan, Kafkasya ve Türkistan'ı işgâl eden, Hindistan ve Afganistan için de doğrudan bir tehdit oluşturan Rusya karşısında Orta Asya'daki İngiliz-Rus rekabeti nedeniyle, Rusya'ya yönelik bir "İslâm-İngiliz" bloğu yaratmak amacıyla İngiltere, Hindistan'daki İslâmî heyecanı bir ölçüde teşvik ediyor ve panislâmik teşebbüslere göz yumuyordu.

İngiltere'nin bu doğrudan etkisine karşılık Rusya da göttüğü "Panslavizm" ve yayılcılık siyaseti nedeniyle İslâm dünyasındaki galeyanı arttırarak dolaylı bir etki yaratıyordu.

19. yüzyılın gündemindeki iki önemli özelliği milliyetçilik ve sömürgeciliktir. Bunların ikisi de çeşitli yollarla İslâm Birliği hareketini etkilemiştir.

Başta Panslavizm ve Pancermenizm olmak üzere milliyetçilik hareketlerinin itici gücü Pan hareketleriydi (83). "Panislâmizm" kelimesinin bunlara kıyaslama yoluyla türetilmesi bir yana, Panislâmizmin, bir örnek ve tehdit oluşturan Pan hareketlerinden özellikle de Panslavizm'den (84) etkilendiği muhakkaktır.

Sömürgecilik ise, hem İslâm Dünyasındaki canlanmanın sebeplerinden biri olarak, hem de İslâm Dünyasından Osmanlı Devletine olan Panislâmik talepleri arttırmak suretiyle İslâm Birliği hareketini etkilemiştir.

(83) Pan hareketleri için bkz. Hans Kohn, "Pan-Movements," Encyclopaedia of the Social Sciences, XI, s.544-553; F. Kazemzadeh, "Pan Movements", International Encyclopedia of the Social Sciences, XI, s.365-370; Jacob Landau, Pan-Turkism In Turkey: A Study in Irredentism (London, 1981), s.176-189.

(84) Panslavizm hakkında bkz. Hans Kohn, Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği (İstanbul, 1983); Akdes Nîmet Kurat, "Panslavizm," Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XI (Ankara, 1953), s.241-78; Süleyman Kocabaş, Avrupa Türkiyesi'nin Kaybı ve Balkanlarda Panislavizm (İstanbul, 1986).

Sonuçta, görüldüğü üzere bu üç süreç çoğu yerde birbirleriyle ilişkilidir. 18. yy.'ın sonuna gelindiğinde Osmanlı Devleti giderek gücünü yitirirken Endüstri Devrimini yaşayan Batı da yavaş yavaş İslâm Dünyasını ele geçirmeye başlamaktaydı. Batının bu tehdidi karşısında İslâm Dünyası gözlerini Osmanlı Devletine çevirirken, Osmanlılarda uluslararası politikada güçlerini yitirdikçe "Halife-i Kübrâ"lıklarının üzerine daha çok eğilerek İslâm dünyasıyla ilişkilerini geliştirmeye çalışıyordu. Bu karşılıklı arz ve taleplerin çakışmasını ise ipleri Batının elinde olan uluslararası politika kolaylaştırmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN CÜLUSUNDAN 1877-78 OSMANLI-

RUS SAVAŞINA KADAR İSLÂM BİRLİĞİ HAREKETİ

31 Ağustos 1876'dan 24 Nisan 1877'ye kadar süren bu dönem oldukça yoğun olaylara sahne olmuştur(1). "Kaos Dönemi" olarak adlandırdığımız(2) 1871-76 yılları içinde, 1875-76 yıllarını kaos'un zirveye ulaştığı yıllar olarak görüyoruz. Gerçekten de zincirleme bir şekilde ve birbirinin üzerine katlanarak ortaya çıkmaya başlayan iç ve dış olaylarla devam eden bu dönem, sonuçta "93 harbi" olarak adlandırılan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının başlamasıyla sona ermiştir.

İlk olarak, Temmuz 1875'de Bosna-Hersek isyanı başladı ve kısa sürede genişliyerek çatışmalar şiddetlendi. Bu sırada yılların birikimi sonucu oluşan mâlî bunalım son raddesine gelmişti. Ekim 1875'de Sadrazam Mahmud Nedim Paşa Osmanlı borçlarının faiz ödemelerinin yarıya indirileceğini (Tenzîl-i faiz kararı) ilân etti. Bu karar Avrupa kamuoyunda büyük tepkiler yarattı. Daha Bosna-Hersek isyanı devam ederken, bu sefer Mayıs 1876'da, Bulgaristan'da isyan başladı. Bu isyan sırasında kanlı çarpışmaların meydana gelmesi ve Selânik'de halkın galeyanı sonucu Alman ve Fransız konsoloslarının öldürülmesi gibi olaylar Avrupa kamuoyunu bir kere daha ayağa kaldırdı. "Tenzîl-i Faiz" kararına yönelik tepkilerle de birleşen "Bulgar katliâmı" propagandası(3) Osmanlının

(1) Bu kısmın yazılmasında yararlanılan kaynaklar: İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, s.246-299; B.Lewis, Modern..., s.158-168; S.J.Shaw ve E.K.Shaw, Osmanlı İmparatorluğu..., II, s.200-229; E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi VII..., s.72-112; Karal, Osmanlı Tarihi VIII..., s.1-40; R.Davison, Reform..., s.270 vd.; Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri," Belleten, XXVI(1962), s.567-592.

(2) Davison, Reform..., s.270. Deyim Davison'ındır.

(3) Bu konuyla ilgili olarak bkz. Ralp Colp.Jr., "William Gladstone, Karl Marx, Charles Darwin, Kliment Timiriyezov ve 1876-78 "Doğu Sorunu" Üzerine Notlar," Tarih ve Toplum, 20(Ağustos, 1985), s.9-13. Gladstone'un bu konudaki faaliyetleri Basiret'e de yansımıştır: "Fransa'nın Débat nam gazetesinde görülmüştür: Mösyö Gladstone'un bu kere neşr eylemiş olduğu risalenin ne-

Avrupa'daki itibarını hemen hemen sıfıra indirmişti.

Öte yandan devlet yönetimindeki siyasî kaos da yeni bir hız kazanıyordu. 10 Mayıs 1876'da "Talebe-i Ulûm"un (softalar) İstanbul'daki büyük çaplı gösterileri sonucunda Mahmud Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi azlolundular. Sadrâzamlığa Mütercim Rüştü Paşa, Seraskerliğe Hüseyin Avni Paşa, Şeyhülislamığa Hasan Hayrullah Efendi getirilirken, Mithat Paşa da Devlet Şûrası başkanı oldu. Zaten daha önceden aralarında anlaşmış olan bu ekip, 30 Mayıs günü Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdi ve yerine Sultan V.Murat geçti.

Ancak 'kaos' bu taht değişikliğiyle sona ereceği yerde daha da şiddetlenmeye başladı. Hemen 4 Haziranda, Sultan Abdülaziz'in bugün dahi tam açıklığa kavuşturulamamış ölümünün ardından 15 Haziranda Çerkez Hasan Vak'ası meydana geldi. Daha tahta çıktığı gün farkedilmeye başlanan Sultan Murad'ın aklî bozukluğu, peşpeşe gelen bu olaylar sonucu daha da ciddileşti.

2 Temmuz 1876'da ise, daha Bosna-Hersek isyânının başından beri meydana gelen sürtüşmeler sonucu, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devletine savaş ilân ettiler.

Hergün büyüyerek devam eden iç ve dış olaylar karşısında, aklî bozukluğu artık gizlenemeyecek bir hâl alan V. Murat, 31 Ağustos 1876'da tahttan indirilerek yerine kardeşi II. Abdülhamid geçirildi.

---

(3) tice-i tedkiki zirde beyan olunur," Basiret, no.1911, 7 Eylül 1292-19 Eylül 1876, s.2-3; Gladstone'un Bulgar mezâlimi ile ilgili bu risalesine (W.E.Gladstone, Bulgarian Horrors and the Question of the East (Londra, 1876) İngiltere Parlamentosu âzasından birinin reddiyesi için, Basiret, no.1951, 21 Teşrin-i sani 1292-3 Aralık 1876, s.2.

Savaş giderek ilerledi. Sırp ordularının mağlubiyeti ve Belgrat yolunun Osmanlı kuvvetlerine açılması üzerine 31 Ekim'de Rusya elçisi Ignatiev Osmanlı hükümetine savaşı durdurması ve mütareke yapması için bir ulti-matom verdi. Ültimatomon kabul edilmesine rağmen, Rusya'nın istekleri henüz tam olarak gerçekleşmemiştir. Rusya konuyu uluslararası platforma götürdü. İngiltere ile Rusya arasında meydana gelen çeşitli diplomatik sürtüşmeler sonucu tüm bu konuları görüşmek ve karara bağlamak üzere Paris Antlaşmasını imzalamış olan devletlerin İstanbul'da bir konferansta toplanmaları taraflarca kabul edildi.

"İstanbul Konferansı"nın (Tersâne Konferansı) toplanmasından birkaç gün evvel Mütercim Rüştü Paşa'nın istifasıyla, Mithat Paşa Sadriazamlığa getirilirken, konferansın ilk günü de (23 Aralık 1876) çalışmaları daha önceden devam etmekte olan "Kanun-u Esasi" (Meşrutiyet) ilân edildi.

Konferans'ta Osmanlı Devletine sunulan teklifler, uzun görüşmelerden sonra reddedildi. 5 Şubat 1877'de, uzlaşmaz tutumuyla delegelerin tepkisini çeken Mithat Paşa'nın azledilmesi ve İstanbul'dan sürülmesine; 28 Şubat'ta Sırbistan'la barış imzalanmasına ve 19 Mart günü Meclis-i Mebusân'ın açılmasına rağmen uluslararası bunalım sürüncemede kalmaya devam etti.

Bu sırada, Bâbiâli'yi Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da ıslahata zorlamak için, İstanbul Konferansına katılmış olan Avrupa devletleri arasında Londra'da daha hafifletilmiş öneriler içeren bir protokol imzalandı (31 Mart). Fakat, yine uzun görüşmelerden sonra Bâbiâli, Londra Protokolünü reddettiğini bildirdi (12 Nisan).

Bu ise, daha baştan beri ustaca bir plâni sahneye koyan Rusya'ya, son perdeyi başlatması için kaçırılmaz bir fırsattı. Nitekim 24 Nisan 1876 günü Rusya Osmanlı Devletine savaş ilân etti ve "93 harbi trajedisi" başlamış oldu.

Ancak hemen belirtmek gerekirken, bu savaşı Osmanlı Devleti de göze almıştı ve hatta işler bu kördüğüm noktasına biraz da bilerek getirilmişti. Zira Avrupa'nın çıkacak bir savaşı önlemek için yaptığı iki öneri paketi de devlet ileri gelenleri arasındaki uzun tartışmalardan sonra reddedilmişti ve bu arada Osmanlılar savaş hazırlıklarına başlamışlardı. Bu durumun en önemli nedeni, 1870'lerin başından beri canlılığını koruyan "Osmanlıcı-İslâmıcı" diye nitelendirebileceğimiz etkin bir kamuoyunun varlığıdır. O döneme ait gazete haberlerini ve anıları okuyunca da farkedileceği gibi, kamuoyu kendisini savaşa hazırlamıştı. Bir yandan hükûmete ve gazetelere savaş lehinde telgraflar yağarken(4), bir yandan da "talebe-i ulûm" İstanbul'da "nûmayişler" düzenliyordu(5). O dönem Osmanlı devlet adamlarının çoğunluğunun da savaş taraftarı olması bir yana, bu aktif "Osmanlıcı-İslâmıcı" kamuoyunun isteklerini dikkate almamaları herhalde imkânsız gibiydi.

Dönemin siyasî durumuna ilişkin bu genel değerlendirmeden sonra, konu üç ayrı başlık altında incelenmeye çalışılacaktır. İlk olarak, İslâm Dünyasındaki faaliyetlerle İslâm Dünyasına yönelik teşebbüslerin incelendiği

(4) Örneğin, memleketin her tarafından Sadrâzamlığa gelen savaş taraftarı telgrafların biri için, Basiret, no.1973,19 Kânûn-ı evvel 1292-31 Aralık 1876,s.1.

(5) Örneğin, Kânûn-ı Esasî'nin ilan edildiği gece talebe-i ulûmun büyük nûmayişi ve yabancıların tekliflerini redle, savaş istemeleri için, Basiret, no.1971,15 Kânûn-ı evvel 1292-27 Aralık 1876,s.1.

kısımda Hindistan'dan başlayarak, Mekke, Tunus, Fas, Buhârâ ve Kâşgar'ı göreceğiz. Bu sıralamada özel bir kıstas gözetilmemekle beraber, genellikle faaliyetlerin yoğunluğu dikkate alınmıştır. Daha sonra, içerdeki faaliyetlere yönelerek ulema ve meşayihin durumuyla İstanbul'da çıkarılan ve konumuz açısından önemli bir araç durumunda olan El-Cevâib ve Ahbar dar'ül Hilâfe gazetelerine bakacağız. Son olaraksa, Basiret'te yer alan ittihad-ı İslâm ile ilgili yazılar gözden geçirilecektir.

I. İslâm Dünyasındaki Faaliyetler

A. Hindistan

Bu dönemde adından en çok söz edilen bölge Hindistan'dır(6). O dönemde Hindistan İngiltere'nin en önemli sömürgesidir ve büyük miktarda müslüman nüfusa sahiptir(7).

Hindistan müslümanlarının Osmanlı Devletine aktif bir biçimde yardım ve destek sağlamaları -Bosna-Hersek ve Bulgaristan isyanlarının ardından- Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlıya savaş ilan etmeleriyle (2 Temmuz 1876) başlamış ve "Şark Meselesi" ağırlaştıkça giderek

(6) Bu dönem Hindistanı için Türkçede temel kaynak: Y.Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi III.Cilt: Nadir Şah Afsar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete kadar 1737-1949 (Ankara:TTK,1987)

(7) Basiret'in Pall Mall gazetesinden iktibâs ettiği bir haberden 1871 ve 1872 yıllarında uygulanan bir araştırmaya göre, İngiltere'nin egemenliği altında bulunan ülkelerdeki müslümanların sayısının 40.882.537 olduğunu öğreniyoruz. Bu sayının İngiltere'nin fiilen egemenliğinde bulundurduğu müslüman nüfusu da katarsak 50 milyona ulaşacağı belirtiliyor. Aynı habere göre Bengal eyaletinde 20 milyon müslüman bulunmakta, bazı sancaklarda halkın % 80'nini müslümanlar oluşturmaktadır. Hindular arasında müslüman olanların günden güne artmasına karşılık, İngiltere'nin Hindistan'da sadece 896.658 hristiyan mevcudu bulunmaktadır. Basiret, no.1905, 30 Ağustos 1292-11 Eylül 1876, s.2.

artmıştır(8). Nitekim, Friend of India'nın 19 Ağustos 1876 tarihli sayısında, Hindistan müslümanları arasında Osmanlıya yardım ve destek amacıyla oluşan önemli boyutlarda bir harekete işaret edildiğini görüyoruz(9).

Gerçekten de, bu dönemde Basiret'e yansıyan haberlerden Hindistan müslümanları arasında, Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu gailelerden ötürü büyük bir 'heyecan' hatta 'galeyan' meydana geldiğini öğreniyoruz(10). Muharebeye dair havadisler müslümanlar arasında tartışılmakta, camilerde her cuma namazından sonra Osmanlı Devletinin "saadet-i hâline ve dahili asayişinin bir an evvel iadesine dair" dualar edilmektedir(11). Hind müslümanları tarafından gazetelere Osmanlı lehinde (başarısız için dua eden, Hâlife ve Emirül Müminin sıfatlarını vurgulayan) ve Rusya aleyhinde mektuplar gönderilirken(12), Hindistan'da şark meselesi

(8) R.L.Shukla, Britain, India and The Turkish Empire 1853-1882 (New Delhi, 1973), s.94.

(9) ibid, s.94.

(10) Bu durumun özellikle vurgulandığı haberlere örnek olarak bkz. "Daily Telegraph'dan," Basiret, no.1899, 24 Ağustos 1292-5 Eylül 1876, s.2; "Gazette de Bombay'dan," Basiret, no.1917, 13 Eylül 1292-25 Eylül 1876, s.1; "Times'dan," Basiret, no.1950, 20 Teşrin-i Sâni 1292-2 Aralık 1877, s.2; "Daily Telegraph'dan," Basiret, no.1958, 30 Teşrin-i Sâni 1292-12 Aralık 1876, s.1; "Daily Telegraph'dan," Basiret, no.1963, 5 Kânûn-ı Evvel 1292-17 Aralık 1876, s.2.

(11) Basiret, no.1917, 13 Eylül 1292-25 Eylül 1876, s.1; Bir Hind gazetesinde görülen habere göre Sevat Ahund(u) adlı kişi cuma namazından sonra kürsiye çıkarak şöyle vaaz etmiştir: "Ey cemaat-i müslimin dindaşlarımız bazı desâiseden dolayı muhataradadırlar. Eğer saltanat-ı İslâmiye anlara (ruslara) geçecek olursa İslâmiyet bâkî kalmayacaktır.. Cümlemiz canımızı Allah ve din uğruna feda etmeliyiz. Bu zamanda Hindistan ve Arabistan ve mahall-i sâirede bulunan ehl-i İslâm memâlik-i Osmaniyede bulunan dindaşlarımıza iane-i nakdiyede bulunmak gerektir." Basiret, no.2039, 3 Mart 1293-15 Mart 1877, s.1.

(12) "Hind'li bir müslüman tarafından Hind Times'a gönderilen mektup," Basiret, no.1940, 8 Teşrin-i Sâni 1292-20 Kasım 1876, s.1; "El Cevâib abonesi olan bir Hind'li müslümandan mektup," Basiret, no.1944, 13 Teşrin-i Sâni 1292-25 Kasım 1876, s.3.

ve müslümanları hakkında uyanan büyük merak nedeniyle bu tür haberleri yazacak gazeteler yayımlanmaya başlıyordu(13).

Hint müslümanları Osmanlı Devletini içinde bulunduğu gailelerden kurtarmak ya da kurtulmasına yardım etmek için, genellikle iki tür teşebbüste bulunmuşlardır: çok sayıda cemiyetler kurarak iane toplamak ve o sıralarda Hindistan İmparatoriçesi ünvanını da almış olan İngiltere Kraliçesine ve İngiliz hükümetine mektuplar yazarak, İngiltere'nin Osmanlı'nın yanında yer almasını ve yardım etmesini istemek.

Bu dönemde, başta Bombay, Kalküta, Madras, Haydarabad, Amritsar, Lucknow başta olmak üzere, Hindistan'ın hemen her yerinde müslümanlar tarafından cemiyetler toplanmakta ve iane sandıkları açılmaktadır(14). Bu dönem Basiret'ine de Hind müslümanlarının yardımlarıyla ilgili pek çok haber yansımış, toplanan yardım miktarları yer almıştır(15).

(13) Basiret, no.1901,26 Ağustos 1292-7 Eylül 1876,s.1.

(14) Shukla, Britain..,s.95. Basiret'de, Hindistan'ın her yerinde kurulan iane cemiyetleriyle ilgili haberler için, Basiret, no.1985,31 Kânun-ı evvel 1292-12 Ocak 1877,s.1; Basiret, no.2034, 26 Şubat 1292-10 Mart 1877,s.2.

(15) Bombay'da,yaralanmış Osmanlı askerlerine iane toplamak üzere akd olunan cemiyetin birinci ve ikinci içtimasında 250 bin rupi (25 bin lira) toplandığına dair, Basiret, no.1928, 26 Eylül 1292-8 Ekim 1876, s.1; Hint müslümanlarının ianesiyle ilgili El Cevâib'de yayınlanan isim listesi ve iane miktarları için, Basiret, no.1941, 9 Teşrîn-î sâni 1292-21 Kasım 1876, s.2; Kalküta'daki iane cemiyeti ve iane yapanların isimleri ve iane miktarları için, Basiret, no.1945, 14 Teşrîn-î sâni 1292-26 Kasım 1876,s.2-3; Hint ianesinin o güne kadarki yekûnu için, Basiret, no.1974, 20 Kânun-ı evvel 1292-1 Ocak 1877, s.1; El Cevâib kanalıyla gelen ianenin miktarı için, Basiret, no.1982,28 Kanun-ı evvel 1292-9 Ocak 1877, s.1; Bombay'daki iane cemiyeti ve faaliyetleri için, Basiret, no.2010,29 Kanun-ı Sâni 1293-10 Şubat 1877,s.2; Omriçor ve Lahor'daki iane hakkında, Basiret, no.2059,27 Mart 1293-8 Nisan 1877,s.1.

Genellikle, yine aynı cemiyetler tarafından İngiltere Kraliçesi ya da İngiltere'nin Hindistan işleriyle görevli Devlet Bakanına, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yanında yer almaları isteğiyle mektuplar gönderilmiştir(16). Bunlardan, Bombay ve Kalküta'da kurulan iane cemiyetleri ve Kraliçeye gönderdikleri mektuplar hakkında birtakım bilgilere sahibiz.

Örneğin Bombay'daki bir cemiyet, Arapça, Hinduca, Gujarati ve İngilizce basılarak imzalandıktan sonra İngiliz hükümetine sunulacak bir mektup yazmayı kararlaştırılmıştır. Bu mektup İngiltere ile Türkiye arasındaki eski dostluğun devam etmesini istiyordu(17).

Ayrıca, yine Bombay'da, "Encümen-i İslâm" adlı cemiyet 16 Eylül 1876 tarihli bir toplantısında savaş-taki Türk kurbanları için yardım sandığı açmayı ve Rusya'ya karşı Türkiye'yi desteklemesi için İngiltere Kraliçesine bir mektup sunmayı kararlaştırdı(18).

(16) Shukla, Britain..., s.94.

(17) Ibid, s.94-95.

(18) Shukla, Britain..., s.95; Bombay müslümanları adına yazılan bu mektup Basiret'e de yansımıştır; Bombay'da önemli zatlar tarafından Encümen-i İslâm adlı bir cemiyetin kurulduğuna, Kraliçeye bir mektup yazdıklarına, İngiltere'nin şark politikasını gözden geçirmesini ve Osmanlıyı tutmasını istedikleri hakkında Hind Times'dan alınan haber için bkz. Basiret, no.1952, 23 Teşrin-i Sâni 1292-5 Aralık 1876, s.1; Bu mektubun tam tercümesi Basiret'de yayınlanmıştır. Basiret, no.1958, 30 Teşrin-i Sâni 1292-12 Aralık 1876, s.1; Mektubun YEE/36/130/152/X/98'de bulunan bir örneği de, Cevdet Küçük, "Bulgar ihtilalinin (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri," İ.Ü.E.F. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 8-9(1980), s.159-161'de sadeleştirilerek yayınlanmıştır. Mektubun Basiret'te yayınlanan metni için bkz. Ek I. Bu mektup üzerine Basiret tarafından Hint müslümanlarına teşekkür niteliğinde bir yorum yazılmıştır. Bkz. Basiret, no.1961, s.3. Başbakanlık Arşivindeki bir irade'den bu mektubun, hükümet tarafından gazetelere gönderilerek yayınlattırıldığı anlaşılıyor: "Hindistan ahali-i müslimesi tarafından Kraliçe hazretlerine takdim kılınan arızanın ter-
(../..)

Bengal müslümanları da 7 Ekim 1876'da Kalküta Belediye binasında bir halk toplantısı yaptılar. Her sınıftan yaklaşık 700 müslümanın katıldığı toplantının başkanlığını Kalküta'nın soylularından ve "Muhammedan Literary Society"nin Sekreteri Moulvie Abdul Latif Han Bahadur yapmıştır(19).

Moulvie Abdul Latif Han Bahadur(20) yaptığı uzun bir konuşmada şark meselesinin kısa bir tarihini, islâmiyet ve hilâfetle olan ilişkisini anlatır. Müslüman cemaatin, zaman zaman halifeye yaptığı yardımlardan ötürü İngiltere'ye olan minnettarlığını belirtir ve Hindistan müslümanlarının İngiltere ve Türk imparatorlukları arasında varolan dostane ilişkilerden memnuniyetini ifade eder(21).

Toplantıda, Türkiye Sultanı, dinin başı ve kutsal

- (18) cüme-i marûzası menzur-î âlî buyurulmuş ve cevab-ı resmisinde beyân buyurulduğu üzere tercüme-i mezkûr nezdî âlîde tevkif kılınmıştır. Ahali-î merkûmenin hilâfet-i kübra hakkında izhar ettikleri temayülât ve hüsn-i niyet teb'a-i müslime-i hazret-i padişâhînin bâis-i ibtihâcî olacak âsâr-ı saireden bulunduğundan bunun Türkçe gazetelerde neşr ettirilmesi emr ü ferman buyuruldu. Bir de tercüme-i mezkûrenin manzuru hümâyununa buyurulduğuna ve ilânına idare-i seniyye taalluk ettiğine dair gazetelere bazı fıkârat-ı münasibe dercinde fevaid-i maneviyeye melhuz bulunduğundan burasının dahi ihdârı irade buyurulmuştur. Ol babda emr ü ferman hazreti veliyyül emrindi. BBA-irade-Dahiliye, no.60223,22 Zilkade 93-9 Aralık 1876. (Bu belge-den beni haberdar eden Doç. Dr.Şükrü Hanioğlu'na teşekkür ederim.).
- (19) Shukla, Britain...,s.95; Sâdık Paşa Evrâkı, BBA-YEE, 18/525/414/128/28, 7 Ekim 1876 tarihli toplantı tutanağı,s.1 (İngilizce aslı).
- (20) Nawwab Abdul Latif (1828-1893) için bkz. A.Halim, "Russo-Turkish War of 1876-77 and the Muslims of Bengal," VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961 (Ankara:TTK,1967), s.527,n.l.
- (21) Shukla, Britain...,s.95;Başbakanlık Arşivindeki bu konuyla ilgili belgeler arasında bu konuşmanın metni yer almıyor. Ancak, toplantı tutanağının giriş bölümünde, eski müttefiğine gösterdiği destek ve yardımlardan ötürü İngiltere Kraliçesine ve halkına olan minnettarlık ifade ediliyor. Sâdık Paşa Evrâkı, BBA-YEE, 18/525/414/128/28, 7 Ekim 1876 tarihli toplantı tutanağı.

yerlerin koruyucusu olan islâm halifesinin hükümetinin içinde bulunduğu problemlerden ötürü Hindistan'daki islâm cemaatinin duyduğu derin ilgi ve keder ifade edilir(22). Sırbistan'la Türkiye arasındaki savaşın hristiyanlarla müslümanlar arasında dinî bir savaş olmayıp, yabancı entrikacılar tarafından desteklenen ve teşvik edilen bir iç harb olduğu belirtilmiştir(23). Toplantıda, Türklere yardım için Kalküta'da kurulmuş merkezî komitenin adına, ülkenin tüm bölgelerinde bağışları toplayacak kişiler görevlendirilmesi için hükümete başvurmaya karar verilir(24). Ayrıca, İngiltere Kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesine Hindistan müslüman cemaati adına bir mektup sunulması(25) ve bu toplantıda alınan kararları yürütmek için bir komite kurulması karara bağlanır(26).

7 Ekim 1876 tarihli Kalküta İslam Cemaati halk toplantısının 8 no'lu kararı gereğince oluşturulan Genel Komite'nin ilk toplantısı ise 17 Ekim 1876 günü Moulvie Abdul Latif Han Bahadur'un evinde yapılır(27).

Genel komite üyeleri tespit edildikten sonra(28)

-
- (22) Sâdık Paşa Evrâkı, BBA-YEE, 18/525/414/128/28, 7 Ekim 1876 tarihli toplantı tutanağı, "first resolution".
- (23) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, 7 Ekim 1876 tarihli toplantı tutanağı, "fifth resolution".
- (24) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, 7 Ekim 1876 tarihli toplantı tutanağı, "seventh resolution".
- (25) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, 7 Ekim 1876 tarihli toplantı tutanağı, "third resolution".
- (26) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, 7 Ekim 1876 tarihli toplantı tutanağı, "eighth resolution". Bu toplantı tutanağının İngilizce aslı bazı kısaltmalarla Ek.II'de verilmiştir.
- (27) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, "Meeting of the General Committee of the Mahomedan Community of Calcutta" adlı tutanağın giriş bölümü.
- (28) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, "Meeting of the General Committee..", resolution I.

tam yetkili bir Yürütme Komitesi oluşturulur(29). Prens Muhammed Nasiriddin Haydar Yürütme Komitesi Genel Sekreterliğine(30), Hacı Mirza Abdul Kerim Şirazi başışları kabul göreviyle muhasipliğe getirilir(31). Daha sonra mektubun ayrıntıları(32) ve yardım kampanyasının yürütülmesinde gözetilecek esaslar karara bağlanır(33).

Komite tarafından Hindistan müslümanları adına Sultanı desteklemesi için İngiltere Kraliçesine yazılan 20 Kasım 1876 tarihli mektup, dokuz bin müslüman tarafından imzalanır(34) ve Kraliçeye ulaştırılması için 15 Aralık 1876'da Bengal Hükümetine gönderilir(35).

Mektupta genel olarak, aynı zamanda Halife olan Osmanlı Sultanının Hint müslümanları için ne kadar önemli olduğu vurgulanıp, Kraliçe'den içinde bulunduğu gaileler karşısında Osmanlıyı desteklemesi ve eskiden olduğu gibi koruması istenir(36). Bu ve benzeri mektuplarda,

-
- (29) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, "Meeting of the General Committee..", resolution II.
- (30) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, "Meeting of the General Committee...", resolution III.
- (31) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, "Meeting of the General Committee...", resolution IV.
- (32) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, "Meeting of the General Committee...", resolution V.
- (33) BBA-YEE, 18/525/414/128/28, "Meeting of the General Committee...", resolution VI., VII.,VIII., IX. Bu tutanağın İngilizce aslı bazı kısaltmalarla Ek III'de verilmiştir.
- (34) Shukla, Britain..,s.95; Yürütme Komitesi Genel Sekreteri tarafından, mektubun imzaya açılmasına dair yazılan bildiri Ek IV'de verilmiştir.
- (35) Shukla, Britain..,s.95.
- (36) 20 Kasım 1876 tarihli bu mektubun İngilizcesi Sâdık Paşa Evrâkı, BBA-YEE, 18/525/414/128/28'de olup Ek.V'de aynen verilmiştir.

gerekçelerin daima Hilâfetten kalkarak hazırlanması ve 1856 Paris Antlaşması ile Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin tarihsel niteliğine atıf yapılması dikkati çeken bir özelliktir. Diğer bir nokta da İngiltere'ye ve Kraliçe'ye olan bağlılığın ısrarla vurgulanmasıdır. Öte yandan mektuplarda, güncel siyasî durum ve dünya tarihine ilişkin yüksek bir bilgi seviyesi göze çarpmaktadır.

Öte yandan, bu cemiyetin çalışmalarından haberdar olan Osmanlı Hükümeti, Bombay Şehbenderi vasıtasıyla Moulvie Abdul Latif Han'la yazışma içerisindeydi(37). Nitekim Sadrâzam İbrahim Edhem Paşa yapılan yardımlardan ötürü Moulvie Abdul Latif'e bir teşekkür mektubu göndermişti(38). Ayrıca, Moulvie Abdul Latif Han'a Sultan Abdülhamid tarafından da bir fermanla birlikte üçüncü dereceden Mecidiye Nişanı gönderilmiştir(39).

Yine Kalküta'da, 14 Kasım'da Nawwab (Seyyid) Emir Ali Han Bahadur başkanlığında "İane-i Harbiyeî Osmaniye Cemiyeti" toplanmıştır. Başkan yardımcılarının birinin Kalküta'daki El Cevâib temsilcisi olduğu, üyelerinin çoğunluğunu El Cevâib abonelerinin oluşturduğu bu cemiyet, Kraliçeye hitâben bir lâyiha kaleme almış

---

(37) Bombay Şehbenderi Hüseyin'in Moulvie Abdul Latif'e yardımlar için Osmanlı Hükümetinin teşekkürlerini bildiren ve İstanbul'daki yardımla ilgili komisyonlar hakkında bilgi veren 4 Nisan 1877 tarihli mektubu için bkz. A. Halim, IV. Türk Tarih Kongresi.., s.531, n.7. Ayrıca, yine Hüseyin tarafından Moulvie Abdul Latif'e yazılan ve Mekke'den gelen teşekkür mektupları hakkında bilgi veren 20 Mart 1877 tarihli mektup için bkz. ibid, s.530, n.6.

(38) Mektubun metni için bkz. ibid, s.532, n.9.

(39) ibid, s.532.

ve bir iane defteri açmıştır(40). Bu lâyiha, 1 Aralık günü, Hacı Zacaria camiinde yapılan bir halk toplantısında(41) imzaya açıldıktan sonra, Kraliçeye sunulmuştur(42).

Bunların yanında, benzer mektupların, Monghyr ve Ghazipur müslümanları tarafından Devlet Bakanına, Burdwan müslümanları tarafından da Kraliçeye gönderildiğini görüyoruz(43).

Öte yandan bu dönem Basiret'ine halihâzırdaki Sırb savaşında ya da çıkması muhtemel bir savaşta Osmanlıya yardım için Hint müslüman gönüllülerinin geleceklerine dair bazı haberler de yansımıştır(44).

(40) "Kalküta'da İane-i Harbiye," Basiret, no.1945, 15 Teşrîn-î Sâni 1292-27 Kasım 1876, s.2-3 ve Basiret, no. 1974, 20 Kânûn-ı evvel 1293-1 Ocak 1877, s.1; Para yardımında bulunanların isim listesi ve yardım miktarını gösteren hesap pusulasıyla birlikte cemiyetin idareci ve üyelerinin listesi Basiret, no.1945, s.2-3'tedir; Bu cemiyet ve faaliyetleri hakkında Times'dan bir haber için bkz. Basiret, no. 1950, 20 Teşrîn-î Sâni 1292-2 Aralık 1876, s.2: "...Times gazetesinin Kalküta muhabirinden aldığı bir mektubda.. İane toplamak için bir komite teşkil olundu. Mezkur komite bir çok akçe cem ettiği gibi Kraliçe hazretlerine bir beyanname yazmağa karar vermişlerdir. Mezkur beyannâmede Kraliçe hazretlerinin kırk milyon müslüman(in) hükümdarı olduğunu der hatırladık merkez-i hilâfete muavenet olunmasını istidâ edeceklerdir..."

(41) Shukla, 1 Aralık toplantısından bahsederken, Seyyid Emir Ali'yi Cemiyetin sekreterlerinden biri olarak gösteriyor. Shukla, Britain..,s.

(42) Bu lâyiha'nın metni Basiret, no.1974'ten aynen verilmiştir. Bkz. Ek VI.

(43) Shukla, Britain..,s.96.

(44) Hint ahalisinden 15 bin müslümanın yakında Mısır'a geleceklerinin Kalküta'dan yazıldığı hakkında bkz. Basiret, no. 1950, 2 Teşrîn-î Sâni 1292-14 Kasım 1876, s.1; Pencab'da bir ordu toplandığına, bunun nereye sevkedileceğinin bilinmediğine, Avrupa'daki ahvâl için hazır bekletildiğine dair rivâyet için bkz. Basiret, no.2032, 23 Şubat 1292-7 Mart 1877 ,s.3; Neue Freire Presse'den Hindistan'da bulunan (.../...)

Hindistan müslümanlarının bu faaliyetleri karşılıksız değildir. İstanbul, Bağdad ve Mekke'den bir çok risale yazılarak Hindistan'a gönderilmiş ve Hind müslümanları yaptıkları bağışlar ile Türkiye'ye ilgi göstermeye ve yardım etmeye çağrılmışlardır(45).

Bunlardan biri İstanbul'da, Meclisi Meşâyih reisi Şeyh Osman Efendi(46), Meclisi Meşâyih üyesi Şeyh Süleyman Efendi(47) ve Ders Vekili Halil Efendi ile bazı Meşâyih tarafından kaleme alınan bir risaledir(48). "Osmanlı askerine her suretle iane ve muavenet olunması lüzumunu şâmîl bazı âyât-ı kerime ve ehâdis-i nebeviye'nin cem ve derciyle tertib olunan" bu risaleden bir kısmı Şeyh Süleyman efendi vasıtasıyla Afganistan ve Hindistan taraflarına gönderilmiştir. Risaleler Hindistan şehirlerine dağıtılarak, camilerde okunmuş, hâlife için dualar edilerek hemen iane toplanmaya

(44) asakir-i İslâmiye'nin Süveys târikiyle İstanbul'a nakli için İngiltere'nin Hindistan'a 50 adet vapur gönderdiği hakkında bkz. Basiret, no. 2068, 6 Nisan 1293-18 Nisan 1877, s.1. Basiret bu haberin arkasından şunları yazıyor: "İngiltere devletinin mesele-î mâzide dahi gösterdiği muavenet-i fiiliye hakikaten Devlet-i Aliyye hakkında hayr hâhliğini ispat etmiş idi. Böyle bir teşebbüsün aslı var ise hind ahalisi-i müsülimesinin Osmanlılar'la olan cihet-i camiay-ı mezhebîyesinin âsâr-ı celîlesiyle buna İngilizlerin inzıman eden hayr hâhliği semeresidir."

(45) Shukla, Britain..., s.94.

(46) Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi olan Osman Salâhaddin Efendi (ölm.1887) için bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, Mevlânâ'dan sonra Mevlevilik (İstanbul, 1983), s.272.

(47) Sultanahmet'teki Özbekler Tekkesi şeyhi ve Buhârâ Hanlığı'nın İstanbul'daki Kapı Kethüdası olan Buhârâlı Şeyh Süleyman Efendi (ölm.1890) için bkz. Türk Ansiklopedisi, Cilt XXX, s.273; David Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908 (İstanbul, 1979), s.180 n.46. İstanbul'daki Özbek Tekkeleri için bkz. Grace Martin Smith, "The Özbek Tekkes of İstanbul," Der Islam, Band 57(1980), Heft 1.; Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi," Tarih ve Toplum, 8-9 (Ağustos-Eylül, 1984).

(48) "Mekâtib," Basiret, no.1952, 22 Teşrîn-î Sâni 1292-4 Aralık 1876, s.3.

başlanmıştır (49).

Öte yandan Bağdat Nakibu'l-Eşrâfı Kâdirîzâde Seyyid Süleyman Efendi tarafından Bağdad'ta kurulan iane cemiyetine Hindistan'da da bir şube açmak üzere kardeşi Kâdirîzâde Seyyid Abdurrahman Hoca Bustan Sahib Efendi Bombay'a gitmiştir (50). Seyyid Abdurrahman Efendi Bombay'da, Hindistan müslümanlarına hitâben, Arapça ve Hind lisanı olarak iki dilde, bir ilânnâme bastırması ve dağıtmıştır (51). Hind müslümanlarını Osmanlı askerine yardım etmeye davet ve teşvik eden bu ilânnâme etkili olarak, kısa zamanda on bin rupiyi aşkın iane toplanmıştır (52).

Bunlar haricinde (53) Osmanlı teşebbüsleriyle ilgili bir kaç haber daha Basiret'e yansımışsa da doğru olup olmadıkları belli değildir (54).

(49) "Mekâtib," Basiret, no.1952, 22 Teşrîn-î Sâni 1292-4 Aralık 1876, s.3 ve Basiret, no.2038, 2 Mart 1293-14 Mart 1877, s.2; Bu rislâleyi okuduktan sonra, birkaç Hintli aralarında topladıkları parayla birlikte teşekkür mahiyetinde farsça bir mektubu Şeyh Süleyman Efendiye göndermişlerdir. Bu ilginç ibareler taşıyan mektubun tercümesi ek VII'de verilmiştir.

(50) Shukla, Britan.., s.94.

(51) Basiret, no.1984, 30 Kânûn-ı evvel 1292-11 Ocak 1877, s.1. Bu ilânnâme'nin hülâsası ek.VIII'de verilmiştir.

(52) Basiret, no.1985, 31 Kânûn-ı evvel 1292-12 Ocak 1877, s.1. Bu haberin altında Basiret şu yorumu yapmış: "Elli milyon Hindistan ahali-i müslimesinin şiar-ı celil-i İslâmiyeleri olarak hakkımızda ibrâz ettikleri gayret-i himmetleriyle iane cem'inde gösterdikleri fütüvvet ü hamiyetlerine umum millet-i Osmaniye namuna olarak arz-ı şükran olunur."

(53) Mekke'den yazılan risâlelerden Mekke'yle ilgili kısımda sözedilecektir.

(54) Örneğin 5 Kânûn-ı Sâni 1292-17 Ocak 1877 tarihli Basiret'te şu habere rastlıyoruz: "7 Kânûn-ı Sâni tarihiyle Kalküta'dan (Hindistandadır) Avrupa gazetelerine çekilen bir telgrafnâmede İstanbul'dan ulemadan dört zat Hindistan'a gönderilip ahali-i İslâmiyeyi cihada davet etmekte oldukları ve bu suret İngilizlerin heyecanını mucip olduğu beyan (.../...)

Yapılan bu toplantılar, toplanan paralar ve gönderilen mektuplar açıkça gösteriyor ki Hindistan müslümanları Osmanlı'nın kaderi hakkında yoğun bir ilgi ve merak içindeydiler(55). Bu konuda İngiliz kamuoyunda iki uç görüş oluşmuştu: Şark Meselesinin Hindistan'la bir ilgisi olmadığı ve Hind müslümanlarından bu konuda bir tepki beklenmemesi gerektiğini savunarak, İngiltere'nin varolan tarafsızlık politikasını devam ettirmesini isteyenlerle; Osmanlı Sultanının Hâlife olması nedeniyle Hind müslümanlarının Şark Meselesiyle çok yakından ilgili olduklarını, İngiltere varolan politikasını değiştirmeyip Rusya'ya karşı Osmanlı'nın yanında yer almadığı takdirde Hind müslümanlarının isyan dahi edebileceklerini söyleyenler(56). Bu ikinci grubun fikirleri oldukça yoğun bir şekilde Basiret'e yansımıştır(57).

- (54) olunmuştur." bu haberin altına Basiret imzasıyla yazılan yorum ise oldukça ilginçtir: "Bu zatların Kalküta'ya gittiklerine ve ahaliyi cihada davet ettiklerine dair suret-i sahihede malumatımız olmadığından buna pek de itimad ve hatta zan bile edemeyiz." Basiret, no.1990, 5 Kanun-ı Sâni 1292-17 Ocak 1877, s.1; Abdülhamid'in culûsunu ilân için Orta Asya'ya bir memur gönderildiğinden, Kaşgar'a gideceğinden fakat yollar açılana kadar Bombay'da kaldığından, halkı, Rus-Osmanlı savaşı çıktığı takdirde cihada davet ettiğinden, İngiliz elçisi Henry Elliot'tan destek gördüğünden bahs eden Hind Times kaynaklı bir haber için ise bkz. Basiret, no.2054, 21 Mart 1293-2 Nisan 1877, s.1-2.
- (55) Shukla, Britain..., s.96.
- (56) Shukla da Friend of India'dan bu iki karşıt görüşe işaret eden bir yorumu aktarıyor. Ibid, s.98.
- (57) Bu ikinci görüşü ısrarla vurgulayan pek çok haber ve yorum, bu görüşün sözcüleri olan Daily Telegraph ve Hind Times gibi gazetelerden aynen iktibas edilerek yayınlanmıştır. Örnek olarak bkz. Basiret, no.1899, 16 Şaban 1293, s.2; no.1958, 25 Zilkade 1293, s.2; no.1963, 1 Zilhicce 1293, s.2; no.1966, 4 Zilhicce 1293, s.3; no.2019, 7 Safer 1294, s.2; no.2035, 26 Safer 1293, s.2. Nitekim ikinci görüşün sözcüsü olan Daily Telegraph'ın Hindistan muhabirine Şark Meselesindeki Osmanlı lehine tutumu dolayısıyla Hindistan Yıldızı nişanı verilirken (bkz. Basiret, no.2035, 26 Safer 1294, s.2), İstanbul muhabirine de Mecidiye nişanı verilmiştir (Basiret, no.1999, 13 Muharrem 1294, s.1).

Hindistan müslümanlarının bu durumu İngiliz hükümetinin de gözünden kaçmıyor ve bu konuda Hindistanla Londra arasında yoğun bir haberleşme görülüyordu(58).

Sonuçta, daha "93 harbi" başlamadan önce Hindistan müslümanlarının Türkiye'ye olan desteği oldukça yaygın şekilde; kamu toplantıları yaparak, Sırbistan savaşı kurbanlarına yardım toplayarak, İngiliz hükümetine beyannameler göndererek "kurumsal"(59) bir biçimde kendini göstermiştir.

B. Mekke

Bu dönemde Basiret'e, Mekke'deki faaliyetler ve Aralık ayı (1876) başlarına rastlayan Hac'la ilgili bir çok haber ve mektup yansımıştır(60).

- (58) Bu yazışmaların örnekleri ve Hintlilerin bir cihad hareketine ya da isyana kalkışıp kalkışamayacaklarına dair tartışmalar için bkz. Shukla, Britain..,s.96-97.
- (59) Ibid,s.98. Deyim Shukla'nındır.
- (60) Bunlar arasında en ilginç, Hicaz Vilayeti Asakir-i Şahâne Hassa Taburu Tabib Binbaşısı Bekir Sıtkı'nın Mekke'den, İstanbul'da Mekteb-i Bahriye usul-i kitabet hocası -daha önce Hicaz'da görev yapmış- Binbaşı Hacı Eyüb Sabri Efendiye (Paşa) gönderdiği cevabi mektuplardır. Daha fazla sayıda olmasına rağmen bu dönem içinde Basiret'de altı adedi yayınlanan bu mektuplar (bkz. Basiret, no.1917, no.1967, no.1973, no.2029,no.2035, no.2060) hem Eyüb Sabri'nin mektuplarına ve yazılarına cevap vermekte, hem de Hicaz ve Mekke'deki durumu anlatmaktadır. Eyüb Sabri'nin Mekke'ye gönderdiği mektup ve yazılar ise Basiret'te yayınlanmamıştır. Ancak cevabi mektuplardan anlaşıldığına göre, içinde bulunan savaş ve gailelerden ötürü müslümanları ittifak ve ittifağa, iane ve muavenete çağıran oldukça etkileyici bir üslupla kaleme alınmış mektuplardır. Basiret, Eyüb Sabri'nin Medine ahali için yazdığı mektuplardan söz ediyorsa da bunlara da tesadüf edilememiştir. Eyüb Sabri Paşa (ölm.1890) ve eserleri için bkz. Gövsa, Türk Meshurları Ansiklopedisi, s.128; Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, III, s.54-55.

Buna göre, ilk defa muhtemelen Eylül başlarında, Mekke Şerifi Abdullah Paşa'nın(61) teşvik ve gayreti üzerine Mekke, Cidde ve Taif şehirlerinde tüccar ve memurlar arasında iane toplanmıştır(62).

Muhtemelen Ağustos (1876) ayında ise Filibeli bir zat tarafından Haremi Şerif hâfız-ı kütübü efendiye bir mektup gönderilmiş, Mekke'de oluşturulan bir komisyon tarafından bu mektup bazı eklemelerle arapçaya çevrilerek, "umum İslâmın nokta-i ittihadta ictima etmeleri vücut-ı tarifinde elli altmış sahifeyi şâmil bir risâle-i müessire tertib ve telif" olunmuştur(63). "Fezail-i cihada ve mehasin-i ittifaka ve ittihad mesailini dahi münderic" olan bu risâle, Eyüb Sabri Efendinin yazmakta olduğu mektuplarla büyük ölçüde benzeştiğinden, komisyonca bu mektuplar da aynen tercüme edilerek risâleye ilave edilmiştir. "İttihad-ı İslâm" adıyla anılan bu risale Mekke'de basılarak -büyük bir ihtimalle- İslâm Dünyasının çeşitli yerle-

(61) Şerif Abdullah Paşa(1858-1877) için bkz. İ.H.Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerrerme Emirleri, s.137-38.

(62) "Mekâtib," Basiret, no.1917, 13 Eylül 1292-25 Eylül 1876, s.3. Eyüb Sabri'ye gelen bu mektup içerdiği ilginç ayrıntılar bakımından ek IX.'de aynen verilmiştir. Bu ianenin yekünü olan 839 bin kuruş'un Mekke Şerifinin yaver-i harbi Mehmed Hayri Efendi vasıtasıyla İstanbul'a getirilmesine dair bkz. Basiret, no.1933,2 Teşrin-î evvel 1292-14 Ekim 1876, s.3.

(63) "Mekâtib," Basiret, no.1967, 9 Kânûn-ı evvel 1292-21 Aralık 1876, s.2-3. Mektupta sadece 'Filibeli bir zat' ibaresi geçiyor. Bu nedenle gönderen kişiyi teşhis edemiyoruz. Bir ihtimal, daha önce Hindistanla ilgili olarak adı geçen Ders vekili Filibeli Halil Efendi olabilir. Ancak mektubun başka bir yerinde de 'Filibe Mektubu' ibaresinin kullanılması bu ihtimali geçersiz kılıyor; Bu risaleyi hazırlayan "komisyon-u mahsus" şu üyelerden oluşmaktadır: "Medine mollası sabıkû'z-zikr İshak Efendi ve sabık Harem-i Şerif müdiri İzzet Efendi ve mektubî efendi ve hâfız-ı kütüb efendi ve eshab-ı dâniş ve kemâlden Mustafa Efendi hazretleriyle eshab-ı hamîyyet ve diyanetten dahabir takım zevat.."

rine dağıtılmıştır (64).

Kasım (1876) ayı içinde Yusuf Ubudi Efendi ile Doktor Nazif, Doktor Bekir ve Doktor Raif efendilerin teşvikiyle yeni bir iane komisyonu kurularak, sekiz maddelik bir talimat kaleme alınmıştır (65). "Meclis-i İane-i Cihadiye-i Hicaz" mührünü kullanan bu komisyon tarafından "Türkî, Arabî, Câvî, Hindî" ibareli ilânlar yazılarak Hac mevsimine girildiği sıralarda, Mekke halkı ile hacıları teşvik için sokaklara asılmıştır (66).

(64) "Mekâtib," Basiret, no.1967, 9 Kânûn-ı evvel 1292-21 Aralık 1876, s.2-3: "..Emir-i meal-i semir-i Mekke seyadetli devletli paşa hazretleriyle vali paşa hazretleri beyninde mektuplarınızın (ittihad-ı İslâm emir-i Mekke ve vali paşa hazretlerinin rey ve davetine münhasırdır) fıkrası üzerine pek çok müzaherât cereyan etti." Mekke Şerifinin sözleri: "..Ben efrad-ı İslâmı elden geldiği ve gücüm yettiği kadar daire-i ittihadı davet etmekte tecviz-i müsamaha etmeyeceğim. Şimdi Mekke-i muazzama şehri-i şehir-i mukaddesinde matbaa dahi vardır. Komisyon tarafından kaleme alınmakta olan İttihad-ı İslâm risalesini âl-i cenahü'l-isti'câl tab ve teksir ile Hind, Yemen, Mağrib-i zemin, Fas, Trablusşam, Mısır ve daha icab eden sair memalike irsal ederiz. Bu mektup ek.X'da aynen verilmiştir.

(65) "Mekâtib," Basiret, no.1973, 19 Kânûn-ı evvel 1292-31 Aralık 1876, s.3. Komisyon şu üyelerden oluşmaktadır: "...zat-ı sami-i cenab-ı emaretpenahi, veliyyül vilâyet devletlü paşa, Mekke mollası, Medine mollası meşhur Hoca İshak Efendi, defterdâr ve mektubî efendiler, Harem-i Şerif müdürü Ahmed beyefendi, müdiriyet muhasebecisi Mustafa Efendi, Şerif Hâşim Efendi, Kâtib-i divân-ı cenab-ı emaretpenahi Hakkı Efendi, Sertabib-i Kaymakam İbrahim Bey, doktor Raif Efendi, doktor Bekir Sıtkı Efendi, yaver-i harb-ı hazret-i emaretpenahi doktor Nazif Efendi, topçu binbaşısı Cavit ağa, tüccardan Yusuf Ubudî Efendi, mühendis Ahmed bey, tüccardan İshak ve Salih Efendiler, Hindîler şeyhî Mehmed Hüseyin Efendi, Câvîler şeyhî Salih Efendi..."

(66) "Mekâtib," Basiret, no.1973, 19 Kânûn-ı evvel 1292-31 Aralık 1876, s.3. Bu mektup ek XI.'de aynen verilmiştir. Bu ianeyle ilgili bilgiler için bkz. Basiret, no. 2026, 16 Şubat 1292-28 Şubat 1877, s.2-3.

Bu hac mevsimi esnasında(67) görülen faaliyetlerden biri de, Hac sebebiyle Mekke'de toplanmış olan hacılara dağıtılan matbu bir risâledir(68).

Arapça olarak yazılmış ve altında Mekke'deki Hanefi, Şâfii, Mâliki, ve Hanbelî müftülerinin mühürleri bulunan bu risâle Türkistan'a(69), Afganistan'a(70), Hindistan'a(71), Kaşgar Hükümetine(72), İran'a(73), Hicaz'a(74), Fas'a(75) nasihat ile Avrupa rahiplerine ihtar(76) kısımlarından oluşmaktadır(77).

(67) Bu seneki hacı sayısı ve hacda cereyan eden olaylar için bkz. Basiret, no.2017. 6 Şubat 1292-18 Şubat 1877, s.1 ve Basiret no.2026, 16 Şubat 1292-28 Şubat 1877,s.2-3. Bu seneki hacı sayısı hakkında çeşitli haberlerde farklı rakamlarla karşılaşıyoruz: bu sayı bir haberde 200 bin civarında verilirken (no.2017); Hicaz'dan gelen bir mektupda yine 200 bin kadar tahmin ediliyorsa da bunların çoğunluğunun şarkî ve yemanî ve o bölgedeki Araplardan ibaret olup deniz aşırı gelen Cavalı, Mısırlı, Hindli ve Mağribli hacıların ancak 41 bin civarında olduğu belirtiliyor(no. 2026). Eyüb Sabri'ye gelen bir mektupda ise, 100 bin kadar tahmin edilip, bunlardan 1000 kadarının Anadolu, Rumeli ve İstanbul'dan geri kalanının Mısır, Hindistan ve Cava'dan olduğu söyleniyor (no.2035).

(68) Basiret,no.2075,14 Nisan 1293-26 Nisan 1877, s.3. Bu risâlenin 93 harbinin başlamasından hemen birkaç gün sonra yayınlanmaya başlanması ilginçtir.

(69) "Türkistan'a nasihat," Basiret, no.2075, 14 Nisan 1293-26 Nisan 1877,s.3. Genel olarak Türkistan ahalisi Rusya ile mücadele etmeye çağrılıyor. Rusya'nın aralarını bozmak için çıkardığı fitnelere kanmamaları, ittihad içinde olmaları, Rusya'ya asker vermemeleri isteniyor. Şayet Rusya sizden birine ya da Hindistan'a saldırırsa yediden yetmiş kadar cihad etmek farz-ı ayndır deniyor. Ek XII 'de aynen verilmiştir.

(70) "Afganistan'a nasihat," Basiret, no.2078, 18 Nisan 1293-30 Nisan 1877, s.2. Genel olarak, Rusya'ya karşı mücadeleye ve komşusu bulunan müslümanlarla ittihad'a davet ediyor. Alman Prenslüklerinin Prusya etrafında birleşmesini örnek göstererek, onlar nasıl bu ittihad sayesinde Rusya tehlikesini atlattılarsa siz de komşularınız olan müslümanlarla müttehid olursanız Türkistan'ı Rusya'nın elinden kurtarabilirsiniz deniyor. Ek XIII'de aynen verilmiştir.

(71) "Hindistan'a nasihat," Basiret, no.2078. 18 Nisan 1293-30 Nisan 1877, s.2. Osmanlı Devletinin yüz yirmiseneden

(../..)

Dini bir içerikten daha çok siyasal bir içerik taşıyan bu risâlenin, hitab ettiği ülkelerin siyasal durumlarını oldukça yakından takip etmesinin yanında, dünya tarihi ve siyasal olaylarını gayet iyi bilen biri tarafından yazıldığı anlaşılıyor (78). Ayrıca, herkese hitab eden ortak ya da birbirine yakın metinler olmak yerine, birbirinden epey farklı olması ve her yerden istenilenlerin başka başka olması ilgi çekicidir. Öte yandan ısrarlı bir Rusya aleyhtarlığı yanısıra, İngiltere lehinde bir tavır alındığı görülmektedir.

- (71) beri Rusya gibi, tüm müslümanların can düşmanı olan bir devlete karşı mücadele halinde olduğu ve bu yüzden maliyesine zaaf geldiği belirtilerek, mallarıyla yardımda bulunmalarının farz olduğu söyleniyor. Ek XIV'de aynen verilmiştir.
- (72) "Kaşgâr Hükümetine," Basiret, no.2081, 21 Nisan 1293-3 Mayıs 1877, s.2. Kaşgâr hükümeti, Osmanlı tâbiyetine girmesinden ötürü övülerek, bunu yapmakla Rusya karşısında nasıl korunduğu ve ne gibi yararlar sağladığı anlatılıyor. Ek XV 'de aynen verilmiştir.
- (73) "İran'a nasihat," Basiret,no.2081, 21 Nisan 1293-3 Mayıs 1877,s.2. Rusya'nın müslümanlara karşı olan saldırılarına seyirci kalmamaları, Rusya'ya yardım etmeyip, müslümanlara yardım etmeleri isteniyor. Ek XVI. 'da aynen verilmiştir.
- (74) "Hicaz'a nasihat," Basiret, no.2081, 21 Nisan 1293-3 Mayıs 1877,s.2. Hicaz ahalişi, tarihten örnekler verilerek malları ve canlarıyla cihada çağrılıyor. Ek XVII 'de aynen verilmiştir.
- (75) "Fas'a nasihat," Basiret, no.2081, 21 Nisan 1293-3 Mayıs 1877, s.2. Genel olarak diğer müslümanlarla ittihad ve Osmanlıya ianeye çağrılıyor. Ek XVIII 'de aynen verilmiştir.
- (76) "Avrupa Rahiplerine ihtar," Basiret, no.2082,22 Nisan 1293-4 Mayıs 1877, s.2-3. Rusya'nın müslümanlara karşı saldırılarını Hristiyanlığı yaymak için din savaşı gibi tanıtmaları ve bu yüzden Avrupalı Rahiplerden destek görmesi karşısında; Avrupa Rahipleri uyarılarak, Rusya'nın din gayreti peşinde olmadığı, Hristiyanlığa aykırı davranışlar içerisinde olduğu, asıl maksadının Deli Petro'nun vasiyetine uygun olarak Dünya İmparatorluğu kurmak olduğu ispatlanmaya çalışılıyor. Aslı çok ilginç ibareler taşıyan bu metin ek XIX 'da aynen verilmiştir.
- (77) Basiret,no.2075,14 Nisan 1293-26 Nisan 1877.s.3.
- (78) Risâle'nin kimin tarafından yazıldığı hakkında herhangi bir ipucu mevcut değil. Ancak, Eyüb Sabri (Paşa) Bey ya da Hoca Tahsin Efendi (bkz. Birinci Bölüm n. 70) olabilir. Risâlenin üslûbu ise Cevdet Paşa'yı andırmaktadır. Bu bakımdan uzak bir ihtimal olsa da Cevdet Paşa da akla gelebilir.

Görüldüğü gibi, bu dönemde Mekke, yoğun bir faaliyete sahne olmasının yanısıra, özellikle, İslâm Dünyasına yönelik teşebbüsler için bir merkez konumundadır. Bu faaliyet ve teşebbüslerin en yoğun şekilde Hac sırasında görülmesi ise oldukça anlamlıdır. Nitekim, bu dönem içinde olması bakımından, gerek Mekke'nin yüklendiği bu merkezî konum ve gerek bu faaliyet ve teşebbüsler için Hac'dan bir araç olarak istifade edilmesi de konumuzla ilgili literatür açısından yenibir bulgudur. Öte yandan, bu faaliyet ve teşebbüslerin, genellikle, İstanbul'dan (Saray ve Bâbiâli) bağımsız olarak plânlanması ve yürütülmesi dikkat çekici bir noktadır.

C. Fas

24 Eylül 1876 tarihli Basiret'te, Fas hükümdârının Roma'ya bir sefâret heyeti göndermesine ilişkin birhaberdan sonra ilginç bir "mütalâa"ya yer verilir. Konumuz bakımından ilginç ibareler taşıyan bu "mütalâa"da, İstanbul'da bulundurulacak bir Fas sefîrinin maddi ve manevi bağlantıları kuvvetlendireceği belliyken, buna teşebbüs edilmeyip, Fas tarafından Avrupa devletlerine büyük masraflarla sefâret heyetleri gönderilmesi eleştirildikten sonra; Fas hükümdârı bütün Avrupa devletleri tarafından kabul görerek devlet nişanlarıyla taltif edilirken, Osmanlı Devletince ne bir mektup ne de bir nişan gönderilmemesi garipseniyor. Arkasından, Fas'ın önemine işaretle, Fas halkından 30-40 bin piyade ve süvârî askerinin 5-6 gün içinde İstanbul'a getirilerek lâzım gelen yerlerde kullanılabilceği belirtilip, İttihâd-ı İslâm'ın Türkistan'dan ziyade Fas cihetinde aranması, bu sebeple de Fas hükümdârına sefâret heyeti ve nişanlar gönderilmesi is-

teniyor. Böylece karşılıklı ilişkilerin başlamasıyla ittihad meydana gelerek Osmanlı Devletinin mevcut kuvvetine beş-altı milyonluk bir nüfusun kuvvetinin de ilâve olacağı vurgulanıyordu(81).

Öte yandan 27 Kasım 1876 tarihli, Basiret imzalı bir makalede de İslâm Dünyasındaki ilişkilerden bahsedilirken, "...işte dünyada bulunan hükûmât-ı İslâmiye'nin idareleri ve her birinin hükümdarları başka başka ise de rabîta-i diniyece umumun yekdiğerine merbutiyyeti tabii olduğundan Hindlilerin Osmanlılara fiilen gösterdikleri muhabbetin sair hükûmat-ı İslâmiyece kalben gösterilmekte ve hatta aksâ-yı Mağribde Faslılar tarafından dahi bu muhabbetin âsârî görülmekte olduğundan mücerreb ve her suretle muktedir umur-ı politikaya vâkîf bir hey'et-i sefâret gönderilse Faslıların taraf-ı devlet-i aliyye muhabbet u tevcihi tezâyid ederek bu ise her halde müstelzim-i muhsinât olacağı ve orada ecnebî süferâsı mevcut olduğundan ve zaten beynimizde rabîta-i ma'neviyye bulunduğundan bizden de bir sefâret hey'eti bulundurulmasında hiç bir tarafca itiraza mahal olamayacağı ol taraftan aldığımız hususî bir mek-

---

(81) "Hâriciyye," Basiret, no.1915, 12 Eylül 1292-24 Eylül 1876, s.3: "...Halbuki Fas ehalişi kâmilen ehl-i sünnet ve'l cemaatden olup eyyâm-ı mübarekede minberler üzerinde şân ve ve şekve-i saltanat-ı seniyyenin izdiyâdına dua okumakta ve zât-ı şâhâneyi dahi emirü'l müslimin itikad itmekte oldukları ve maddeten memleketlerinin saltanat-ı seniyyeye merbutiyyetini özlemekde oldukları halde Bâb-ı âlînin o cihete ehemmiyet vermeyip tâ Çin hududunda henüz teşekkül etmiş bir emaretin taltif ve takdiri için her türlü esbâb-ı lâzûmenin tahiyyesine dikkat göstermesi ne mülâhazaya mebni olduğu bizce meçhul ise de... her bir hükümetten evvel Fas hükümdarlığına alâka-i ittihad ve yekcîhetin tehiyye-i esbâbına bakılmak ve ittihad-ı İslâmî Türkistan'dan ise Fas cihetinden aramak daha münasip ve politikacada daha te'siri bulunduğu cihetle Bâb-ı âlî evvel be evvel padişah-ı müşarileyhin imâlesiyle şânına lâyık nişanlar ile taltif olunması ve oraya bir hey'et-i sefâret irsâliyle..."

tubdan anlaşılmalıdır..." satırlarına yer verilerek, arkasından da bu konunun Bâbiâlinin bileceği bir şey olduğu, tek başına bir şey söylemenin abes olacağı söylenerek Fas'ın genel durumu anlatılmaktaydı(82).

İlginçtir, bu yazıların yayınlanmasından birkaç ay sonra, Mart 1877 başında, II. Abdülhamid tarafından Fas hükümdarına bir hatt-ı hümâyûn gönderilerek mevcut tehlikelere dikkat çekilip, Kur'an'dan ve hadislerden de örnekler vererek ittihad etmenin önemi ve ittihad içinde bulunmanın yararlarının belirtildiğini görüyoruz(83). Yine aynı tarihte, aynı temayı işleyen bir tahrirât da Şeyhülislâmlık tarafından Fas Reisü'l-ulemasına gönderilmiştir(84).

Ayrıca, bu iki yazı ve şifâhî mesajların İstanbul'dan Fas'a kadar Şeyh İbrahim es Senüsi tarafından götürülmesi ve metinlerde bu kişihakkında sarf edilen "...sizin de mälum bizim de mutemedimiz olduğundan.." gibi sözler dikkat çekicidir. Öte yandan, bu durum Osmanlı-Senüsi ilişkileri bakımından da dağarcığımızı yeni bir bilgi kazandırmaktadır.

Vurgulanması gereken bir nokta da, baştan beri Osmanlı hilâfetini tanımamış olan Fas'ın burada yer almasının ayrı bir anlamı olduğudur.

---

(82) "Bend-i Mahsus: Rabıta-i Ma'neviyye," Basiret, no.1946, 15 Teşrîni Sâni1292-27 Kasım 1876,s.2.

(83) BBA-Yıldız Esas Evrâkı, 36/139/9/139/XVII. Aynen verilmiştir. Ek XX. (aynı defterde hatt-ı hümâyûnun arapça aslı da mevcuttur.)

(84) BBA-Yıldız Esas Evrâkı, 36/139/9/XVII. Aynen verilmiştir. Ek XXI. (aynı defterde arapça aslı da mevcuttur.)

D. Tunus

Buraya kadar doğrudan konumuzla ilgili olan faaliyet ve teşebbüsleri meydana geldikleri yerler itibariyle incelemeye çalıştık. Bundan sonra ise, doğrudan ipuçları taşımamakla birlikte, Osmanlı ile ilişkilerinin niteliği bakımından, dolaylı olarak bir takım veriler elde edebileceğimiz Tunus, Buhârâ ve Kâşgar'ı görmek uygun olacaktır.

Tunus'ta, Sırbistan-Karadağ savaşıyla ilgili gazetelere ulaşan haberler müslüman halk arasında büyük bir heyecana yol açıyor, "kâfirler"e karşı cihad ilân edileceğinden söz ediliyordu. Nitekim 1871 fermanına göre Tunus, mevcut imkânlarına göre askerî birliklerini göndermekle yükümlüydü. V.Murad'ın cülusunu tebrik için İstanbul'a gönderilmiş olan Harbiye Müdürü Rüstem Paşa da, İstanbul'dan muhtemel bir Osmanlı-Rus savaşında askerî yardımda bulunulması konusuna Tunus'un dikkatini çekmişti(85). Vezir-i Ekber Hayreddin Paşa'da(86) yardımcıları ile durumu değerlendirerek, Babı-

(85) Atilla Çetin, Tunuslu Hayreddin Paşa: Hayatı-Hizmetleri-Eserleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987, s.193-95.

(86) Hayreddin Paşa için bkz. Birinci Bölüm, n.23 Basiret'de Hayreddin Paşa'yı ve Tunus'a yaptığı hizmetleri öven yazılara da rastlıyoruz: Basiret, no.1927, 25 Eylül 1292-7 Ekim 1876, s.2; Muhibb-i Vatan, "Bir zat tarafından varaka," Basiret, no, 2051, 17 Mart 1293-29 Mart 1877, s.3. Ayrıca, Hayreddin Paşa'yla ilgili bilgiler de içeren bazı haberler için bkz. Bkz. Basiret, no.1940, 8 Teşrin-i Sâni 1292-20 Kasım 1876, s.1; Basiret, no.2052, 19 Mart 1293-31 Mart 1877, s.1; Basiret bunlardan birinin arkasından şu yorumu yapmış: "Hayreddin Paşa hazretlerinin vatan ve millet ve hükümeti hakkında min el kadim derkâr olan himmât-ı aliyye ve hidemât-ı mebrureleri cümlelerin mağlumu ve musaddığı olmağla buralarının tafsilâtından sarf-ı nazarla bu kere Tunus'da evlâd-ı vatanın

âlî'ye, yardım etmek hususunda hükümetini engelleyen sebepleri (Tunus'un mâlî durumu, Tunus-Fransa ilişkileri) açıklayan bir mektup yazmıştı(87).

Öte yandan Tunus Beyi, 26 Temmuz 1876 tarihli bir menşûr ile Tunus halkını, Osmanlı Padişahını düşmanlarına karşısavaşımda desteklemeye çağırdı(88). Tunus'un her tarafında iane toplanmaya başladı(89). Yardım için toplanan para altına çevrilerek İstanbul'a yollanıyordu(90). El Ra'id'de(91) bir yandan halkı ianeye teşvik için makaleler yayınlanırken(92), bir yandan da yardıma ait hesap pusulaları yayınlanıyordu(93).

fünûn u maarifte kesb-i terakki ile ileride hidemât-ı hükümetde istihdam olmak ve bunlardan matlub derece istifade edilmek niyyet-i aliyyesiyle muteaddid mekteb-i sübyâniye ve şindilik bir bâb-ı mekteb tesis ve küşad buyurmaları ve bu mektebde lugât ve lisân-ı Osmani muallimi mumaileyh Ali Rıza Efendinin dahi umûr-i memuresinde bezl-i gayret eylemeleri hakikaten şâyân-ı takdir ve tahsindir." (no.2051).

(87) Çetin,s.194.

(88) Ibid,s.194.

(89) Tunus'un her tarafında iane-i harbiye toplanmakta olduğu hakkında bkz. Basiret,no.1927,25 Eylül 1292-7 Ekim 1876,s.2.

(90) Tunus'dan gelen ianenin 62.505 adet Fransız altına ulaştığı hakkında bkz. Basiret, no.2021, 11 Şubat 1292-23 Şubat 1877, s.1; Abdülhamid'in culûsunu tebrik için İstanbul'a gönderilen Harbiye Müdürü Rüstem Paşa eliyle teslim olunan iane için ise bkz. Basiret, no.1930,28 Eylül 1292-10 Ekim 1876,s.1; Basiret, no.1957, 28 Teşrîn-i Sâni 1292-10 Aralık 1876,s.1.

(91) Tunus'un tek ve resmi gazetesi olan El Ra'id için bkz. Çetin,s.180-181.

(92) "Taltif-i himâye serlevhasıyla El Ra'id el-Tunus gazetesinde hukuk-ı mücâveret hakkında pek güzel ve gayet şâyân-ı imtisâl bir makale manzûrumuz olduğundan ber vech-i zir tercümesini istisvâb ettik." Basiret, no.2033, 24 Şubat 1292-8 Mart 1877,s.2.

(93) Çetin,s.195;Çetin, para yardımının 2.384.042 kuruşa ulaştığını söylüyor.

E. Türkistan: Kâşgar ve Buhârâ

Bu dönemde sözü edilmesi gereken bölgelerden biri de, Buhârâ, Hive, Hokand, ve Kaşgâr Hanlıklarından ibaret olan Türkistan'dır(94). II. Abdülhamid'in tahta çıktığı günlerde, Kâşgar hariç, Hokand(1865), Buhârâ (1868), ve Hive(1873) Rusya'nın işgaline uğramış bulunuyordu(95). Nitekim, Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Türkistan müslümanlarının durumlarına ilişkin haberler İstanbul'a ulaşmaktaydı(96).

Türkistan hanlıkları içerisinde Osmanlı Devleti ile en çok ilişki içinde bulunan ikisi, Buhârâ ve Kâşgar'dır.

(94) 19.yy.da Türkistan'ın siyasî durumu için bkz. Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler: 1775-1875 (İstanbul, 1984); Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti," Tarih Dergisi, XXXIV(1984), s.397-416. Ayrıca bkz. "Buhârâ," İA, II, s. 761-770; "Hârizm," İA, V/1, s.240-257; "Hokand," İA, V/1, s.553-559; "Kâşgar," İA, VI, s.405-412.

(95) Bu konuda bkz. Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması," Tarih Enstitüsü Dergisi, X-XI (1979-80), s.279-302.

(96) Türkistan Hanlıklarının içinde bulunduğu siyasî durum hakkında, "Varaka," Basiret, no.2060, 28 Mart 1293-9 Nisan 1877, s.2; "Hive," Basiret, no.1912, 8 Eylül 1292-20 Eylül 1876, s.3. Rusya'dan gördükleri muamele ve zulüm hakkında, "Asya-i vustâdan gelen bir mektübdür," Basiret, no.1989, 3 Kânûn-ı Sâni 1292-15 Kasım 1877, s.2-3; Hokand han'ı Hüdâyâr Han ve çevresinde dönen olaylar anlatılıp, Rusya'yla ilişkileri ve Rusların bu bölgede güttükleri politikadan bahs ediliyor. İstanbul'dan mushâf-ı şerif ve kitap götürmekte olan kişilerin elinden bu kitapların alınarak yakıldığı, Osmanlı pasaportu taşıyanlara işkence edildiği, Hokand ahalisinden Hacı Recep'e Osmanlı casusu diye eziyet edildiği anlatıldıktan sonra da şöyle deniyor: "...Çend seneden beri Rusya'nın İslâmlara tâkat ve tahammülün haricinde etdiği gâdr u zulm hakkâniyeti iltizam iddiasında bulunan Avrupa devletlerinin acaba nazarına çarpıyor mu. Hülâsa bizim şu hâl-i pür melâlimiz Devlet-i aliyye tarafında rehîm u şefkât olunarak şu gâdr u zulümlerden halâsımız çaresinin istihsal buyurulmasını ve bizim için umum ehl-i İslâm karındaşlarımızın dua eylemelerini temenni ederiz."

Doğrudan konumuzla ilgili veriler taşımaya da, bu dönem içinde, Buhârâ ve Kâşgar ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilere değinmek yararlı olacaktır.

Buhârâ, 1868'den itibaren Rusya'nın himayesi altında yarı müstakil bir hanlık halindeydi (97). 1868'den sonra belli bir süre, Buhârâ Hanlığı tamamiyle müstakil addedilip Rusya'ya yalnız dostluk muahedesi ile bağlı olarak, Buhâra Emiri Muzaffer Han Taşkent'teki Rusya Umumî valisi ile değil, doğrudan doğruya Petersburg ile münasebette bulunduğu gibi (98), Osmanlı Devleti'ne de hususî bir elçi göndermişti (99). Ancak daha sonra ilişkiler değişmeye, tam tersi bir hâl almaya başlamıştır (100).

II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden sonraki dönemde Buhârâ Emiri Muzaffer Han'ın büyük oğlu Abdülmelik Han, Rusya aleyhtarı faaliyetleri yüzünden Ruslarca Buhârâ'dan çıkartıldıktan (101) sonra Hac için Mekke'ye gitmiş (102), arkasından da İstanbul'a gelmiştir (Mart :

(97) "Buhârâ", İA, II, s.768.

(98) "Buhârâ," İA, II, s.769. Buhârâ Emiri'nin oğulları Seyyid Muhammed Necmeddin Han ile Seyyid Mansur Han'ın Rusya İmparatoru'nun hizmetine girmek üzere Petersburg'a gitmeleri hakkında bkz. Basiret, no.1913, 8 Eylül 1292-20 Eylül 1876, s.1; Buhârâ Emiri'nin Petersburg'da bulunan sefâret heyeti ile oğullarının Rusya İmparatoru'nun huzuruna çıkmaları için bkz. Basiret, no.1953, 23 Teşrin-î sâni 1292-5 Aralık 1876, s.2.

(99) İA, s.769. Bu elçi hakkında bkz. Saray, Türkistan Hanlıkları..., s.88-91.

(100) İA, s.769.

(101) "Hariciyye," Basiret, no.1957, 28 Teşrin-î Sâni 1292-10 Aralık 1876, s.3.

(102) Basiret, no.1981, 27 Kânûn-ı evvel 1292-8 Ocak 1877, s.1; "Buhârâ Emiri Muzaffer Han'ın büyük mahdumu Abdülmelik Han bundan beş altı sene mukaddem nesf nam belde hâkim bulunduğu ve Asyâ-î vustâda Rusların tasallud ve istilasında Ruslarla hayli muharebe etmiş olduğu halde.."A.Han hakkında Mekke Şerifi Abdullah Paşa'nın gösterdiği fevkâlâde hürmet ve riayet için bkz. Basiret, no.2019, 8 Şubat 1292-20 Şubat 1877, s.1. Hac sırasında sabık Hokand Han'ı ile görüşeceği hakkında, Basiret, no.1957, s.3.

1877)103). İstanbul'da Sadriazam(104), Şeyhülislâm, Dahiliye ve Hariciye Nazırlarıyla görüşen(105) Abdül-melik Han, ayrıca Saray'a ve Babiâli'ye Orta Asya'nın ahvâline ilişkin(106) bir layihâ sunmuştur(106).

Hokand ve Buhârâ'dan sonra Hive'nin de Ruslar tarafından işgâl edilmesine, çeşitli sebeplerden ötürü karşı çıkamayan ve bu Hanlıklara yardım edemeyen Osmanlı Devleti, 1873'ten itibaren Türkistan siyasetinde daha aktif davranmağa başlamıştır(107).

Nitekim, Kâşgâr Emiri Yakub Han bir taraftan Orta Asya'yı bir nevî aralarında paylaşıp istila etmiş olan Rusya ve İngiltere ile ilişkilerini dostane bir şekilde düzenlemeye ve bir denge unsuru olmaya çalışırken, diğer taraftan da kendi nüfuzunu yükseltmek ve Hanlığına destek aramak üzere, Elçisi Seyyid Yakub Han Töre'yi Sultan Abdülaziz'e göndererek yardım talebinde bulunmuştu(108). Bu sefaretle, ayrıca, Osmanlı Devleti himayesine alınmasını ve askerî yardım yapılmasını isteyen (Ekim 1872) Yakub Han'ın bu istekleri Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edilerek, gerekli askerî yardım ve subaylarla birlikte, Yakub Han'a da nişan-ı Osmanî,

(103) Basiret, no.2057, 24 Mart 1293-5 Nisan 1877,s.2; Basiret, no.2060, 28 Mart 1293-9Nisan 1877, s.1: "...Müşarünileyh hazretlerinin Dersaadette bulunmaları Asya kitasınca mâlumât-ı siyasileri olanlar indinde mâlum olduğu üzere fevaid-i muntazıra-i ittihadı tahkim edeceği bi istibahdır."

(104) Basiret, no.2063, 31 Mart 1293-12 Nisan 1877,s.1.

(105) Basiret, no.2064,2 Nisan 1293-14 Nisan 1877,s.2 Bütün bu görüşmeler sırasında Buhâra Hanlığının İstanbul Kapı Kethüdâsı olan Sultanahmet'teki Özbekler Tekkesi şeyhi Süleyman Efendi de kendisine eşlik etmektedir. Şeyh Süleyman Efendi için bkz. bu bölümde n.47.

(106) Basiret,no.2129, 11 Haziran 1293-23 Haziran 1877,s.2.

(107) Saray, Türkistan Hanlıkları...,s.98.

(108) Ibid,s.102.

kılıç, alem ve name-i hümayûn gönderilmiştir. Bu yolla Osmanlı himayesine giren Yakub Han, hutbeleri Sultan Abdülaziz adına okutmaya ve sikkeleri onun adına kestirmeye başlamıştı (1874) (109).

Ancak, Osmanlı Devleti, Rusya ve İngiltere ile normal ilişkiler kurmasına ve geliştirmesine rağmen, Çin'in Doğu Türkistan üzerindeki hâkimiyet iddiası nedeniyle Çin ile ilişkileri oldukça bozdu. Nitekim, 1875 sonlarına doğru General Tso kumandasındaki Çin kuvvetleri Kâşgar üzerine yürümeye hazırdılar (110).

II. Abdülhamid'in cülûsundan sonraki dönemde (111), bu tehlike karşısında Yakub Han, Osmanlı sefâret heyeti başkanı Murad Efendinin yanına Seyyid Yakub Han Töre'yi katarak, hem İstanbul'dan yeni silah ve askerî uzman istemek hem de Osmanlı Devleti vasıtasıyla dış destek sağlamak üzere İstanbul'a göndermiştir (26 Mart, 1877) (112). Elçiye yapılan tavsiye İngiltere'nin

(109) Ibid, s.103-104.

(110) Ibid, s.106; "Kâşgar ve Çin," Basiret, no.1901, 25 Ağustos 1292-6 Eylül 1876, s.1; "Hariciyye," Basiret, no.1940, 8 Teşrîn-î Sâni 1292-20 Kasım 1876, s.3.

(111) Abdülhamid'in cülûsuna üzerine, daha önce, Kâşgar'a yazılan hatt-ı hümayûn ile Bâb-ı âliden verilen fermân-ı saireyi götürmek üzere yola çıkmış olan Hüdâverdi Efendi yoldan geri çağırılmıştı. Bkz. Basiret, no.1907, 1 Eylül 1292-13 Eylül 1876, s.1. Daha sonra Abdülhamid'in cülûsuna nâme-i mahsus ile Yakub Han'a bildirilmiştir. Bkz. "Kâşgar," İA, VI, s.411.

(112) Saray, Türkistan Hanlıkları..., s.107. Bu sefâret Basiret'e "cülûs-ı hazret-i hilâfetpenahiyi tebrik ve merasim-i emr-i biat'ı yerine getirmek" şeklinde yansımıştır. Bkz. Basiret, no.1952, 22 Teşrîn-î sâni 1292-4 Aralık 1876, s.1. Ayrıca bkz. gönderilen hediyeler için, Basiret no.2064, 2 Nisan 1293-14 Nisan 1877, s.1; Elçi Yakub Bey'in Abdülhamid tarafından kabulü için, Basiret, no.2069, 7 Nisan 1293-19 Nisan 1877, s.1; Sadriazamla mülâkatı için, Basiret, no.2070, 9 Nisan 1293-21 Nisan 1877, s.2. Sefâret heyetinde olup, Yakub Bey'den daha önce İstanbul'a varmış olan Adil Han Eyüp'teki Özbekler tekkesinde kalmıştı. Bkz. Basiret, no.1989, 4 Kânûn-ı sâni 1292-16 Ocak 1877, s.1. Elçi Yakub Bey'in İstanbul'daki temasları sırasında Kâşgar'ın İstanbul'daki kapı kethüdâsı Şeyh Muhammed Ziyâüddin Efendi de yanında bulunmuştur.

desteğini sağlamak ve Rusya ile iyi ilişkiler kurulması şeklindeydi. Bu nedenle Seyyid Yakub Efendi Kâşgar hanlığına yardım ve destek bulmak üzere İstanbul, Londra ve Petersburg arasında gidip gelmiştir(113).

Ancak General Tso, 1876 sonbaharında ileri harekâta başlayarak 5 Ekimde Urumçi'yi 6 Kasım'da Manas'ı alarak Doğu Türkistan sınırlarına dayandı. 1876-77 kışı kaçınılmaz hale gelen bu savaşı bir müddet erteledi ise de, savaş 1877 baharında tekrar başladı(114). Bu sırada Yakub Han aniden ölmüş(Mayıs 1877) ve Kâşgar'da iç harb başlamıştı(115). Kardeşler arasındaki iktidar mücadelesinden galib çıkan Beg-Kulu'nun ise Tso'nun ordusuna karşı koyacak bir kuvveti kalmadığından ve Hindistan'daki İngiliz idaresinden de yardım çağrılarına cevap alamadığından, Kâşgar'ı terkederek Ruslara sığındı. Karşılarında rakip kalmayan Çin kuvvetleri de 16 Aralık 1877'de Kâşgar'ı kolayca ele geçirmiştir(116).

- (113) İbid,s.107.Bu temaslar için, Basiret, no.2089, 29 Nisan 1293-11 Mayıs 1877,s.1; Tekrar İstanbul'a dönüşündeki temasları için bkz: Sadriazam ve Seyhülislâmla mülâkatı hakkında Basiret, no.2161, 18 Temmuz 1293-30 Temmuz 1877,s.1; Abdülhamid tarafından kabûlü hakkında, Basiret, no.2267, 10 Teşrîn-i sâni 1293-22 Kasım 1877,s.1 ve no.2309,23 Kânûn-ı evvel 1293-4 Ocak 1878,s.2.
- (114) İbid,s.107-108. Bu savaşla ilgili haberler için bkz. Basiret, no.1962, 4 Kânûn-ı evvel 1292-16 Aralık 1876,s.2; Basiret, no.2064, 2 Nisan 1293-14 Nisan 1877,s.2; Basiret, no.2176, 4 Ağustos 1293-16 Ağustos 1877, s.1. Bu haberlerde sadece Kâşgar'ın başarılarının verilmesi dikkat çekicidir.
- (115) İbid,s.108; İA, s.411 Yakub Han'ın vefâtı ve büyük oğlu Bey Kulu'nun yerine geçmesi için, Basiret, no.2196, 28 Ağustos 1293-9 Eylül 1877,s.1; Meydana gelen iç harb hakkında, Basiret, no.2239, 13 Teşrîn-i evvel 1293-25 Ekim 1877, s.1; Yeni Emir'in o bölgedeki Rus valilerinden birine yazdığı mektup hakkında, Basiret, no.2245,19 Teşrîn-i evvel 1293-31 Ekim 1877,s.1.
- (116) İbid,s.108-109. Kâşgar'ın Çinliler tarafından zaptedilmesi, Bey Kulu'nun kaçması, Çinliler'in mezâliminden kaçan iki bin kadar Müslümanın Narninsk Kalesine iltica ettikleri hakkında bkz. Basiret, no.2342, 25 Kânûn-ı Sâni 1293-6 Şubat 1878, s.2. Bu sırada Kâşgar'da bulunan Türk subaylarından Ali Kâzım Bey'in İstanbul'a döndükten sonra hükümete sunduğu ve Kâşgar'daki olaylar ile başından geçenleri anlattığı layiha için bkz. Mehmet Saray, "1874'de Kâşgar'a Gönderilen Türk Subayları," Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, XVIII-XXI (1978-83),s.244-251.

II. Osmanlı Devleti Dahilindeki Faaliyetler

A. Ulemâ ve Meşâyih'in Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde, 1826'dan, Yeniçeriliğin kaldırılması ve Bektâşî tekkelerinin kapatılmasından itibaren devlet-tarikat ilişkileri oldukça sıkı bir şekilde yer yer işbirliğine --ya da başka bir ifadeyle devletin tarikatları kullanmasına-- varan boyutlarda gelişmiştir(117). Bu durum, özellikle Meclis-i Meşâyih'in kurulmasından(1866) sonra daha da pekişmişti(118). Ayrıca, Kuleli vak'asında görüldüğü gibi tarikatlar, siyasi ve sosyal hayat içersinde, zaman zaman, faal ve etkin bir güç odağı haline gelmişlerdir(119).

Öte yandan ulemâ da, III. Selim'den itibaren, yenileşme ve Tanzimat dönemi boyunca genel olarak devletin yanında yer alıp, desteğini reformlardan yana koyarken(120), kaos yılları içinde "talebe-i ulûm"un konumunun da gösterdiği gibi, ülkenin siyasi gelişmeleri içinde ağırlıklı bir yere sahip olmaya başlamıştı.

Nitekim, ulemâ ve meşâyih konumuzla ilgili çeşitli faaliyetler ve teşebbüslerde de faal ve etkin bir rol içerisindedir. Örneğin, halkı ianeye teşvik için İstanbul'dan Hindistan'a gönderilen risâlelerin, Meclis-i Meşâyih Reisi ve Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi Osman Salâhaddin Efendi, Meclis-i Meşâyih üyesi ve Sultanahmet'-

(117) Bu konuda bkz. İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri (İstanbul, t.y.), s.117 vd.

(118) Meclis-i Meşâyih için bkz. İbid, s.203-214; Mustafa Kara, Tekkeler ve Zaviyeler (İstanbul, 1980), s.302 vd.; Osman N. Ergin, Türk Maarif Tarihi, I-II, s.280-81.

(119) Kuleli Vak'ası'nda Nakşibendî tarikatının rolü için bkz. Uluğ İğdemir, Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma (Ankara, 1937), s.46,56,62,63. Bu konunun irdelenmesi için bkz. Şerif Mardin, "Religion and Politics in Modern Turkey", s.139.

(120) Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II," Scripta Hierosolymitana, IX(Kudüs, 1961), passim.

teki Özbekler Tekkesi şeyhi Buhârâlı Süleyman Efendi ve Ders Vekili Halil Fevzi Efendi ile bazı Meclis-i Meşâyih üyeleri tarafından tertip edildiğini görmüştük. Öte yandan, Buhârâ ve Kâşgar Hanlıkları'nın İstanbul'daki temsilcileri olan Buhârâlı Süleyman Efendi ile Muhammed Ziyâüddin Efendi aynı zamanda tarikat şeyhiydiler. Muhammed Ziyâüddin Efendi hakkında fazla bir bilgiye rastlanamadıysa da, Buhârâlı Süleyman Efendi'nin Nakşibendî tarikatına mensup ve Sultanahmet'teki Özbek (Buhârâ) Tekkesi şeyhi olduğunu biliyoruz. Ayrıca, Şeyh Süleyman Efendi'nin tekkesi ile İstanbul'daki diğer iki Özbek Tekkesi (Üsküdar-Sultantepe ve Eyüp Tekkeleri), Türkistan'dan gelen hacılar ve diğer yolcular için bir konaklama ve barınma yeri olarak da kullanılmaktaydı(121).

Bu dönem boyunca, ülke sınırları içinde de, bir yandan Sırbistan-Karadağ savaşında çarpışan ve yaralanan askerler ile şehitlerin aileleri için yardım kampanyaları açılırken, bir yandan da savaşa katılmak üzere gönüllü taburları oluşturulduğunu görüyoruz.

Bunlar arasında, özellikle gönüllü taburları oluşturarak savaşa gitme faaliyetlerinin bir bölümüne ulemâ ve şeyhler öncülük etmişlerdir. Bu ulemâ ve şeyhlere örnek olarak, Rize ulemâsından Altıkulaçzâde Ali Efendi(122), Hoca Şakir Efendi(123), Medi-

(121) Şeyh Süleyman Efendi için bkz. Bu bölümde n.47. Özbek Tekkelerinin Orta Asya'da gelen hacılar ve misafirler için bir konaklama ve barınma yeri olarak kullanılması hakkında ise bkz. Bu bölümde n.47'de işaret edilen Grace Martin Smith ve Cengiz Bektaş'ın makaleleri.

(122) Rize kazası ulemâsından Altıkulaçzâde Ali Efendi'nin idaresi altında Sırbistan'a giden ve çoğu ilmiye mensuplarından olan bir tabur asakir-i muavine hakkında bkz. "Trabzon'dan Mektub," Basiret, no.1907, 1 Eylül 1292-13 Eylül 1876, s.3. ve Basiret, no. 1984,30 Kânûn-ı evvel 1292-11 Ocak 1877,s.1.

(123) Kumandasındaki gönüllülerle Sırbistan'daki muhârebelere katılan ve başarı gösteren Hoca Şakir Efendi'ye İstanbul'da düzenlenen karşılama töreni için bkz. Basiret, no.1963, 5 Kânûn-ı evvel 1292-17 Aralık 1876,s.1.

ne ahalisinden Esseyyid Şeyh Ali Gazi(124), Nakşibendî tarikatından Kerküklü Abdurrahman Efendi(125) ve postnişin Hamza Efendileri(126) gösterebiliriz.

Öte yandan Mevlevi tarikatı da, Yenikapı Mevlevihânesinin girişimiyle, tüm ülkedeki Mevleviler arasında "biletli" bir yardım kampanyası açmıştı(127).

Bütün bu faaliyetlerle, ulema ve şeyhlerin, toplumsal liderliğe sahip olma ve toplumsal seferberliği sağlayabilme niteliklerinin(128) örneklerini görüyoruz. Bu örnekler "93 Harbi"nin başlamasından sonra daha da artacaktır.

-
- (124) Medine-i Münevvere ahalisinden ve evlâd-ı Zeynelâbidinden olup bu sene-i müharekede Trabzon tarafına azimet etmiş bulunan Esseyyid Şeyh Ali Gazi Efendi'nin himmet ve delâletiyle Sırb ve Karadağ hezelesinin te'dib ve terbiyesine memur buyurulan asâkir-i şâhâneye ilhâk etmek üzere Trabzon ahalisinden 150 kadar kişinin harb mahalline azimet ettiği hakkında bkz. Basiret, no.1909, 4 Eylül 1292-16 Eylül 1876,s.2.
- (125) Nakşibendiye Tarikatından Kerküklü Abdurrahman Efendi'nin gönüllü olarak asker elbisesini giyip bir gün içinde 20'den fazla gönüllü yazdığı ve peyderpey gelerek kaydolunulduğu hakkında, Basiret, no.1903, 28 Ağustos 1292-9 Eylül 1876,s.2.
- (126) Postnişin Şeyh Hamza Efendi hazretlerinin tahsis olunacak mevkiye bulunarak ifa-i fariza-î cihad etmek üzere 5 binden fazla asâkir-i muavine celb ve cem etmekte olduğu hakkında, Basiret, no.2050, 16 Mart 1293-28 Mart 1877,s.1.
- (127) Tarikat-ı aliyye-i Mevleviyeye mensup bulunan zevat tarafından tarikata mensubiyet namıyla dahi bir muavenet ve ebnâ-i vatan ve millete hizmet ederek nâil-i feyz ve saadet olmaları için altışar kuruş bahâ ile altı bin bilet tertib olunduğuna, toplanan paraların Hediye-i Askeriye Cemiyet-i Umumisine itâ olunacağı, İstanbul'dan başka yerlerdeki Mevlevilerin oralardaki Mevlevihânelere başvurmaları yoksa Yenikapı Mevlevihânesine postalamaları, yardım edenlerin aldıkları bilet adedi ile isimlerinin ilân edileceği hakkında bkz. Basiret, no.1950,20 Teşrin-î sâni 1292-2 Aralık 1876,s.3.
- (128) Bu noktayla ilgili olarak bkz. Şerif Mardin, Din ve İdeoloji s.69 vd. ve "Religion and Politics in Modern Turkey", s.139.

B. İslâm Birliği Hareketine Hizmet
Eden Gazeteler

İslâm Birliği ile ilgili literatürü incelerken bu harekette en önemli araçlardan birinin basın olduğunu belirtmiştik(129) . Nitekim incelediğimiz dönemde de, İslâm ülkelerine yönelik olarak bu tür bir faaliyet içinde yer alan, şu an için koleksiyonlarına sahip olmasakta haklarında bazı bilgilere sahip olduğumuz iki gazete ile karşılaşıyoruz(130).

İkisi de İstanbul'da basılan bu gazetelerden biri, bu bölümde anlatılan faaliyetler ve alıntı yapılan haberlerde sık sık adı geöen El-Cevâib gazetesidir. Devlet desteğinde, arapöa yayın yapan El-Cevâib gazetesi (1861-1884) (131) Lübnanlı bir Marûnî iken sonradan ihtida eden ve batı dillerini bilen Ahmed Fâris Eş-Şidyak(132) ve sonra oğlu Selim Fâris(133) tarafından yönetilmiştir. Hindistan ve Kuzey Afrika'da oldukça etkin olan El-Cevâib gazetesi sadece Osmanlı ülkesindeki haberleri İslâm Dünyasına iletmiyor, bu ülkelerde varolan muhabirleri vasıtasıyla İslâm Dünyasının haberlerini de yine İslâm Dünyasının diğer yerlerine ve Osmanlı ülke-

(129) Bkz. Birinci Bölüm, n. ; Ayrıca, Hintlilerin İstanbul'da çıkardıkları "Peyk-i İslâm" gazetesi ve İttihad-ı İslâma dair yazılar neşreden Tarık ve Tercüman gazeteleri hakkında daha ileri tarihli bir belge için, BBA-Yıldız Esas Evrâkı, 18/553/594/93/38.

(130) Basiret'te Dar'ül Hilâfet-i Aliyye isiminde farsöa yayın yapan bir gazeteden daha söz ediliyorsa da, bu gazete hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılamadığından, burada sözü edilecek olan Ahbar Dar'ül Hilâfe ile aynı olması muhtemeldir.

(131) El-Cevâib için bkz. Atillâ Çetin, "El-Cevâib Gazetesi ve Yayını," Tarih Dergisi, XXXIV(1984), s.475-481.

(132) Ahmed Faris eş Şidyak(1804-1887) için bkz. İbid, s.447, n.2.

(133) Selim Faris(1826-1906) 'in Abdülhamid dönemindeki faaliyetleri için bkz. M.Şükrü Haniöğlu, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük(1889-1902), Cilt I (İstanbul, 1986), s.93 vd.

sine iletliyordu. İslâm Dünyasındaki ulemanın yazılarına da yer veren El-Cevâib'in(134) bu etkinliğine örnek olarak Cezayir'e sokulmasının Fransız Hükümetince yasaklanmasını gösterebiliriz(135).

Nitekim, Rusya'ya karşı bir "İslâm-İngiliz" bloğu oluşturmak amacıyla olan İngiliz Hükümeti de Hindistan müslümanlarının bu yöndeki heyecanlarını alevlendirebilecek olan El-Cevâib gazetesinin bu etkinliğinden faydalanmak istemiştir. Tersâne Konferansı sırasında İstanbul'da El-Cevâib'i inceleyen Lord Salisbury, hükümetine, gizli abone olunmasını tavsiye etmişti. Nisan 1877'den itibaren de, masrafı Gizli Servis fonundan karşılanmak üzere 100 nüsha El-Cevâib satın alınarak, İstanbul'dan Hindistan'a gönderilmiştir(136).

İngilizler'in aynı amaçla kullandıkları bir diğer gazete de, farsça yayınlanan Ahbar Dar'ül Hilâfe'dir(137). Nitekim, Orta Asya ve Hindistan'a hitap eden Ahbar Dar'ül Hilâfe gazetesinin Hindistan'da geniş bir dağıtımının yapılabilmesi için, İngiltere Hükümeti, Bombay'daki Türk Genel-Konsolosuna (Şehbender) izin vermişti(138).

Hind ulemasından olup o sıralar Mekteb-i Rüşdiye-i

(134) Örneğin, Hanefî ulemasından Tunuslu Allâme Hocazâde Şeyh Ahmed Efendi tarafından kaleme alınan ve El-Cevâib'de yayınlanan fetvâ, "Tunus'da ulemâ-i Hanefîden olan zâtın fetvâsı," Basiret, no.2009, 27 Kânûn-ı sâni 1292-8 Şubat 1877,s.1-2.

(135) Basiret, no.1979,25 Kânûn-ı evvel 1292-6 Ocak 1877,s.2.

(136) Shukla, Britain...,s.129-30. Lord Salisbury bu sırada Hindistan işleriyle görevli Devlet Bakanlığı görevini de yürütmekteydi.

(137) Shukla, Britain...,s.130.

(138) Ibid,s.130.

Mülkiye Farisî hocalığında bulunan İskender Efendi (139) tarafından Aralık 1876'da çıkarılmaya başlanan Ahbar Dar'ül Hilâfe, haftalık ve sekiz sayfalık bir gazeteydi (140).

Bu gazeteler İslâm ülkelerindeki halkı bir yandan Osmanlıya yardıma teşvik ederken, diğer yandan da ellerinden gelen her türlü araçla Osmanlıyı desteklemelerini istiyordu. Özellikle El-Cevâib, Sırbistan-Karadağ savaşı sırasındaki faaliyetlerini "93 Harbi" başladktan sonra da devam ettirmiş, tüm müslümanları düşmana karşı ittihada ve Osmanlı'ya yardıma çağırmıştır.

III. Basiret Gazetesi ve İslâm Birliği

Birinci bölümde, Basiret'in İslâm Birliği bakımından önemini görmüş, İttihad-ı İslâmla ilgili bir yazıdan bahsetmiştik. Bu dönemde de, Basiret'te, İslâm Birliği hakkında bazı ipuçları bulabileceğimiz fikrî yazılara rastlamaktayız. Bunlardan biri, Basiret imzasıyla yayınlanan "İstilâ" başlıklı makaledir (141). Yazının başında, Hersek, Karadağ ve Sırbistan eşkiyaları için Rusya'da iane komiteleri kurulmasından ve bunlardan bir kısmının başında Rus İmparatoriçesinin bulundu-

(139) Osmanlı Elçisi Cemil Paşa ve Mısırlı Fâzıl Mustafa Paşa'nın öğrencilerine öğretmen olarak Paris'te de bulunmuş olan Hintli İskender Hoca için bkz. Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s.145-147.

(140) Basiret, no.1967, 9 Kânûn-ı evvel 1292-21 Aralık 1876, s.1. ve "Ahbar Dar'ül Hilâfe," Basiret, no.2005, 23 Kânûn-ı sâni 1292-4 Şubat 1877, s.3. Basiret'in gazeteyi tanıtırken kullandığı üslûb ilginçtir: "..İskender Efendi Hint efazilinden olup hele kalemi pek selis olduğundan inşâ'i fârisiyyi merak edenlerce mütâlaası menâfiden halî değildir.. bir de mezkur gazetenin memâlik-i şâhânece ileride görülen menâfiin derecesini şimdiden tayin etmek gücçe olduğundan..."

(141) "Bend-i Mahsûs: İstilâ," Basiret, no.1925, 23 Eylül 1292-5 Ekim 1876, s.2-3.

ğundan bahisle, "Sırbistanlıların canı acır da, Orta Asya halkının canı acımaz mı" diye sorulduktan sonra Endülüs müslümanlarını kurtaran Barbaros Hayreddin Paşa, Aceliler ve Cavalılar ile Hindistan sahilini Portekizlilere karşı koruyan Seydi ve Kemal Reisler bizim ecdadımız değil miydi diyerek, tarihten daha bir takım örneklerle, Türkistan'da bulunan "dindaşlarımız"ı esaretten kurtarmak için fütüvvet-i Osmaniye namıyla bir iane komitesi teşkil edilip başkanlığının da Osmanlı âyanından birisine verilmesi teklif ediliyor. Karadağ ve Sırbistan ahalisi hristiyan oldukları için din işlerine Rusya nasıl karışıyor, Petersburg'dan bu nedenle memurlar gidip geliyorsa, Osmanlılara karşı savaşmak için Ruslar'ın Sırbîliler'a yardıma koşması nasıl münâsib görülüyorsa, Kırım'a, Kafkasya ve Hazer Denizi sahillerine de Osmanlı memurlarının gidip gelmesi niçin yasak olsun, Rusya'dan gelen Papazların Bulgaristan'da serbestçe dolaşmaları caiz ise Osmanlı ulemasının da Kırım'a ve Ejderhan'a girmeleri niçin caiz görülmesin denilerek Rusya'nın dindaşlarını himaye etmek bahanesiyle Osmanlı aleyhine giriştiği faaliyetlere karşılık olarak Osmanlılar'ın da dindaşlarını himâye etme fikrini meydana çıkarmaları isteniyor. Görüldüğü üzere bu makalede, Panislâmizm'in Panslavizm'e benzetilerek ve ona karşılık olmak üzere ortaya atıldığı yolundaki tezlere ağırlık kazandıracak şekilde, ısrarla, Rusya'ya "mukabele" fikrinin vurgulandığını görüyoruz.

İkinci olarak, yine Basiret imzalı ve "Râbîta-i Ma'neviyye" başlıklı, oldukça ilginç bir makale ile karşılaşıyoruz (142). Yazının başında, râbîta-i ma'neviyye "Müslümanlar beyninde olan.. bir kuvve-i cazibedir ki umum ehl-i islâmi bir merkez-i ittihad ve ittifaka celb

(142) "Bend-î Mahsûs: Râbîta-î Ma'neviyye," Basiret, no.1946, 15 Teşrin-î Sâni 1292-27 Kasım 1876,s.2.

ve ikmâl eylemek meziyetine mâliktir." diye tanımlandıktan sonra, muhabbet-i kalbiyenin ise "..bir müveddet-i diniyedir ki müslümanların vicdanında tecessüm ederek dünya daim oldukça o da kâim olarak hiç bir mania ve ârıza ile halelpezir.." olmayacağı belirtiliyor. Arkasından, bu "râbîta-i mukaddesenin tüm müslümanları "bir merkez-i uhuvvet ve bir nokta-i vahdette" bulundurup aralarında bir "muhabbet-i kalbiye" yarattığı, bu nedenle Hint'te bulunan müslümanların yeryüzünün diğer taraflarındaki müslümanlara kalben ve imkân olursa fiilen imdat ve muavenet ettikleri, yoksa, Hint'teki müslümanın Bosna'daki müslümanın ne zararından ne de menfaatinden zahiren hissedar olamayacağı anlatılarak, dünyada bulunan bütün müslümanların bu "râbîta-i kalbiye" ile birbirine bağlı olduğu ve bu bağın kıyamete kadar çözüme ihtimalinin olmadığı vurgulanıyor. Öte yandan, sözü edilen "râbîta-i maneviye"nin hiç bir zaman müslümanlar tarafından kötüye kullanılmadığı yani bundan ortaya çıkan kuvvetin ne sâdık vatandaşları ne de yabancı dostları aleyhinde kullanılmadığı ve bundan sonra da kullanılmayacağı, sadece düşmanlara yönelik olduğu belirtilerek gayri müslim tebâ ile İngiltere gibi ülkelerin çekinmemesi gerektiği mesajı verilmeye çalışılıyor. Ayrıca, bu "râbîta-i mebruke"nin eseri olarak dünyanın her tarafında bulunan müslümanların Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu buhrandan dolayı "kalben müteazzi ve müessir" olarak yardım etmek arzusunda bulunacaklarına şüphe olmadığı belirtilerek, Hind müslümanları örnek gösterildikten sonra, dünyada bulunan İslâm hükümetlerinin idareleri ve hükümdarları başka başka olduğu halde "râbîta-i diniye"ce herkesin birbirine bağlılığının doğal olduğu, Hintliler'in Osmanlılar'a fiilen gösterdikleri muhabbetin diğer İslâm hükümetlerince kalben gösterilmekte olduğu, hatta Faslılar tarafından dahi bu muhabbetin sonuçlarının görüldüğü anlatılıyor.

Bu yazıda, ısrarla İslâm ülkeleri arasındaki "râbıta"nın "manevi" ve "kalbî" olduğunun vurgulanması; siyasî bir birlikten söz edilmemesi, İttihad-ı İslâm'dan kastın siyasî bir birlik olmadığı tezine ağırlık kazandırmaktadır. Öte yandan, İngiltere ve gayr-i müslim tebâyâ kendileri için korkulacak bir şey olmadığına hatırlatılması da, Rusya'nın bu yönde yaptığı propagandaya bir cevap olmaktadır. Basiret'in bu konuda, Kafkasya ve Türkistan'daki kabileler yerine, Hindistan ve Fas gibi devletlerden medet umması da oldukça anlamlı ve Basiret'in daha önce bu konuda yazdıklarıyla tutarlıdır.

Üçüncü olarak, Ekinci gazetesinden(143) alınarak Basiret'te yayınlanan Kurban Bayramı hakkındaki bir yazıda(144), Kurban Bayramının esas il maksadının servet sahibi müslümanların Mekke'de toplanarak müslümanların kıblesi olan "merkez-i İttihad"ta birbirleriyle görüşüp belâ ve kederlerinden birbirlerini haberdar etmeleri olduğu belirtiliyor. Ayrıca, Mekke'de Hac için toplanmaktan maksadın yalnız ziyaret değil, müslümanların birbirlerinin ahvâlini öğrenip birbirlerinin dertlerine merhem olmalarıdır denip, "...haccın farz olması(nın) ehl-i İslâmın daima liva-i İttihad altında bulunması için..." olduğu vurgulanıyor. Yazının sonunda ise "İmdi karındaşlar! mektepler inşa ediniz, okuyunuz, hiç olmazsa öz karındaşlarınızın lisanını öğrenip İslâmiyetin bedence şeraitinden olan fariza-i haccı ifâ ediniz ve bu cihetle İttihad-ı İslâma hizmet ediniz.." ibaresiyle karşılaşıyoruz. Osmanlı ülkesi dışında yayınlanan bir gazeteden alınan bu yazı, daha önce gördüğümüz, Mekke'de Hac sırasındaki hareketliliğe karşılık, İslâm Dünyasında Haccın nasıl algılandığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

(143) Ekinci(1875-) Bakü'de yayınlanmakta olan haftalık bir gazetedir.

(144) "Ekinci gazetesinde gördüğümüz bir makale şâyân-ı mütâlâa olduğundan ber vech-i âtî gazetemizle tercümesini istisvab ettik," Basiret,no.2007,25 Kânûn-ı sâni 1292-6 Şubat 1877,s.2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1877-78 RUS SAVAŞI VE SONRASINDA

İSLÂM BİRLİĞİ HAREKETİ

24 Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı, Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki cephede devam etmiştir(1). Rumeli cephesinde Rus birliklerinin Tuna'yı geçmeleriyle başlayan savaş, 30 Haziran'da Rusların büyük bir taarruzuyla şiddetlenmiş ve 16 Temmuz'da Niğbolu düşmüştü. Uzun bir savunmadan sonra (Temmuz-Aralık) Plevne'de Osmanlı ordusunun teslim olmasıyla (10 Aralık), Rumeli cephesinde savaşın kaderi değişmeye başlamıştır. Anadolu cephesinde ise savaş başlar başlamaz Rus kuvvetleri üç yönde harekete geçerek, 17 Mayıs'ta Ardahan'ı aldılar. 25 Haziran'da büyük bir taarruz başlatarak Kars'ı kuşatan Ruslar karşısında Ahmet Muhtar Paşa başarılı bir karşı harekâtla Kars'ı kurtardıysa da, 14 Ekim'de ve arkasından 4 Kasım'da başlayan Rus taarruzları karşısında Kars düştü(19 Kasım).

Savaşın, Balkanlarda Plevne'nin, Doğuda Kars'ın düşmesine kadar olan döneminde Osmanlı orduları pasif bir savunma sisteminde mümkün olan mukavemeti göstererek Ruslar'ın çabuk ve kesin bir zafer kazanmalarını önleyebilmişlerdi. Ancak Kars ve Plevne'nin düşmesinden sonra kuvvet dengesinin bozulması, savaşın gidişini ve sonucunu değiştirmeye başladı. Ruslar savaşın kesin sonucunu Balkanlarda elde etmeyi tasarlayarak bu yönde hareket etmişlerdir. Nitekim Plevne'nin düşmesinden sonra hızla Balkanları geçerek 4 Ocak'ta Sofya'ya 20 Ocak'ta Edirne'ye girdiler.

(1) Bu kısmın yazılmasında yararlanan kaynaklar: İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV,s.299-316; S.J. Shaw ve E.K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu..., II,s.229-239; E.Z. Karal, Osmanlı Tarihi VIII...,s.40-80,230-43, 498-501; Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'ât-ı Hakikat (İstanbul,1983),s.282 vd.; W.E.D.Allen ve Paul Muratoff, Kafkas Harekâtı:1828-1921, Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (Ankara,1966),s.101-201.

Daha Plevne savunması devam ederken barış şartlarını araştırmaya başlamış olan Osmanlı hükümeti, bu ağır yenilgi karşısında mütareke istemek zorunda kaldı. Paris Muahedelerini imzalamış olan devletlere başvurarak aracılık yapmalarını istendiyse de olumlu cevap alınmadı. Bunun üzerine başkomutanlara, Rus başkomutanlarıyla ilişkiye geçerek mütareke şartlarını kararlaştırmaları için emir verildi. Ancak yine olumsuz cevap alındı. Durumun giderek bir felâkete dönüşmesi karşısında Abdülhamid, bizzat Çar'a telgraf çekerek mütareke istedi. Bu son teşebbüs-ten sonra görüşmelere başlandı. Oldukça ağır olan mütareke şartları, İstanbul'da uzun tartışmalardan sonra kabul edilerek 31 Ocak 1878'de "Edirne Mütarekesi" imzalandı.

Mütarekenin bir maddesine göre, Rus askerinin Çatalca'ya kadar gelip burdaki istihkâmların birinci hattını işgal etmesi, ikinci hattın da Osmanlılar elinde bulunması ve bu iki hattın arasının tarafsız bölge olması kabul edilmişti. Bu, Ruslar'ın İstanbul kapılarına dayanması demektir. Nitekim, mütarekenin imzalanmasından önce büyük devletler aynı zamanda barış şartları olarak teklif edilen Rus şartlarını öğrenince telâşa düştüler. İngiliz hükümeti tebâsinin emniyeti için İstanbul Boğazına bir donanma göndereceğini bildirdi. Misilleme olarak Rus Çarı da İstanbul'a asker sokacağını ilân etti. Osmanlı Hükümeti iki ateş arasında kalmış gibiydi. Bu bunalım, sonunda, İngiliz donanmasının İstanbul yerine Mudanya önünde demirlemesiyle çözümlenirken, Ayastefanos'da da barış antlaşması için hazırlıklara başlandı.

3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının hükümlerine göre, Romanya, Sırbistan ve Karadağ tamamen bağımsız hâle gelirken, Osmanlı hâkimiyetinde özerk Büyük Bulgaristan Prensiği kurularak Avrupa'daki Osmanlı toprakları iki ayrı parçaya bölünüyordu. Doğuda ise Kars

Ardahan, Batum ve Bayezıt Rusya'ya terkediliyordu. Bundan başka, Girit, Tesalya ve Arnavutluk'ta yapılacak ıslahat için Rusya ile istişârede bulunulacağı kabul edilmişti. Bu hükümler Balkanlarda ve Avrupa'da büyük bir heyecan yaratarak kamuoyları Rusya aleyhine dönmeye başladı. Balkanlarda herkesin menfaati bir ölçüde zarar görmüştü. Avrupa'da ise bu antlaşmayla zarar gören devletlerin başında Avusturya ve İngiltere geliyordu.

Avusturya ve İngiltere'nin kararlı teşebbüsleri ve bir yandan savaş hazırlıklarına girişmeleri Rusya'yı endişelendirmişti. Zira Rusya bunlarla girişilecek bir savaş göze alacak durumda değildi. Bu koşullar altında Rusya Hükümeti Ayastefanos antlaşmasının gözden geçirilmesini kabul etti. Ancak, toplanacak olan kongrede görüşme esası olarak Paris Muahedesi hükümlerinin alınmasına kesinlikle karşıydı. Bu durum, kongre öncesi ilgili devletler arasında gizli antlaşmaların yapılmasına sebep olmuştur. Nitekim, kongrede görüşülecek konular hakkında Rusya ile İngiltere arasında mutabakata varılarak Londra'da gizli bir antlaşma imzalandı (30 Mayıs). Bu antlaşmayla varılan esaslar hakkında Avusturya'nın da muvafakatı alındıktan sonra, Avusturya ve İngiltere, Rusya'dan gizli tutulmak kaydıyla, Osmanlı Devleti'nden, toplanacak kongrede Ayastefanos antlaşmasının tâdili için yapacakları çalışmalara karşılık "komisyonlarını" istediler. Avusturya Bosna-Hersek'i, İngiltere de Kıbrıs'ı istiyordu. Osmanlı Hükümeti Avusturya'nın isteğini red ettiyse de, İngilizlerin, ya Kıbrıs'ı alırız ya da toplanacak kongrede Osmanlı menfaati için çalışmayız tehdidi karşısında, çaresiz kalarak, Kıbrıs'ı İngiltere'ye devretmeyi kabul etti (4 Haziran).

Bütün bunlara rağmen Berlin Kongresi hiç de Osmanlı lehinde cereyan etmemiştir. Aksine, katılan devletler

kendi menfaatlerine en uygun bir antlaşma için çaba gösterdiler ve Ayastefanos'daki ağır hükümlerin bir kısmı bu menfaatler bakımından değiştirildi. Sonuçta, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti topraklarının beşte ikisi ile nüfusunun yaklaşık yarısı müslüman olan beşte birini (5.5 milyon) terketmek zorunda kaldı ve büyük bir gelir kaybına uğradı. Öte yandan, devletin içişlerine, büyük devletlerin karışmasına yol açabilecek maddeler de kabul edildi.

Bu dönemde içeriye baktığımızda ise, savaştaki yenilginin genel bir hoşnutsuzluk yapattığına görüyoruz. Bu hoşnutsuzluk Meclis-i Mebusan'a da yansiyarak hükümete karşı ağır eleştiriler yöneltilmekte, sorumluların cezalandırılması istenmekteydi. Bu durumdan gerek saray gerek hükümet oldukça rahatsızdı. Nitekim, Ruslar'ın İstanbul'a girme tehditleri sırasında yapılan bir toplantıda, İstanbul Mebusu Ahmed Efendi'nin Abdülhamid'e karşı sarfettiği ağır sözler bardağı taşıran son damla olmuş ve Meclis-i Mebusan 1908'e kadar tâtil edilmiştir. (13 Şubat 1878). Rus ilerlemesi sonucu İstanbul'a sığınan Rumeli göçmenleriyle İstanbul'un nüfusu iki katına çıkmıştı ve genel bir hoşnutsuzluk hem göçmenler hem de yerli halk arasında görülmekteydi. Savaştaki yenilgi ve ağır barış şartları sonucu oluşan bu hoşnutsuzluğun dramatik bir biçimde su yüzüne çıkması "Çırağan Vak'ası"yla olmuştur. 19 Mayıs 1878 tarihli Basiret gazetesinde Ali Suavi tarafından bir bildiri yayınlanarak, ertesi günkü sayıda ülkenin güçlüklerinin çaresini anlatıp açıklayacağı ilân ediliyordu. Nitekim ertesi günü Ali Suavi, Ayastefanos'u bozmak ve savaşa devam edilmesini sağlamak için, topladığı Rumeli göçmenleriyle birlikte Çırağan sarayını basarak V.Murat'ı tekrar tahta geçirmeye kalkıştı. Başarısızlığa uğrayan Ali Suavi'nin ölümü de teşebbüsü gibi dramatik olmuştur (20 Mayıs).

Dönemin genel siyasi durumuna ilişkin bu değerlendirmeden sonra, konu yedi başlık altında incelenmeye çalışılacaktır. Buna göre, sırasıyla Kırım ve Kafkasya üzerindeki Osmanlı teşebbüsleri ile Afganistan'a giden elçilik heyetinden sözedilerek, arkasından ikinci bölümde incelediğimiz Hindistan, Mekke ve Kuzey Afrika'daki yeni gelişmeler gözden geçirilecektir. Kısaca Hint Okyanusundaki müslümanlarla ilgili haberlere bakıldıktan sonra da, Osmanlı ülkesindeki faaliyetler olarak, ulemâ ve meşâyih'in devam eden faaliyetlerinden söz edilecektir. Son olarak, bu dönem Basiret'inde dikkati çeken ve konumuzuda ilgilendiren üç hususa değinilecektir.

I. Kırım ve Kafkasya

Konumuzla ilgili bir takım ipuçlarını da Kırım ve Kafkasya bölgesinde görüyoruz (2). Kırım'ın 1792'deki ilhâkından ayrı, daha 18.yy'da başlayan Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali, 1860'ların başına gelindiğinde hemen hemen tamamlanmıştı (3).

Uzun yıllardan beri oldukça sıkı bir Rus idaresi altında yaşayan Kırım ve Kafkasya müslümanlarının içinde buldukları durum ve üzerlerindeki baskı Basiret

(2) Kırım ve Kafkasya için bkz. "Kırım," İA, VI, s.741-62; "Dağıstan," İA, III, s.447-58; "Dağıstan," El², II, s.85-89; "Çerkezler," İA, III, s.375-86; "Çerkes," El², II, s.21-25; "Abazalar," İA, I, s.6-8; "Abkhaz," El², I, s.100-101; "Cecens," El², II, s.18-19. Ayrıca bkz. İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya (İstanbul, 1958); Şerafettin Erel, Dağıstan ve Dağıstanlılar (İstanbul, 1961).

(3) Bu konuda bkz. Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", s.279-302

sütunlarına dayansıyor(4). Nitekim, bu baskı ve zulümle ilgili, Kırım(5), Çerkezistan(6) ve Dağıstan(7) müslümanları hakkında bir çok haber ve mektupla karşılaşırız. Kırım ve Kafkasya müslümanları bu baskı karşısında bir yandan Anadolu'ya göç ederken(8), bir yandan da kendileriyle ilgilenmesi için Osmanlı Devletine

-
- (4) "Kafkasya'da Bulunan Müslümanlara Dair Aldığımız Varakadır," Basiret, no.1985,31 Kânûn-ı evvel 1292-12 Ocak 1877,s.3: "Neticce-i kelâm hiç bir müslüman şimdiki halde mal ve dininden emin olmadıktan başka müslümanların ulûm-ı diniye ile tevaggul etmeleri ve cami ve medreseler evkâfının miriden zabt olunması ve köy ve mahalle hocalarına ita olunan zekevatin verdirilmemesi ve seneden seneye mecbûran miriye alınması ve ifa-i fariza-i hac için canib-i Hicaz'a gönderilmemesi ve daha nice mezâlim ve taaddiyatın icrasından geri kalınmamaktadır.. İşte şimdilik yüzbin derecede birini yazabildik..."
- (5) Kırım'da müslümanların karşılaştıkları zorluklar hakkında Kırım'dan gelen bir mektup için, Basiret, no.1898, 23 Ağustos 1292-4 Eylül 1876, s.2; Kırım'daki Rus baskısı ve politikası için, Basiret, no.1974,20 Kanûn-ı evvel 1292-1 Ocak 1877,s.3; Kırım'daki ahvâl için, Basiret, no.1983,29 Kânûn-ı evvel 1292-10 Ocak 1877, s.2; "Kırım ehali-i müslimesi muteberanından bir zatın İstanbul'da ahbabından birine gönderdiği mektup," Basiret, no.2063,31 Mart 1293-12 Nisan 1877,s.3.
- (6) Ruslar'ın Çerkezler'e yaptıkları muamele hakkında, Basiret, no.1961, 2 Kânûn-ı evvel 1292-14 Aralık 1876,s.1; "Mekâtib: Trabzon'dan Mektup," Basiret, no.1996, 12 Kânûn-ı sâni 1292-24 Ocak 1877,s.3: "...ve her gün cevâmî-i şerifede tezayüd ve süddet-î Osmaniye için dua ediyorlar imiş. Allah habib-i ekremi hürmetine bu ahali-i mazime-i İslâmiyeyi iyadi-i zulümden tahlis buyursun. Yüreklere dayanmayacak surette oradan daha çok şeyler işitilmekte olduğundan..."
- (7) "Dağıstan ahalisinin Ruslar'dan çekmekte olduğu mezâlim hakkında aldığımız mektuptur," Basiret, no.1986,1 Kânûn-ı sâni 1292-13 Ocak 1877,s.3: "İşte Ruslar'ın böyle bir zaman-ı medeniyette müslümanlara etmedikleri zulm ve gâdr kalmadığı halde sükût eylemelerine ve menâlik-i Osmaniye güya hristiyanlara zulm olunuyormuş diyerek medenî Avrupalıların telâş etmelerine nasıl taaccüb olunmasın ki. Avrupa kıtasından madud olan Dağıstan ahali-i İslâmiyesine bu kadar zulm eden Ruslar acaba Asyây-ı Vustâda bulunan biçare müslümanlara neler yapmazlar buraları şayan-ı dikkattir."
- (8) "Kırımlılar'ın menâlik-i şâhâneye hicretlerine dair bir makaledir," Basiret, no.1991, 6 Kânûn-ı sâni 1292-18 Ocak 1877, s2; Dağıstan ahalisinin hicretleriyle ilgili haberler için bkz. Basiret, no.1910,5 Eylül 1292-17 Eylül 1876,s.1; no.1974 20 Kânûn-ı evvel 1292-1 Ocak 1877,s.1; "Şehir Mektubu," Basiret, no.2059,27 Mart 1293-8 Nisan 1877,s.3.

başvuruyorlardı(9). Öte yandan, daha Osmanlı-Rus savaşı başlamadan önce, Ruslar Kafkasya'daki kabilelerden asker toplamaya giriştikleri zaman Kafkas kabilelerinin direniş gösterdiği hatta yer yer çatışmaya girdikleri görülüyor(10).

Nitekim, Kafkas müslümanlarının bölünmüşlüklerini ve aralarındaki ittihadın önemini vurgulayan Basiret(11) Kırım ve Kafkas müslümanları arasında Rusya'ya karşı bir isyan beklentisi içindedir(12). Öyle ki, "93 harbi"nin

- (9) "Kırım ahali-i müslimesi müteberanından bir zatın İstanbul'da ahabından birine gönderdiği mektup," Basiret, no.2063, 31 Mart 1293-12 Nisan 1877,s.3: "..Dört sene mukaddem bura müteberanından dört kişi İstanbul'a firar ederek hallerimizi ve Ruslar'ın elinden insanın tahammülünün haricinde olarak gör-
düğümüz zulm ve cefâyı merkez-i hilâfet-i kübrâya lâıykıyla anlattılar. Bunun üzerine Bâbüâli artık işimize bakacak ve bizler hicret edeceğiz diyerek... bir şey müfid olmadı. O zatlar zannederim hâlâ oradadırlar. Buraya gelseler Sibiryaya nefy olunacaklar..."; "Levant Herald gazetesinde görülmüştür," Basiret, no.1977,22 Kânûn-ı evvel 1292-3 Ocak 1877,s.2: "Çerkezistan'da Rusya'nın haşın hareketleri üzerine Çerkezler Bâbüâliye bir arz-ı hâl takdim eylemiş ve mezkûr arz-ı hâl Osmanlı tarafından düvel-i muazzamaya tebliğ buyurulmuştur."; "Asya ahalisinden bir zatın bundan akdem Bâbüâliye takdim eylediği arz-ı hâldir," Basiret, no.2000, 17 Kânûn-ı sâni 1292-29 Ocak 1877,s.2-3; "Orenburg ulemasından olub cânib-i Hicaza azimet etmek vesilesiyle bundan akdem Dersaadete gelmiş olan bir zatın ol vakit Bâbüâliye takdim eylediği arz-ı hâlin suretidir," Basiret, no.2002, 19 Kânûn-ı sâni 1292-31 Ocak 1877,s.3.
- (10) "Mekâtib: Trabzon'dan Mektup," Basiret, no.1995, 11 Kânûn-ı Sâni 1292-23 Ocak 1877,s.3; Çerkezler'in bu konuda direnerek Rus askerlerine saldırdıkları hakkında, Basiret, no.1960, 1 Kânûn-ı evvel 1292-13 Aralık 1876,s.1; Sohum civarındaki Abaza kabilelerinin Ruslar'ın asker taleplerinde ısrar etmeleri üzerine Sohum'a saldırmaları için, Basiret, no.1965, 7 Kânûn-ı evvel 1292-19 Aralık 1876, s.1; Ayrıca, Rusya İmparatorunun maiyyetindeki Çerkez zâbitanların istifa ettiklerine dair, Basiret, no.1923, 20 Eylül 1292-2 Ekim 1876,s.1..
- (11) Basiret, no.1930,28 Eylül 1292-10 Ekim 1876,s.3; Ayrıca Gence Han'ının Asya'daki diğer iki Han'a yazdığı, ittihad ve ittifâkın lüzumunu vurgulayan bir mektup için, Basiret, no.2009, 27 Kânûn-ı Sâni 1292-8 Şubat 1877,s.3.
- (12) Ruslar'ın da bu beklenti içinde oldukları hakkında bkz. Alilen ve Muratoff, Kafkas Harekâtı...,s.120.

başlamasından iki gün sonra Basiret'in birinci sayfasında şu yazıyla karşılaşırız:

"Ey Kırım ve Kafkasya ahalisi. İşte gün bu gündür. Fırsat bu fırsattır. Padişahımız efendimiz donanmayı hümâyunları kumandanlarına çektiği telgrafta sizi bir müddetten beri düşman-ı din ve devletimiz olan Moskofların ıyad-i zulm ve gadrinden halâs etmek maksad-ı hümâyunları olduğu ferman buyurulmuştur. Hemen emr-i meşru ve donanmayı hümâyuna muntazır bulununuz. Herhalde Allah cemi-î ümmet-i Muhammedin yardımcısıdır."(13).

Basiret'in bu beklentisinin, yazıdan anlaşılabilceği üzere, devlet katında da geçerli olduğu görülüyor. Nitekim, Mahmud Celâleddin Paşa'nın belirttiği üzere, devlet ileri gelenleri arasında Rusya ile savaşa istekli görünenler, Rusya'ya tâbi Çerkes kabilelerinin ve Dağıstan kavimlerinin isyâna teşvik edilmesi fikrini ortaya atmışlardı(14). Osmanlı Devleti Rusya ile savaşı göze aldığı sırada da, Orta Asya'ya kadar uzanan sahalarda Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiş bulunan İslâm kabilelerinin isyâna kışkırtılması, zafere ulaşmak çarelerinden biri olarak düşünülmüş(15) ve daha çok hükümet kanadından yönlendirilen bir devlet politikası şeklinde ele alınarak çeşitli teşebbüslerde bulunulmuştur.

İlk olarak, Dağıstan'da uzun yıllar Rusya'ya karşı savaşmış olan şeyh Şâmil'in Osmanlı hizmetinde bulunan büyük oğlu Mir Muhammed Şâmil'e feriklik rütbesi verilerek Erzurum Ordusuna gönderilmiş, ve onun nüfuzuyla Dağıstan kabilelerinin Rusya aleyhine ayaklandırılması kararlaştırılmıştı(16). Ayrıca, Mir Muhammed Şâmil

(13) Basiret, no.2075,14 Nisan 1293-26 Nisan 1877,s.1; ilginçtir, daha önce, Türkler'in Kafkasları kışkırtmak istediği şayiaları hakkında bir haberdan sonra, Basiret bu iddiaları reddetmişti. no.1915, 12 Eylül 1292-24 Eylül 1876,s.1.

(14) Mahmud Celâleddin Paşa, Mirât-ı Hakikât,s.311.

(15) İbid,s.374.

(16) İbid,s.311.

vasıtasıyla, daha önceleri Osmanlı topraklarına göç etmiş bulunan Kafkasya ahalisinin de savaşa katılmaları sağlanmak istenmiştir(17).

İkinci olarak, Abaza ileri gelenlerinden Hasan Bey, Abaza ve Çerkez kabilelerini Rusya'ya karşı kışkırtıp isyâna sevkedebileceğini gizlice Bâbîâliye bildirdiğinden, kendisi Batum ordusuna gönderilerek arkasından da Donanma kumandanlığı ile Batum kumandanı Hasan Paşa'ya Abaza sahillerinin dövülmesi, Hasan Bey ve arkadaşları olan diğer Abaza beylerinin de beraber götürülerek uygun bir mevkiye çıkarılması ve çıkacak bir Abaza isyânına doğrudan doğruya yardım edilmesi hakkında emir verilmiştir(18). Daha savaş ilânından (24 Nisan 1877) bir kaç gün sonra, 28 Nisan'da da, Hasan Bey ve arkadaşları Batum'dan zırhlı donanmayla yola çıkarılmış, Sohum önlerine getirilerek plân uygulamaya konmuştur(19). Bu yolla kısa zamanda Sohum şehri Abazalar tarafından ele geçirilince(20), İstanbul'da büyük ümitler uyanıp, daha düzenli bir fırka oluşturularak Mayıs ayı içinde Sohum'a gönderilirken(21), II. Abdülhamid'e de "gâzi" ünvanı verilmişti(22). Ancak savaşın basındaki bu başarıya rağmen, savaş

(17) Basiret, no.2076, 16 Nisan 1293-28 Nisan 1877, s.2: "Şeyh Şâmil zâde gazi Muhammed Efendi hazretlerinin maiyyetinde olan muhacirin ve sairenin icabât-ı mevkîyesine göre Dersaadete ve Kars cihetine serian sevk ve izamlarına dair... bilâ tevakkuf hareket buyuracakları cihetle Dersaadette refakatinde ifa-î emr-i mukaddes gazâ ve cihad etmek isteyen kimesnelerin... bir an evvel müracaatları..."

(18) Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'ât-ı Hakikat, s.311.

(19) Ibid, s.374.

(20) Allen ve Muratoff, Kafkas Harekâtı..., s.120-121.

(21) Mahmud Celâleddin Paşa, s.375. Bu fırka gemilere bindirildiği zaman okunan Padişah nutku ilginçtir: "Asker, Sizi pek büyük bir hizmete gönderiyorum. Bu hizmet, Çerkezistan'da bulunan kardeşlerinizle birleşip, orada müslümanlığı yeniden yaymak ve din kardeşlerinizle birleşip onları nice zamandan beri gördükleri zulümden ve türlü türlü eziyet ve çileden, dil ve dinlerine, hürriyet ve namuslarına yapılan baskılardan kurtarmak içindir..." Ibid, s.381.

(22) Ibid, s.375. Sohum'un ele geçmesi nedeniyle cihâdın farz olduğunu ve Padişah'ın ismine ilâvesi arzu olunan "gâzi" ünvanına şer'an cevâz verildiğini ifâde eden iki fetvânın suretleri için bkz. s.381.

ilerledikçe Sohum ve yakın çevresinden öteye gidilememiş, giderek etkisiz bir hâle gelinmiştir(23).

Üçüncü olarak, Dağıstan beylerinden olan Şefi' Bey daha önce sunduğu layihâ üzerine, Tophane'de bulunan Askeri Komisyona çağrılarak kendisiyle görüşüldükten sonra, Kars'ta bulunan Musa Paşa(24) ile Şefi' Bey ve arkadaşlarının Trabzon'da birleşerek Dağıstan ve Çerkezistan taraflarında bulunan ahaliyi Rusya aleyhinde savaşa teşvik etmek üzere Sohum'a gitmelerinin kararlaştırıldığını görüyoruz(25).

Dördüncü olarak, bir kaç sene önce Dağıstanlı Hacı Ali Efendi, Dağıstanlıların bağımsızlıklarını elde etmek için Ruslarla savaşa girişmeye çoktandır karar verdiklerini, kendisini, İslâm halifesinden cihad için izin almak üzere İstanbul'a gönderdiklerini söylemiş ise de, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile barış halinde bulunduğu gerekçesiyle izin verilmemişti. O tarihte Dağıstan'a gidemiyerek İstanbul'da kalmış olan Ali Efendi, Rusya'nın Osmanlı Devletine savaş açması üzerine, zamanın geldiğini söyleyerek, Dağıstan müslümanlarının Rusya'ya karşı cihad etmelerine müsâade edildiğine dair bir ferman verilmesini istemiştir(26). Bunun üzerine konu saraya da danışılarak, Dağıstan kabilelerinin gazâ ve cihada teşvik ve teşciini hâvi bir emr-i âli, arapça tercümesiyle birlikte Ali Efendiye verilmiştir(27).

(23) Ayrıntılar için, Ibid,s.376-77.

(24) Rus ordusunda Tuğgeneral iken, 1865'te bütün ailesi ve maiyetindeki 300 kişiyle birlikte Türkiye'ye göç etmiş olan Musa Kundukov Paşa (ölm.1889) için bkz. Allen ve Muratoff,s.513-514. Musa Kundukov Paşa, Bekir Sâmi Bey'in babasıdır.

(25) BBA-İrade-Dahiliye, Cemâzîye'l-evvel 1294/no.61009. Aynen verilmiştir. Bkz. ek.XXII

(26) BBA-İrade-Dahiliye, Cemâzîye'l-evvel 1294/no.61133/3, Ek'XXIII' de aynen verilmiştir.

(27) Mahmud Celâleddin Paşa, s.311. Mahmud Celâleddin Paşa bu emr-i âliyi kendisinin kaleme aldığını belirtiyor.

Hükümetten saraya yazılan tezkeredeki pragmatik üslûba karşılık, saraydan verilen cevapta, II. Abdülhamid'in gösterdiği tereddüt oldukça dikkat çekicidir. Hükümete verilen cevapta, Müslümanların cihada davet edilmeleri Halife'nin kutsal vazifesinin gereği olsa da, bunun için imkân ve istidadlara bakılması yolundaki geleneğe atfen, eğer bu kabileler düşmana safdırdıktan sonra meydana gelmesi doğal olan karşı saldırıya dayanacak durumda değıllerse, bunun sonucunda uğrayacakları mağduriyet ve mazlumiyetin sorumluluğundan dolayı bu işten vazgeçilmesi gerektiği belirtiliyordu(28). Burada, hükümetle sarayın yaklaşımlarında bir farklılık göze çarpmaktadır. Ayrıca dikkat edilirse ele aldığımız teşebbüsler hükümet kanadınca ortaya atılan teşebbüsler olup, saray daha çekingen davranmaktadır.

Cihada teşvik için yazılan emr-i âli'nin ise dini içeriğin yanında siyasi bir içeriğe de sahip olduğunu görüyoruz. Önce, Rusya'nın islâm dininin düşmanı olarak komşusu olan müslümanlara yaptığı zulüm belirtildikten sonra, Osmanlı hakkında beslediği niyetler, Osmanlıyı yıkmak için giriştiği teşebbüsler anlatılmış, şimdi de savaş içinde bulunduğu, bütün müslüman tebânın dinin gereği olarak ittihad ve ittifak içinde savaşa giriştiği, donanmanın Karadeniz sahilinde olduğu, Çerkez ve Abaza kabilelerinin cihada girşerek donanmanın da yardımıyla Sohum kalesini feth ettiği haber verilerek, ecdadlarından binlerce müslümanın kanıyla sulanmış olan vatanlarının hürriyet ve şaadetini sağlamak ve düşmanın esâretinden kurtulmak için ittihad ve ittifak içinde hilâfet-i islâmiye namına gazâyâ davet etmektedir(29). Ayrıca

(28) BBA-İrade-Dahiliye, Cemâziye'l-evvel 1294/no. 61133/3
Bkz. Ek. XXIII

(29) BBA-İrade-Dahiliye, Cemâziye'l-evvel 1294/no.61133/3.
Bkz. Ek. XXIII

emr-i âlî'nin sonunda, bu iş için çalışanların Allah ve Peygamber indinde görecekları uhrevî mükâfattan başka, hilâfet nezdinde de hizmet ve gayretleri derecesine göre taltif edileceklerinin belirtilmesi ilginçtir.

Beşinci olarak, yine Rusya'ya tâbi Kırgız İslâm kabileleri ileri gelenlerinden ve Orenburg şehri âlimlerinden Mehmed Rahim Efendi de Kırgızları ayaklandırmak için bir ferman istemiş, ancak gideceği yerin uzak oluşundan dolayı, kendisi düşman tarafından yakalanır da üzerinden padişahın adını taşıyan resmî bir emir çıkarsa umûmun nazarında çirkin kaçır denilerek, ferman yerine şeyhülislâm tarafından açık bir mektup ve 400 altın yol harçlığı verilerek İstanbul'dan yola çıkarılmıştır(30).

Gerek Osmanlı Hükümetinin teşebbüsleri ve gerekse uzun zamandır Rusya'ya karşı çıkmak için bekleyen Kafkasya ahalisinin 93 harbini fırsat bilmeleri sonucu bütün Kafkas kavimleri tarafından Rusya'ya karşı genel bir isyan başlatıldığını görüyoruz(31).

Çerkezler, Osmanlı-Rus savaşının başlamasından hemen sonra ayaklanarak Sohum'a çıkartma yapan Osmanlı kuvvetleri ile irtibat kurmuşlardı. Mayıs 1877'den Aralık ayına kadar süren Çerkez isyânı Osmanlı ordusunun yenilmeye başlaması üzerine Ruslar tarafından çok şiddetli bir şekilde bastırılmış, kurulan harb divanlarında Çerkezlerin bütün ileri gelenleri idam edilmiş ve on binlerce Çerkez Sibiryaya sürgün edilmiştir(32).

(30) Mahmud Celâleddin Paşa, s.311-12; Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya: XVIII.yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri, 1798-1919 (Ankara, 1970), s.95-96.

(31) "Kafkasya'da Rusya aleyhine olunan kıyam," Basiret, no.2097, 7 Mayıs 1293-19 Mayıs 1877, s.2; "Neue Freie Presse'de görüldü," Basiret, no.2099, 9 Mayıs 1293-21 Mayıs 1877, s.1.

(32) "Çerkezler," İA, III, s.384; Basiret, no.2096, 6 Mayıs 1293-18 Mayıs 1877, s.2; no.2099, 9 Mayıs 1293-21 Mayıs 1876, s.1; no.2102, 12 Mayıs 1293-24 Mayıs 1877, s.1; no.2130, 12 Haziran 1293-24 Haziran 1877, s.2.

1877 Mayıs'ında Dağıstanlılar da isyân ederek eski millî müesseselerini ihyâ etmişler ve millî bir kurultay toplayarak Şeyh Şâmil'in nâiplerinden Abdurrahman Efendi'yi Dağıstan millî hareketine başkan seçmişlerdi. Yine Dağıstanlılar da Osmanlı kuvvetleriyle irtibat kurmayı bekleyerek uzun müddet Ruslarla mücadele etmiş, ancak Osmanlı ordusunun yenilmeye başlamasıyla birlikte Ruslar şiddetli bir biçimde isyânı bastırmış, Abdurrahman Efendi ile arkadaşlarını idam etmişlerdir(33).

Aynı şekilde Çeçenler de savaşın başlamasından sonraki bir yıl boyunca Simsiri'li Hacı Alibey Aldamov öncülüğünde ayaklanmışlardı(34). Abazalar ise Osmanlı kuvvetlerinin Sohum'a çıkmasıyla ayaklanıp bunun sonucunda nüfuslarının büyük bir kısmını kaybetmişlerdi(35). Öte yandan, bu sırada Kırım'da da birtakım hareketlerin meydana geldiğini görüyoruz(36).

Rus kaynaklarından da faydalanarak Osmanlı-Rus savaşlarının tarihini yazmış olan Allen ve Muratoff'un belirttikleri üzere, Sohum'un ele geçirilmesi ve çıka-

(33) "Dağıstan," İA, III, s.457; "Daghıstan," El², II, s.88; Bu konuda Basiret'te çıkan haberlere örnek olarak, Basiret, no.2097, 7 Mayıs 1293-19 Mayıs 1877, s.2; no.2263, 6 Teşrin-i sâni 1293-18 Kasım 1877, s.2; no.2270, 13 Teşrin-i sâni 1293-25 Kasım 1877, s.1; no.2274, 17 Teşrin-i sâni 1293-29 Kasım 1877, s.2; no.2278, 21 Teşrin-i sâni 1293-3 Aralık 1877, s.1; no.2280, 23 Teşrin-i sâni 1293-5 Aralık 1877, s.1; no.2283, 26 Teşrin-i sâni 1293-8 Aralık 1877, s.1; no.2293, 7 Kânûn-ı evvel 1293-19 Aralık 1877, s.2; no.2311, 25 Kânûn-ı evvel 1293-6 Ocak 1878, s.1.

(34) "Cecens," El², II, s.18; Allen ve Muratoff, s.124; Basiret, no.2117, 28 Mayıs 1293-9 Haziran 1877, s.2; no.2301, 15 Kânûn-ı evvel 1293-27 Aralık 1877, s.2.

(35) "Abazalar," İA, I, s.7; "Abkhaz," El², I, s.101; Basiret, no.2100, 10 Mayıs 1293-22 Mayıs 1877, s.1.

(36) Kırım müslümanlarının Rusya aleyhine kıyam ettikleri hakkında Neue Freire Presse ve Çin'in Polski gazetelerinden haberler için, Basiret, no.2104, 14 Mayıs 1293-26 Mayıs 1877, s.1; Kırım müslümanları arasında pek çok heyecan olduğu ve Rusya'ya karşı isyan etmek için Osmanlı donanması ile silah bekledikleri hakkında, Basiret, no.2111, 21 Mayıs 1293-2 Haziran 1877, s.2.

rılan bu isyânlar başlangıçta Ruslar için ciddi bir tehlike oluşturmuş, savaş plânlarının yeni baştan gözden geçirilmesine, ordu birliklerinin cepheye sürülme-
yüp yerlerinde bırakılmalarına yol açmışsa da savaşın Rusya'nın lehine sonuçlanmaya başlamasıyla birlikte Ruslar tehlikeyi daha kolaylıkla bertaraf etmişlerdir (37).

Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan tüm bu cihada teşvik girişimleri ve Kafkasya'da çıkan bu isyânlar, Rusya'nın o güne kadar Panslavizm doğrultusunda kendi dindaşlarına yönelik teşebbüsleri ve Osmanlı Devleti bakımından sebep olduğu kötü sonuçlara karşılık olmak üzere, Osmanlılar için uzun zamandır ağızlarda dolayan ve giderek denenmesi gereken bir tutku hâlini alan, Rusya'ya tâbi dindaşları üzerinde islâmiyetin ve Hilâfetin gücünü kullanmak yolunda ilk ciddi teşebbüs ve bir bakıma ittihad-ı islâm'ın geçerliliğini denemek için bir provaydı. Ancak başlangıçta olumlu sonuçlar alınmasına rağmen başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

II. Afganistan

Osmanlı Devletinin Kafkasya'daki girişimlerinden sonra, uzun yıllardır ağızlarda dolayan Rusya'ya karşı hilâfetin gücünden faydalanma, "ittihad-ı islâm" fikrini uygulamaya koyma yönündeki ikinci girişimi, Afganistan Emirine gönderilen elçilik heyeti olmuştur.

Savaşın harâretli günleri içinde, 1877 yaz aylarında Afganistan'a gönderilen bu heyetin iki amacı vardı: savaşta Osmanlı'ya destek sağlamak üzere Afgan Emirinden Rusya'ya karşı savaş açmasını istemek ve oldukça

---

(37) Allen ve Muratoff, s.120-124, 144-147.

bozuk bir halde olan, İngiltere ile ilişkilerini düzeltmesini tavsiye etmek.

Ayrı bir çalışma olarak da ele alınabilecek uzunluk-taki bu konu, burada, sadece konumuzu ilgilendiren yön-leri bakımından incelenecektir. Ancak daha önce, Afga-nistan'ın genel siyasi durumuna bakmamız yararlı ola-caktır(38).

1863'de Afgan Emiri Dost Muhammed ölünce, veliahd olan oğlu Şir Ali Hindistan'daki İngiliz Valisine ken-disinin tahta geçişinin resmen tanınmasını istemiş, fakat İngilizler biraz beklemeyi tercih ederek tereddüt gösterince, Şir Ali'nin kardeşleri taht kavgasına gi-rişmişler, böylece iç harb başlayarak 1868 baharına ka-
dar sürmüştü. Bu iç harb sırasında Hindistan'daki İngi-liz Valisinin izlediği politika Şir Ali'de İngilizlere karşı güvensizlik yaratmış hatta İngilizleri ülkedeki iç harbi başlatmakla suçlamıştı. Ancak Ruslar'ın bir sü-re sonra Türkistan'ın önemli bir kısmını istilâ etmesiyle Afganlılar ile İngilizler tekrar biraraya gelecekler-dir. Nitekim, Rusya'nın Türkistan'daki yayılması üzerine Afganistan'a karşı tutumunu değiştirmeye başlayan İngil-tere'ye karşılık Şir Ali de beliren Rus tehlikesi üzeri-ne İngilizlerden silah ve mühimmat istemişti. Emir in is-teklerini yerine getiren İngilizler de onu Hindistan'a dâvet etmişler(1869) ve şahsî saltanatının devamına des-tek olup Afganistan'ı her türlü dış tehlikeye karşı koru-yacaklarını vaat etmişlerdi. 1869-72 arasında gayet dostâne bir şekilde gelişen Afgan-İngiliz ilişkileri, yeni bir Rus tehlikesine karşı Şir Ali'nin Hindistan'a elçi gön-dererek İngiltere ile Afganistan arasında savaş ve savun-

---

(38) Afganistan ve Siyasi durumu için bkz. "Efganistan," IA,IV, s.133-177; "Afghanistan," E1²,I,s.221-233; Mehmet Saray, Afganistan ve Türkler (İstanbul, 1987); Y.Hikmet Bayur, Hindis-tan Tarihi, III.Cilt.

ma konularında bir anlaşma yapılmasını, Afganistan'ın kuzey sınırının tahkim edilmesini ve Afgan ordusunun silahlendirilmesini istemesiyle ilerleme kaydetmişti. Ancak, İngilizler'in, Rusya'nın Afganistan'ı işgal etmeyeceğine dair kendilerine güvence verdiğini söyleyerek Emir'in isteklerini reddetmesiyle ilişkiler tekrar bozulmuştur (1873).

Ancak bundan sonra İngiltere'de iktidar değişmiş, Disraeli başkanlığındaki muhafazakâr hükümet işbaşına gelmişti. Muhafazakârlar, İngiliz kamuoyundaki tepkileri de dikkate alarak, Hindistan Genel Valisine Şir Ali ile dostluğun yeniden kurulması için direktif vermişlerdir. Öte yandan, 1875'ten itibaren, Ruslar'ın tehditlerini tekrar Osmanlı üzerine yöneltmeye başlamaları Rus-İngiliz ilişkilerini gergin bir noktaya getirmişti. Bu nedenle de İngilizler Afganistan'la ilişkilerini düzeltmeye ayrı bir önem verdiler. 1876'da Şir Ali'ye bir elçi gönderilerek bütün isteklerinin kabul edileceği belirtilmişti. Fakat Şir Ali bu âni değişiklikten şüpheye kapılarak elçiyi kabul etmedi. Ancak hemen sonra Rus tehlikesini dikkate alarak Hindistan'daki İngiliz valisine kendisi bir elçi gönderdiyse de bu sefer de İngilizler onu kabul etmedi. Bundan sonra bazı aracılıklarla iki taraf arasında bir yumuşama sağlandıysa da, 1877 Ocağında Hindistan'a giden Seyyid Muhammed Nur başkanlığındaki Afgan heyetiyle yapılan görüşmelerin çıkmaza girmesi ve hemen arkasından İngilizler'in stratejik sebeplerle Kuvetta'yı işgal etmesi üzerine ilişkiler tekrar bozuldu (39).

Böylece, 1877 baharında Afgan-İngiliz ilişkileri düşmanca bir havaya girmişti. Öte yandan Afganistan'ın

---

(39) Saray, Afganistan ve Türkler, s.44-60; Bayur, Hindistan Tarihi, s.411-438.

iç siyasal durumu da karışık bir haldeydi. İncelediğimiz dönemde Afganistan'ın içinde bulunduğu bu iç ve dış siyasal durum; gerek Rus-Afgan-İngiliz ilişkileri(40) ve gerekse iç karışıklıklar(41) Basiret okuyucularının da yabancıları değildi.

Oysa İngilizler'in, Hindistan'a yönelik bir Rus tehlikesine karşı Orta Asya'da bir "İslâm-İngiliz" bloğu

- (40) Bir İngiliz gazetesinden "Rusyalılar'ın Afganistan Entrikası" başlığıyla görülen haberin tercümesi, "Hariciyye," Basiret, no.1929, 27 Eylül 1292-9 Ekim 1876, s.3; Herat kıtasındaki Afganlılar'ın muharebe tedarikatında buldukları hakkında, Basiret, no.1956, 27 Teşrin-i sâni 1292-9 Aralık 1876, s.2; Hindistan ile Kâbil arasında münakid muahedatın teçdidi ile beraber Rusya'nın taarruzî politikasına mukabele etmek üzere Hindistan idaresi tarafından memuriyet-i mahsusa ile Kâbil'e gönderilen sefir hakkında, Basiret, no.2035, 27 Şubat 1292-10 Mart 1877, s.1; Afganistan Emirince Hint idaresinin tekliflerine muvafakat olunmadığı cihetle görüşmelerden bir sonuç alınmadığı hakkında, Basiret, no.2084, 24 Nisan 1293-6 Mayıs 1877, s.2,3; Afganistan'da olağanüstü harb hazırlıkları hakkında, Basiret, no.2084, s.3; Afgan Emirinin Rusya ile muhaberâta girişmeye istekli olduğu hakkında, Basiret, no.2153, 9 Temmuz 1293-21 Temmuz 1877, s.2; Hindistan idaresiyle Şir Ali Han arasındaki anlaşmazlığın bertaraf olduğu ve Ruslar'ın maksadının boşa çıktığı hakkında, Basiret, no.2171, 30 Temmuz 1293-11 Ağustos 1877, s.2; Afgan Emirinin Ruslar'la İngilizler arasında yalnız kaldığı hakkında, Basiret, no.2176, 4 Ağustos 1293-16 Ağustos 1877, s.1; Afgan Emirinin Moskoflara temayülünün abartıldığı, asıl maksadının Afganistan'ı başlıbaşına bırakıp ne İngiltere ne de Rusya'yı içişlerine karıştırmak istemediği hakkında, Basiret, no.2206, 8 Eylül 1293-20 Eylül 1877, s.2; Afgan Emirinin harb hazırlıklarına giriştiği hakkında, Basiret, no.2248, 22 Teşrin-i evvel 1293-3 Kasım 1877, s.1; Afganistan-İngiliz ilişkileri ve Rusya tarafından Kâbil'e bir sefir gönderileceği hakkında, Basiret, no.2278, 21 Teşrin-i Sâni 1293-3 Aralık 1877, s.1.
- (41) Afganistan'daki iç karışıklıklar ve iç çatışmalar hakkında, Basiret, no.1940, 8 Teşrin-i sâni 1292-20 Kasım 1876, s.3; Hind Times'tan Afganistan'daki iç karışıklık üzerine bir vazi, Basiret, no.1942, 10 Teşrin-i sâni 1292-22 Kasım 1876, s.2; Emir'in harb için topladığı asker arasında karışıklık hakkında, Basiret, no.2151, 6 Temmuz 1293-18 Temmuz 1877, s.1; Hind Times'dan iç olaylar hakkında, Basiret, no.2177, 6 Ağustos 1293-18 Ağustos 1877, s.3; İç çatışmalar, Rus ve İngiliz casusları hakkında, Basiret, no.2179, 8 Ağustos 1293-20 Ağustos 1877, s.3.

oluşturabilmeleri için Afganlılar'la ilişkilerini düzeltmeleri gerekiyordu.

İşte İngilizler bu zor durumu atlatmak, Afganistan'la ilişkilerini yeniden düzenlemek amacıyla, Sırbistan-Karadağ savaşından beri bolca örneklerini gördükleri "cihet-i cāmia-ı İslāmiye" ve "hilāfet-i İslāmiye"den kaynaklanan Osmanlı gücünden faydalanmak istemişlerdi.

Bu dönemde, Osmanlı kamuoyu da Türkistan ve Afganistan taraflarında Rusya'ya karşı bir isyan ve savaş beklentisi içindeydi. Nitekim buna ilişkin bazı haber ve yorumlar Basiret'e de yansımıştır(42).

Öte yandan, o dönemde bizzat olayların içinde yer almış olan Mahmud Celāleddin Paşa'nın belirttiği gibi, Kafkas kabilelerini Rusya aleyhine kışkırtma teşebbüs-

(42) Buhārā, Afganistan ve Kāsgar hükümdarlarının 500.000 asker ile Rusya üzerine saldırmak için aralarında bir ittifaknāme tanzim ettiklerine dair Viyana ve Berlin gazetelerinden alınan haber için, Basiret, no.2076, 16 Nisan 1293-28 Nisan 1877,s.2; Hindistan, Afganistan, Belucistan ve Türkistan taraflarında umum ahalinin Moskoflar aleyhine silahlandığı ve bunun diğer müslümanlara da sirāyet ettiği hakkında, Basiret, no.2084, 24 Nisan 1293-6 Mayıs 1877,s.3; Afgan Emiri ile Sevad Ahundunun ittifak ederek Moskof boyunduruğu altında inlemekte olan Özbek ve Türkmen kabilelerini ihtilāle tahrik ile semeresi görülebilecek bir karışıklık çıkarmaya muvaffak olabilecekleri hakkında Hind Times'tan bir haber için, Basiret, no.2116, 26 Mayıs 1293-7 Haziran 1877,s.2; Moskoflar'ın Osmanlılar'a savaş açmaları sebebiyle Sevad kabilesinin galeyana gelerek, yarısından fazlasının sınırı geçip Moskoflar'ın üzerine hücum etmek emelinde olduğuna dair Hind Times'tan bir haber için, Basiret, no.2126, 7 Haziran 1293-19 Haziran 1877,s.2; Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Hindistan'ın kuzey hududuna yakın Orta Asya ahalisinin ittifak halinde Rusya'ya karşı ayaklanarak silaha sarılacakları hakkında, Basiret, no.2206,8 Eylül 1293-20 Eylül 1877,s.1; Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Horasan, Buhārā, Kāsgar ve Türkistan ahalisinin yakında Rusya aleyhine hareket edecekleri hakkında bir Hind gazetesinden alınan haber için, Basiret, no.2219, 22 Eylül 1293-4 Ekim 1877,s.1; Sabık Hokand Hanı Hüdāyar Hanın sürgün yerinden kaçtığına ve Ruslarca Hokand'a giderek ahaliyi Rusya aleyhine kıyama teşvik etmesinden korkulduğu hakkında, Basiret, no.2301, 15 Kānūn-ı evvel 1293-27 Aralık 1877,s.2

lerinde olduğu gibi, Orta Asya'da da Osmanlı nüfuzunu yayarak oralardan da düşmanın başına bir gaile açılması emeli Osmanlı devlet adamları arasında da yaygındı(43). Bu durumun Abdülhamid için de geçerli olduğu görülüyor. Layard'ın İstanbul'dan geçtiği mektup ve raporlara göre, Abdülhamid de bu konuda oldukça ilgili ve hevesliydi(44). Bunda, ikinci bölümde gördüğümüz üzere, o sırada İstanbul'da bulunan Kâşgar Hanının elçisi ve Buhârâ Emirinin oğlu ile yaptığı görüşmelerin büyük etkisi olduğu sanılıyor. Bu sırada, Kafkasya'daki teşebbüslerin de başarılı olması bu ilgi ve hevesi pekiştirmiş olmalıdır. Diğer yandan, o sırada Hint müslümanlarınca Halifeye gösterilen yoğun ilgi ve saygının da payı olmuş olabilir.

Bu sırada İstanbul'a atanmış olan (Nisan 1877) yeni İngiliz Elçisi Henry Layard(45), yaptığı görüşmelerde, II.Abdülhamid ve devlet adamları arasındaki bu eğilimi farketmiş, Afganistan'a bir heyet ve mektup gönderilerek savaş için destek isteneceği hakkındaki haberleri duymuştu. Özellikle, Hindistan'daki İngiliz Kral Nâibi Lord Lytton'la yaptığı yazışmalarda bu konuyu işleyerek, aynı heyetten İngiltere için de (hayli bozuk olan İngiliz-Afgan ilişkilerinin düzeltilmesi bakımından) yararlanılabileceğini, Halife'nin nüfuzunun bunu sağlayabileceğini belirtmiştir(46).

---

(43) Mahmud Celâleddin Paşa, s.318.

(44) Dwight E.Lee, "A Turkish Mission to Afghanistan, 1877," Journal of Modern History, XIII(1941), s.336-341; Shukla, Britain.., s.142.

(45) Henry Layard için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği: 1877-1880 (Ankara, 1968).

(46) Lee, "A Turkish Mission...", s.342.

Nitekim Afganistan konusunda oldukça sıkıntılı bir durumda olan Lord Lytton'un da teşvikiyle Layard, Bâbiâliye gizli bir rapor vererek, Rusya'nın Hindistan üzerindeki niyet ve maksadını belirtip, Afgan Emiri'nin kandırılarak Rus nüfuzu altına alındığını, Rus tehlikesine karşı İngiliz memurların Afganistan'ın uygun yerlerine yerleştirilmesi teklifinin Şir Ali Han tarafından kabul edilmediğinden Kâbil'deki İngiliz memurunun geri çağrıldığını, bunun üzerine Şir Ali Han'ın da Hindistan'daki İngilizlere karşı cihad ilan ederek Afganlılar'ı savaşa kışkırttığı halde, bu hareketinin Sevad şehrinde oturan Ahund Sahib Abdulgafûr hazretleri ve Afgan ümerasası tarafından kınanarak reddedildiğinden bahisle, Eğer Osmanlı Devleti tarafından Afganistan'a fevkalâde bir elçi gönderilir ve etkili bir şekilde nasihatlerde bulunmak suretiyle Rusya'nın entrikalarını tesirsiz bırakacak tedbirler alınırsa, Hilâfet makamının müslümanlar üzerindeki büyük tesiri sebebiyle gelecekteki tehlikelerin önünün alınacağını ve İngiltere'nin minnettar kalacağını bildirmişti (47).

Mahmud Celâleddin Paşa'nın belirttiği gibi, bu rapor ve istek, devlet adamları arasında rağbet görerek mevcut görüşü kuvvetlendirmiştir (48). Bu konuda ilgi ve hevesini gizlemeyen Abdülhamid'in ise, yine de hemen kabul etmeyip işin aslını öğrenmeye çalıştığı anlaşılıyor (49).

Sonuçta, bu iş için Abdülhamid tarafından bir diplomat yerine bir mollanın, eski sadrâzamlardan Şirvanîzâde Rüştü Paşa'nın kardeşi ve Anadolu Kazaskeri Ahmed Hulûsî Efendi'nin (50) seçildiği görülüyor. İngilizler'in

(47) Mahmud Celâleddin Paşa, s.318; Mehmet Saray, Türk-Afgan Münasebetleri (İstanbul, 1984), s.15-16.

(48) Mahmud Celâleddin Paşa, s.318.

(49) Shukla, Britain.., s.138.

(50) Ahmed Hulûsî Efendi için bkz. Y.Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, III.Cilt, s.438, n.3.

bir diplomatu tercih ettikleri düşünülürse, bu seçim, arada bir yaklaşım farkı olduğunu göstermektedir. Ayrıca sır kâtibi Mektubîzâde Ahmed Behâî Efendi (51), önemine binaen Peşâver'de kalmak üzere Meclis-i Maarif üyelerinden Ahmed Efendi ve Afganistan'ın ileri gelenlerinden Lâlsah Efendi de heyete dahil olmuşlardır.

İstanbul'dan Layard'ın tavsiyelerini de alarak ayrılan heyet, 9 Ağustos 1877'de Bombay'a vardı. İngiliz yönetimince gösterileceği vadedilen ilgiyi bulamayan, hatta çoğu zaman kötü muamele ile karşılaşan elçilik heyeti Peşâver yoluyla Kâbil'e varmıştır. Bu arada İstanbul'daki plân gereğince Sevad Ahundu Abdulgafûr'a elçi yollandıysa da, elçiler kabul edilmeyip İngiliz casusu olarak suçlanmışlardır.

Kâbil'de de Şir Ali Han tarafından on beş gün bekletilen elçilik heyeti, nihayet kabul edildiklerinde, kendilerine verilen mektupları ve şifâhi mesajları ilettiler de istedikleri cevapları alamadılar. Ahmet Hulûsî Efendi, islâmiyetin en büyük düşmanı olan Rusya'nın Türkistan'dayaptıklarının ve asıl gâyesinin bütün islâm hükümetlerini mahv etmek olduğunu, bu suretle sıranın Afganistan'a da geleceğini, bu maksatla Osmanlı Padışahının Halife sıfatıyla bütün müslümanların sığınağı ve başı olarak şimdiki emelinin Asya'daki Müslümanlar arasında bir muavenet ve birlik kurma olduğu, kendisinin de bu hayırlı işi yürütmekle vazifeli bulunduğunu belirttiikten sonra şu istekleri dile getirmiştir (52):

(51) Adnan Adıvar'ın babası olan Ahmed Behâî Efendi için bkz. M. Cavid Baysun, "Şirvanî-zade Ahmed Hulûsî Efendi'nin Afganistan Elçiliğine Âid Vesikâlar," İ.Ü.E.F.Tarih Dergisi, IV (Eylül, 1952), s.147-148.

(52) "Ahmed Hulûsî Efendi'nin fevkalâde elçi olarak Afganistan'ı ziyareti kamesi," İrade-Hariciye, No.16873 Tef 1'den naklen Mehmet Saray, Türk-Afgan Münasebetleri, s.16-22; "Mektubî-zâde Ahmed Behâî Efendi kalemîyle Afganistan Sefaretnamesi", M. Cavid Baysun, "Şirvanî-zade Ahmed Hulûsî Efendi'nin Afganistan Elçiliğine Âid vesikalar", s.151-156.

- Afganistan'ın coğrafi mevkiî itibâriyle tabii düşmanı İran devleti olmakla beraber Türkistan'daki İslâm kavimlerini istilâ pençesine alarak ilerleyen Rusya'dan daha çok sakınmak ve perişan olan hükümetlerin esef verici hâllerinden ders almak icab edeceği ve buna göre İslâmlar arasında bağlantı ve birlik kurmakla beraber Afganistan'ın, Osmanlı devletinin dost ve müttefiki bulunan İngiltere devleti ile eskiden olduğu gibi dostça münasebetlerde bulunmasının ilk tedbirlerden olacağı,

- Rusya'nın Osmanlı devleti ile hâlen harpte bulunduğu şu sırada, bu taraflarda kuvveti az olduğundan, bunu fırsat bilerek hemen Buhârâ ve Hive'nin kurtarılması yollarına girilmesinin münasip düşeceği ve buna Buhârâ halkı ile Türkmen kabilelerinin de yardımda bulunacağı imkân dahilinde olduğundan, Osmanlı Devleti adına oralara da tahrirat gönderilebileceğinden başka, hâlen İstanbul'da bulunan Buhârâ Emirinin oğlunun da Buhârâ tarafına gönderilebileceği,

- İran'ın Osmanlı Devletine karşı herhangi bir hareketi olduğunda nasıl bir tutum takınacağı,

- İngiltere ile aralarında eski ilişkilerin yenilenmesi için İstanbul'a bir sefir gönderdiği takdirde Bâbîâli'nin aracılığı ile bir neticeye varılabileceği.

Şir Ali Han ise, Afganistan ahâlisinin hemen hepsinin Sünnî müslüman bulunduğu cihetle Osmanlı Devleti'nin duacısı olduğunu ve kendi hükümetinin dahi Osmanlı Devleti'nin âdeta bir parçası olduğunu söyledikten sonra, bütün bunlara şu cevapları vermiştir (53):

---

(53) Ibid.

- Ruslar'ın gaddarâne düşünceleri mâlum ve tasdik edilmiş olmakla beraber İngiltere'nin hilelerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu ve kendilerini daima suret-i haktan gösterip bizleri mahvetmek derecesine kadar gittiğini ve hatta eski dostluğun semeresi olarak bu defa Kandehâr hududuna on saat mesafede bulunan Afganistan'a bağlı Kuvetta'ya asker sevk edip, niyetinin Kâbil'i almak olduğu; Rusya'nın da gözünün Hindistan'da olduğunu ve yolu üzerinde bulunan Hokand Hanlığı gibi Buhârâ Emirliğini de bu sebeple istilâ etmiş bulunduğunu ve İran'ın da kendisine karşı olması cihetiyle Afganistan'ın şimdi üç kuvvetli düşman arasında kaldığını ve fakat bunlardan en zararlısının İngiltere olduğunu ve bunlardan hangisi savaşa teşebbüs ederse ona var kuvveti ile mukabele edeceği, ayrıca, kendisinin Rusya ile asla bir ittifak ve ittihadı olmadığı, aksine kendisinin iki hilekâr arasında kaldığı,

- Bu sırada Rusya ile savaşa girmenin güçlüğü, Buhârâ Emirinin oğlunun oraya getirilmesinde bir menfaat olmayacağı aksine karışıklığa yol açacağı, çünkü kendisinin bir çok kere tecrübe ettiği gibi, o havâli insanların öyle yazı ve tahrirâtla uyanmalarına imkân olmadığı,

- Osmanlı devleti on bin, kendisi de yirmi bin asker gönderdiğinde İran'ın perişan olacağı,

- Bir sefir gönderdiği takdirde İngiltere'nin bundan istifade ederek, karşılık vermeden işi sürüncemede bırakacağı, İngiltere Osmanlı Devleti'nin müttefiki olduğundan İngiltere'yi Kuvetta'dan çıkarırsa bir mesele kalmayacağı, Osmanlı Devleti İngiltere'yi Kuvetta'dan çıkardığı takdirde birkaç yüz bin adamın kanının muhafaza edilmiş olacağı,

Sonuçta, görüldüğü gibi, bu girişim hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere bakımından başarısız oldu. Bunun sebepleri büyük ölçüde, İngilizler'in konu hakkında yanlış bilgilendirmeleri ile Layard ve Lord Lyott'un kendi başlarına hareket etmelerinden kaynaklanmıştır. Bir kere Layard'ın Afganistan'ın durumuna ilişkin verdiği bilgiler yanlıştı. Afgan Emiri İngilizler'e karşı çeşitli misillemelere giriştiyse de ne cihad açmış ne de Rusya ile ittifaka girmişti. İkinci olarak, Sevad Ahundu Abdulgafûr'un Şir Ali Han'a karşı İngilizlere yakınlığı olmadığı ve Afganistan'daki nüfuzunu birkaç yıl önce kaybettiği ortaya çıktı(54). Üçüncü olarak, İngiliz yanlısı Lâlşah'ın İngilizler tarafından heyete dahil ettirilmesi bir hata idi. Nitekim Şir Ali Han onun gönderilmesinden dolayı memnuniyetsizliğini hissettirdiğinden kendisi görüşmelere gitmemiştir. Öte yandan, Layard ile Lyott'un kalkıştıkları bu iş İngiliz Hükümetinden destek görmemiş, hatta Londra ile Layard ve Lytton arasında sürtüşmelere neden olmuş, İngiliz Hükümeti bu heyetin Hindistan'dan geçmesine engel olmak istemiştir(55). Diğer yandan, Lyott haricinde Hindistan'daki İngiliz yöneticileri arasında da tam bir mutabakat yoktu(56). Nitekim Heyetin Hindistan'daki yolculukları boyunca gördüğü pek de iyi olmayan muamele bu sebeptendir.

Bütün bu başarısızlık ve hatalar bir yana, bizi burada konumuz açısından ilgilendiren üç nokta bulunmaktadır. Bunlardan ilki, konu hakkında hükümetten saraya gönderilen bir takrirde, yukarıda belirtilen amaçların

---

(54) Ibid.

(55) Lee, "A Turkish Mission...",s.343.

(56) Ibid,s.343.

yanısına, İttihad-ı İslâm fikri için de çalışılacağı-
nın gayet açık bir şekilde ifade edilmesidir(57). İkin-
cisi, Hint müslümanlarının elçilik heyetine gösterdik-
leri olağanüstü ilgi ve heyecandır(58). Üçüncü nokta
ise, II. Abdülhamid'in, Kafkasya'daki teşebbüslerin

- (57) Saray, Türk-Afgan Münasebetleri, s.77: "...ve ittihad-ı İslâm makâsıdını mevki-i fi'ile çıkarmak için tedâbir-i kavîyyeye müsâra'at etmek Devlet-i alîyyece diyaneten ve maslahaten farz derecesine gelmiş..." ve s.80: "...Müşârûn-ileyhin Afganistanca ifâ-yı vezâyifile istigali sırasında İttihad-ı İslâm emr-i mefrûz ve mutenâsının husûl-i fi'iliyatına medâr olacak tedâbir-i istikmâl ile oralara mütecâvir olan hükûmât-ı İslâmîyeye vesâyet ve vesâil-i mahsûsa ile nâm-ı nâmî-yi hilâfetpenahiyeye olarak icrâ-yı nesâyih ve tebligat edecek..."
- (58) Ahmed Hulûsi Efendi bunu şöyle anlatıyor: "...Bombay şehri-
ne vardık. Oranın şehir emini Mr. Grand ve Osmanlı Şehbenderi
(konsolosu) izzetli Hüseyin Efendi bizi vapurda karşıladı
ve onlarla birlikte doğruca Şehbenderhâneye gittik. O sırada
on beş pare top atılarak resmi selâm ifa edilmiş ise de,
Bombay'a gelip giden vapurların gelişlerinde dışarıdaki li-
manda bir müddet durmaları ve top atışıyla geldiği haberi
verildikten sonra deniz cihetinde bulunan iskeleye yanaşmak
âdet idi. Fakat bu yapılmadı ve bizim bindiğimiz vapur daha
adı geçen iskeleye varmadan (Mr. Grand ve Hüseyin Efendi) kü-
çük bir vapurla gelip bizleri yanlarına alarak mezkûr iske-
lenin yanında başka bir iskeleye çıkarıp doğruca Şehbender-
hâneye götürdüler. Bunun sebebini Hüseyin Efendi'ye sordu-
ğunda şöyle cevap verdi: "Muvasalatınızdan bir gün evvel gele-
ceğinizin duyulması üzerine Hindistan müslümanlarının Halife'
ye karşı olan sevgi ve saygılarının açık bir belirtisi
olmak üzere 40.000 'den fazla kişi iskelede toplandı. Ertesi
günü kalabalığın daha çok artacağı düşünülerek böyle bir küt-
lenin hareketinden İngiliz hükûmeti endişe ettiğinden doğruca
Şehbenderhâne'ye gidilmesine karar verildi". İfade edildiği
üzere resm-i selâm toplarından geldiğimizi anlayan halk
dalga dalga Şehbenderhâne'ye gelmeye başlamış ve bunlardan
görülebildiklerimizin bazıları münâsip sözlerle gönülleri hoş
edilmiş olmasına rağmen hücum ve izdihamın artması üzerine
polis memurları tarafından Şehbenderhâneye girmeleri yasak
edilmiştir. Fakat o gece yarısına kadar ahali, kandiller ve
fenerlerle Şehbenderhâne'nin önüne gelerek Halife hazretleri
için duâlar okumak suretiyle hayli nümâyişte bulunmuştur.
İşte bu hâdiseden dolayı Şehbenderhâne'ye gelişimizin hemen
arkasından Mr. Grand hareketimizi ta'cil edercesine oradan
ne zaman ayrılıp gideceğimizi sorup, ertesi gün Cuma namazı-
nı kılmak için camii'e gittiğimizde 50.-60.000 kişiden fazla
halkın toplandığını görüldüğü üzerine İngiliz hükûmeti mut-
laka o gün oradan ayrılmamız gerektiğini kesinlikle bildir-
miştir. Bunun üzerine akşam üstü hazırlanan husûsi tren ile
Hüseyin Efendi ile Bombay'dan hareket ettik.." Saray, Türk-
Afgan Münasebetleri, s.17.

aksine bu sefer ön plânda yer almış olmasıdır. İttihad-ı İslâm konusunda, yine başarısızlıkla sonuçlanan bu ikinci provadan da Abdülhamid'in önemli bir takım dersler çıkarmış olması muhtemeldir.

III. Hindistan

Hindistan'da, daha Sırbistan-Karadağ savaşı sırasında başladığını gördüğümüz, Osmanlı Devletini desteklemek ve yardım etmek yönündeki hareket ve faaliyetler Osmanlı-Rus savaşının başlamasıyla birlikte daha da artarak devam etmiş, hatta bu faaliyetlere çeşitli şekillerde Hindular da katılmışlardır (59). Hint müslümanlarının bu dönem faaliyetleri de, başta iane toplanması olmak üzere, yine Sırbistan-Karadağ savaşı sırasında gördüğümüz faaliyet alanları içinde yoğunlaşmıştır.

Nitekim, 93 Harbi'nin başlamasıyla birlikte artarak devam eden bu yoğun ilgi ve heyecan (60) Hindistan'daki İngiliz idaresinin de dikkatini çekmiş, Mayıs 1877'de, Hindistan'da Türkiye'yi desteklemeye yönelik müslüman hareketi hakkında gizli ve gayri resmi bir araştırma başlatılarak, mahalli otoritelerden, müslümanların heyecanlarının ve Hindistan dışındaki müslümanlarla olan

(59) Shukla, Britain..., s.98-99.

(60) Bu konuda Basiret'e yansıyan haberlere örnek olarak bkz. "Hind Times'ta görülen bir varakanın tercümesidir," Basiret, no.2149, 4 Temmuz 1293-16 Temmuz 1877, s.3; Basiret, no.2193, 24 Ağustos 1293-5 Eylül 1877, s.1; El-Cevâib'e Pinang'dan gelen bir mektuba göre, ahalinin bir gece toplanarak Osmanlı askerinin muzafferiyeti ve Moskofların kahr u hezimetleri için Kur'an-ı Kerim ve Buhar-î-i Şerif tilâvet eyledikleri ve fıkaradan 6 bin kişiye yemek verdikleri hakkında, Basiret, no.2247, 21 Teşrin-î evvel 1293-2 Kasım 1877, s.1; Hint müslümanları Osmanlı Devleti'nin galibiyetini gözlediklerinden Hint gazetelerinin harb mevkiinden gelen telgrafları ayrıca yayınladıkları ve bunların halk arasında heyecanla

(../..)

haberleşmelerinin dikkatle gözlenmesi ve gizlice rapor edilmesi istenmiştir(61). İngilizler, özellikle, Mekke'deki bazı müslüman büyükleri tarafından Hint müslümanlarını yardıma ve savaşa çağıran başvuruların, Hint müslümanlarının İngiliz idaresine ve hristiyanlara karşı olan tutumlarını değiştirip değiştirmediğinin cevabını aramaktaydılar.

Kalkûta şehrini bu dönemde de önemli bir faaliyet merkezi olarak görüyoruz. Kalkûta'daki müslümanlar iki gruba ayrılmışlardır. İkinci bölümde çalışmalarını gördüğümüz Moulvie Abdul Latif Han Bahadur ile Seyyid Emir Ali'nin başını çektiği bu gruplardan ikincisi, daha etkiliydi ve Arap tüccarları ile gemi sahipleri tarafından aktif bir biçimde destekleniyordu(62). Bu grup içinde El-Cevâib abonelerinin de ağırlıklı bir yer teşkil ettiğini görmüştük. Seyyid Emir Ali, 93 Harbi boyunca da faaliyetlerini sürdürmüş, camilerdeki toplantılara (örneğin 11 Mayıs ve 1 Haziran toplantıları) devam edilerek yardım toplanmıştır.

Bengal Hükûmeti iki Türkten kuşkulananarak faaliyetlerini yakından izlemiştir. Mekke ve İstanbul'dan temsilci olarak geldikleri bilinen Hafız Abdullah ve Abdülhamid, Kalkûta'da Hint müslümanları tarafından ter-

---

okundukları hakkında, Basiret, no.2252, 26 Teşrin-î evvel 1293-7 Kasım 1877,s.2; Ramazanın 21. gecesini Cikebabad şehrinde bir caminin açılışı sırasında asâkir-i islâmiyenin muzafferiyet haberi gelmesi üzerine ehl-i İslâma ziyâdesiyle meşruriyet gelerek pek çok dualar edildiği hakkında, Basiret, no.2260, 3 Teşrin-î sâni 1293-15 Kasım 1877,s.1; Bayramın ilk gecesini Ahmed Muhtar Paşa'nın muzafferiyet haberinin Hindistan'a ulaşması üzerine Haydarabad ve sair şehirlerde şehriyin icra edildiğine, Bendergiracisinde ise bayram namazını müteakip dualar okunduğuna dair, Basiret,no.2260,s.1; Rusların Kars'ı almaları üzerine Hindistan'da meydana gelen tepkiler hakkında Hind Times'tan bir haber için, Basiret, no.2279,22 Teşrin-î sâni 1293-4 Aralık 1877,s.3.

(61) Shukla, Britain..,s.99.

(62) ibid,s.101.

tip edilen toplantılarda konuşmaktaydılar. Kalküta'-da en etkili müslümanlar arasında ise Hacı Nur Muhammed ile Hacı Ahmed'in adları geçmektedir. Bombay ve Kuzey-Batı eyâletleriyle de ilişki içinde bulunan bu ikisi, özellikle Kalküta'da toplanan paraların Bombay'a aktarılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Bengal Hükümeti, özellikle, evindeki bir tartışmada İngiltere'nin İstanbul ve Mısır'ı ele geçirmek istediği yolunda sözler sarfedildiğinin rapor edilmesi üzerine, Hacı Nur Muhammed'i yakın takibe aldırması, kendisine gelen-giden telgrafların suretlerini çıkarttırmıştır(63).

Delhi'de de Hacı Kutubuddin başkanlığında ve Asghar Ali'nin sekreterliğindeki "Encümen-i islâm"ın, her pazar günü düzenli olarak toplantı yaptığını ve yardım topladığını görüyoruz. Yardımın Bombay'daki Türk konsolosuna ulaştırılmasından bir süre sonra, Hacı Kutubiddin'e Mekke'deki bazı seyyidlerden teşekkür mektubu gelir ve bu mektup bin tane çoğaltılarak Hint müslümanları arasında dağıtılır. Öte yandan, bazı Delhi seyyidleri camilerde toplanıp dua edilmesi için bir fetvâ yayınlamışlar ve yardıma teşvik için dinî bir risâle bastırmışlardır. Bazı kişilerin de savaşa katılmak için Delhi'den ayrılmak istediklerini görüyoruz(64).

Mekke Şerifi'nin kayınbiraderinin, Ekim 1876'dan beri, Salar Jung'un misafiri olarak kaldığı ve bazı Mekke ileri gelenlerince hazırlanan bir risâleyi dağıttığı Haydarabad'ta yardımlar devam etmiştir(65). Assam ve Madras'ta da yardım toplanmaya ve camilerde duaya devam edilirken(66), Mysore'da, Muhammed Bediuzzaman'ın

---

(63) ibid,s.100.

(64) ibid,s.101-102.

(65) ibid,s.103-104.

(66) ibid,s.103-104.

halkı yardıma ve savaşa katılmaya çağırıldığını görüyoruz (67). Bu şehirler haricinde, Hindistan'ın her tarafında, savaşta çarpışan ve yaralanan askerler ile şehitlerin aileleri için iane defterleri açılarak para toplanmıştır (68).

Bu yardımlar Osmanlı hükümeti tarafından dikkatle izleniyor ve daha önce Moulvie Abdul Latif örneğinde gördüğümüz gibi, teşekkür mektupları yollanıyordu (69).

(67) Ibid, s.104.

(68) Bu konuda Basiret'e yansıyan örnekler için bkz. Hindistan Nevablarından Muhammed Nazım Han'ın 2500 adet İngiliz lirası verdiği hakkında, Basiret, no.2088, 28 Nisan 1293-10 Mayıs 1877, s.1; Fethgerede şehrindeki El-Cevâib muhabirinin yazdığına göre iane toplamak için Seyh Muhammed Ali Han'ın başkanlığında bir cemiyet kurulduğu hakkında, Basiret, no. 2089, 29 Nisan 1293-11 Mayıs 1877, s.1; Bombay Şehbenderi Hüseyin Efendi marifetiyle 5 bin İngiliz lirasının gönderildiği hakkında, Basiret, no.2147, 2 Temmuz 1293-14 Temmuz 1877, s.2; Patna eyaletinde 6500 rupi toplandığına ve Kalküta müslümanlarınca toplanan 10 bin rupinin Bombay Şehbenderine teslim edildiği hakkında, Basiret, no.2162, 19 Temmuz 1293-31 Temmuz 1877, s.2; Hint müslümanları tarafından toplanan 70 bin rupinin (700 bin kuruş) İane-i Harbiye Komisyona yollandığı hakkında, Basiret, no.2173, 1 Ağustos 1293-13 Ağustos 1877, s.1; Hint müslümanları tarafından toplanan 27 bin rupinin (2700 İngiliz lirası) bir miktarını Bombay Şehbenderi vasıtasıyla, kalanını da, kendisi de 5 bin rupi vermiş olan ve Mısır'da oturan Hint tüccarlarından Hoca Muhammed Sahib vasıtasıyla gönderdikleri hakkında, Basiret, no.2176, 4 Ağustos 1293-16 Ağustos 1877, s.1; Hint Nevablarından Abdülgani Efendi'nin Bombay Şehbenderine 20 bin rupi teslim ettiği hakkında, Basiret, no.2193, 24 Ağustos 1293-5 Eylül 1877, s.1; Haydarabad Hâkimince 25, Sir Salar Jung tarafından 6 ve ahali tarafından 56 bin rupi toplandığına dair, Basiret, no.2205, 7 Eylül 1293-19 Eylül 1877, s.1; Hindistan'da bulunan Mevris adası müslümanlarının bin adet İngiliz lirası gönderdikleri hakkında, Basiret, no.2214, 17 Eylül 1293-29 Eylül 1877, s.1; Bombay'dan El-Cevâib'e gelen telgraf-tan Hindistan müslümanlarınca toplanan 18 bin lira kadar ianenin Bank Osmanî'ye verilmek üzere Londra'ya havale edildiği hakkında, Basiret, no.2275, 18 Teşrin-i sâni 1293-30 Kasım 1877, s.1;

(69) Hindistan'da bulunan müslümanların asâkir-i Osmaniye hakkında ibraz eylemekte oldukları muhabbet-i kalbiye ve muavenet-i

(../..)

Öte yandan, toplanan paraların Osmanlı Hükümetine ulaştırılmasında bazı zorluk ve yolsuzluklarla karşılaşan(70) Hint Müslümanları tarafından, hem yardımın bir kısmını getirmek hem de gönderilen paraların "suret-i sarfını tahkik" etmek üzere Moulvie Azamet Hüseyin adında bir temsilcinin İstanbul'a gönderildiğini görüyoruz. İstanbul'da Padışah tarafından kabul edilen, Sadrâzam ve Nâzırlarla görüşen Moulvie Azamet Hüseyin, beş ay kadar kaldıktan sonra Hindistan'a dönerken, yaptığı hizmetlerden ötürü dördüncü rütbeden bir Mecidî nişanı ile taltîf edilmiştir(71).

Bu dönemde, daha azını tespit edebilmekle beraber, Kraliçe'ye gönderilen mektuplara da rastlıyoruz. Bombay müslümanları tarafından İngiltere Kraliçesine tak-

nakdiyelerinden dolayı Devlet-i aliyyenin Bombay'da mukim Şehbenderi Hüseyin Efendi marifetiyle Bâbîâliden Hindistan'ın en büyük eyaletlerinden Madras eyaleti hükümdarlığına mahzuziyet ve memnuniyeti hâvi bir kıt'a gönderildiğine dair, Basiret, no.2111, 21 Mayıs 1293-2 Haziran 1877, s.2; Hint müslümanlarının Osmanlı ülkesindeki mezhepdaşlarına iane toplamakta gösterdikleri gayret ve hamiyete karşılık olmak üzere umum millet-i Osmaniye tarafından arz-ı teşekkür ile beraber zat-i hazret-i Hilâfetpenahi tarafından dahi beyan-ı memnuniyet olunması Bombay Şehbenderliğine tahrirât-ı mahsusa ile bildirildiğine ve Şehbender Efendinin zat-ı hazret-i Padışahînin beyân-ı memnuniyeti hakkında zuhur eden irade-i seniyyeleri ahaliye tebliğ etmek üzere Bombay şehri müslümanlarının ileri gelenlerinden bir takımıyla mülâkat ettiği hakkında, Basiret, no.2114, 24 Mayıs 1293-5 Haziran 1877, s.2; Hint ahali-i hamiyetmendânı tarafından Hilâl-i Ahmer Cemiyetine peyderpey gelmekte olan ianât-ı nakdiyeden dolayı teşekkürü hâvi, komisyon reisi Arif Bey Efendi tarafından Hintte teşkil eden iane meclisi reislerine muharrerât gönderildiğine dair, Basiret, no.2247, 21 Teshrîn-î evvel -293-2 Kasım 1877, s.1.

- (70) Hint müslümanlarının iane toplama usulleri hakkında bir sünî ve şii müslüman arasındaki tartışma için, Basiret, no.1903, 28 Ağustos 1292-9 Eylül 1877, s.1; Hint ianesiyle ilgili yolsuzluklar hakkında bir Hintli ile bir Türkün mülâkatı için, Basiret, no.2045, 10 Mart 1293-22 Mart 1877, s.2-3.
- (71) BBA-irade-Dahiliye, Cemâziye'l-evvel 1295/no.62527, Ek XXIV 'de aynen verilmiştir. İstanbul'da Sadrâzam ve vekillerle görüştüğü hakkında, Basiret, no.2296, 10 Kânûn-ı evvel 1293-22 Aralık 1877, s.1; Cuma selamlığında Abdülhamid tarafından kabul edildiğine dair, Basiret, no.2296, s.1.

dim olunmak üzere tertip edilen bir mazbatada, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş İngiltere tarafından önlenemediği takdirde sonucun İngiltere için de tehlike teşkil edeceği; İngilizler'in sadece Osmanlı Devleti'nin sağladığı yararlardan mahrum olmaktan öte, tüm Şark memleketlerini de tehlike içinde bırakacağı ihtar edilmekteydi (72). Madras müslümanlarının da Kraliçeye bir tezkere (memorial) gönderip, kendisine olan bağlılıklarını ve Osmanlı Sultanının içinde bulunduğu kötü durum hakkındaki yakın ilgilerini belirtmek; Türkiye'nin varlığının kutsal yerlerin korunması için bir garanti oluşturduğunu vurgulayarak, İngiltere'nin şimdiye kadar Türkiye'ye yaptığı yardımlar için şükranlarını ve bu yardımın devamı hâlinde Hint müslümanlarının memnuniyetini ifâde etmek niyetinde olduklarını görüyoruz (73).

Ayrıca Sırbistan-Karadağ savaşı sırasında başlayan, İngiltere tarafından Hint müslümanlarından teşkil olunan bir ordunun İstanbul'a gönderileceğine ilişkin haberlere, 93 Harbi'nin başlamasından sonraki günlerde de rastlıyoruz (74). Ancak İngilizlerce böyle bir ordu gönderilmemesine rağmen, Hindistan'ın bazı yerlerinde savaş gitmek üzere gönüllü toplandığını (75) ve bunların ancak cüzî bir miktarının İstanbul'a ulaştıklarını biliyoruz (76).

(72) Basiret, no.2295, 9 Kânûn-ı evvel 1293-21 Aralık, 1877, s.1

(73) Shukla, Britain.., s.104.

(74) Örneğin, Basiret, no.2074, 13 Nisan 1293-25 Nisan 1877, s.1: "İngiltereliler tarafından hemen şimdilik Hint'de on bin asâkir-i islâmîye tertib olunarak Dersaadet'e gönderilecektir.."

(75) Shukla, Britain.., s.99-105.

(76) Basiret, no.2095, 5 Mayıs 1293-17 Mayıs 1877, s.1; "İskenderiye'den bu hafta geçen Avusturya vapuru ile Mısır'dan on ve Hint ahalisinden on... nefer gönüllü gelmiştir."

IV. Mekke

Mekke'nin, bu dönem içerisinde de, konumuz açısından oldukça hareketli bir merkez olma özelliğinin devam ettiğini görüyoruz. Nitekim 93 Harbi sırasında Mekke, hem kendi ahali ve yönetiminden kaynaklanan hareketlerin meydana geldiği hem de Osmanlı hükümetinin teşebbüsleri için kullanılan bir merkez olmuştur.

Ancak, başlangıçta iane toplanması ve "Asakir-i Milliye" tâlimleri aynı yoğunlukta devam ederken(77), Şerif Abdullah Paşa'nın ölümüyle (26 Haziran 1878) (78) bir durgunluk devresine girilmiştir.

Bu sırada ilginç bir faaliyet, Harameyn soylularından ve seyyidlerinden birkaç kişinin Hz.Muhammed'in bayrağıyla birlikte İstanbul'a gelmeleridir. Allah'ın rızasını kazanmak için gelen bu grup, kutsal bayrağı Süleymaniye camii meydanında açarak "eshâb-ı diyanet ve hamiyeti" cihada davet etmişlerdir. Ayrıca Bâbüâlîye de giderek dua eden grubu ve kutsal bayrağı bir bölük Zabtiye askeri korumaktadır(79).

Öte yandan, Medine'de de bazı faaliyetlerle karşılaşırız. Medine'den gelen bir mektuptan öğrendiğimize göre, bir kaç yüz mücahid sancaklar altında nöbet tut-

(77) "Mekâtib: Mekke-i Mükerrreme'den Mektub-ı Mahsus," Basiret, no.2081, 21 Nisan 1293-3 Mayıs 1877,s.2-3; "Mekteb-i Bahriye Usul-i Kitâbet Hocası Eyüb Sabri Efendiye Mekke-i Muazzama'dan tahrirât-ı Mahsusa," Basiret, no.2083,23 Nisan 1293-5 Mayıs 1877,s.2-3.

(78) İ.H.Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerrreme Emirleri, s.138; Basiret, no.2142, 26 Haziran 1293-8 Temmuz 1877,s.1; Basiret,no.2169, 27 Temmuz 1293-8 Ağustos 1877,s.2; Yeni Emir Şerif Hüseyin Paşa'nın İstanbul'dan Mekke'ye hareket ettiği hakkında, Basiret, no.2171, 30 Temmuz 1293-11 Ağustos 1877,s.2.

(79) Basiret, no.2158,14 Temmuz 1293-26 Temmuz 1877,s.1.

makta, geceleri çocuklar "Allah Yansuru'l-sultan ve askeri'l-İslâm amin ya Allah" diye bağırarak dolaşmakta, Ravzâ-î Mutahhara'da Buhari-i Şerif hatm edilmektedir. İane de iki bin lirayı aşmıştır. Ayrıca Medine muhafızı ve Asakir-i Şâhâne kumandanı Sabri Paşa bir resmî geçit tertip etmiş, buna mücahidler de katılmış ve dualar edilmiştir(80).

Hac, bu faaliyetler bakımından yine önemli bir dayanak ve hareketlilik noktası olma özelliğini devam ettirmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan bir durum, Osmanlı Devleti'nin bir takım teşebbüsler içinde yer almaya başlamasıdır. Bu, geçen dönemde Hac sırasındaki faaliyetleri ve sonuçlarını görmüş olan Osmanlı yönetiminin, Kafkasya ve Türkistan'ın yanında Mekke'ye de eğilme ihtiyacını hissetmesi sonucu olmuş olabilir.

Buna göre, Hicaz Valisi İstanbul'da bulunduğu sırada hükümete bir tahrir vererek, İbnü'n-Nühâs Dimeşki'nin Meşâiru'l-Eşvâk adlı kitabı özetlenerek meydana getirilmiş olan Müşîru'l-Garâm isimli risâlelerden 300 tanesinin "vesâit-i gayr-ı resmiye ile hüccâcın münasiblerine" dağıtılmak üzere satın alınması için izin istemiştir(81). Kitap mütalâa edildikten sonra da, bunların 20'ser kuruş fiyatla satın alınarak hac sırasında dağıtılması için gereken izin verilmiştir. Burada önemli bir nokta, hükümetten saraya yazılan tezkerede, Hac sırasında "İttihad-ı İslâma ve Fezâil-i Cihada" dair bazı nasihatların yayınlanması o sırada maddî ve mânevî faydalar getireceğinden, bunun için uygun bir çâre düşünülmemekte olduğunun belirtilmesidir.

(80) "Medine-i Münevvere'den Mektub," Basiret, no.2154, 10 Temmuz 1293-22 Temmuz 1877,

(81) BBA-İrade-Dahiliye, Zilkade 1294/no.61904, Ek XXV 'de aynen verilmiştir.

Bir diğ er örnek de, Zengibâr Hâkimi Seyyid Ber-
goş'un Hac vaziresi için Hicaz'a gitmesi üzerine Hükümetçe alınan önlemlerdir(82). Kendisinin Hicaz'a geleceğ i haberi alınınca Hicaz Valiliğ inden Hükümete yazılarak, gelişinde uygulanacak "muamelât-ı teşrifâne" hakkında bilgi sorulur. Özel bir ihtimam gösterilmesi lüzumuna gerekçe olarak da Seyyid Bergoş'un Afrika'da önemli bir ülkenin sahibi olması, dünya meselelerine vâkıf bir kişi olarak bir kaç sene evvel Avrupa'ya seyahat etmesi ve büyük devletler hükümdarlarıyla dönüşünde Mısır Hidivi tarafından saygıyla ağırılanması gösterilmiştir. Bâbîâlidenden verilen cevapta da, "Hilâfetpenahide hüsn-i kabulüyle şân-ı âliye lâyıık surette merâsim" uygun görüldüğü belirtilerek, kendisinin, oluşturulacak bir heyetle Cidde de karşılanması, Mekke'de ikâmeti için uygun bir daire hazırlanması ve Hac sırasında gerekenlerin yapılması için emir verilmiştir. Ayrıca, Seyyid Bergoş'a birinci rütbeden bir kıt'a Mecidî nişanı takdîmi uygun görülerek, o sırada İstanbul'dan Hicaz'a dönecek olan Vali Hâlet Paşa bu işle görevlendirilmiştir.

Son olarak üzerinde durulması gereken bir faaliyetde, Medine-i Münevvere Mebusu Seyyid Ahmed Berzenci Efendi tarafından kaleme alınmış olan İttihad-ı İslâm hakkındaki risâledir. Aslı Arapça olan bu risâlenin bir bölümünün tercümesi Basiret'te yayınlanmıştır(83). Risâlenin bu bölümünde Seyyid Ahmed Efendi Kâşgar Emirinin Osmanlı tâbiyetine girmesini överek, diğ er İslâm ülkelerinin de ibret alması gerektiğini belirtiyor. Ardından. "93 Harbi"ne hem asker hem de silah ve mühimmat göndermesini söz konusu ederek Mısır Hidivini de öven Seyyid Ahmed Efendi, sözü Hint müslümanlarına

(82) BBA-İrade-Dahiliye, Zilkade 1294/no.61867. Bkz.Ek XXVI.

(83) Basiret, no.2284, 27 Teşrîn-î Sâni 1293-9 Aralık,1877,s.2-3.

getirip, İngiltere'nin tebâsı oldukları halde yaptıkları fedâkarlıkları anlatıyor. Tunus'un da içinde bulunduğu duruma göre yaptığı ianeden bahs ettikten sonra, Fas Hükümdarına sitem ederek, bazı tavsiyelerde bulunuyor. Daha önce de Basiret'te işlendiğini gördüğümüz bir tema olarak Osmanlı Devletine sefir göndermesi ve ilişkilerini geliştirmesi isteniyor. Yine, İran Şah'ına da sitem edilerek, hazır Rusya Osmanlı Devleti ile savaşta iken, fırsattan istifade, daha önce Rusya'nın işgâl ettiği İran'a ait toprakları geri almak için Rusya'ya savaş açması isteniyor. Hemen ardından, söz Afganistan'a getirilerek, Şir Ali Han'ın da Rusya'ya saldırmasının beklendiği anlatılıyor. Son olarak, Buhârâ, Taşkent, Hokand ve Hive Emirlerinin düştükleri durumun akıl sahipleri için ibret olması gerektiği belirtilerek, Zengibâr ve Maskat Emirlerinin de yabancılara kanmıyarak, Osmanlı Devleti ile ittifak etmeleri ve herkesin elbirliğiyle ittihad-ı islâma sarılması isteniyor. Görüldüğü üzere, bu risâledeki temalarla daha önce ele aldığımız risâle ve yazılar büyük ölçüde benzeşmektedir. Bu bakımdan konuyla ilgili ortak bir düşünce ikliminin varlığını algılayabiliyoruz.

V. Kuzey Afrika

Mağrib'te diğer bölgelerdekine nazaran daha durgun bir ortam olmasına rağmen, yine de, özellikle tarikat ehlinin çabalarıyla genel bir hareketlilik olduğunu görüyoruz (84).

Öte yandan Tunus'a bakarsak, "93 Harbi"nin başlama-

---

(84) Cezayir'de basılan El-Ahbar adlı gazeteden, Fas, Cezayir ve Tunus'ta bulunan Merabitîn kabaili ulemasının Rusya'nın tecavüzü karşısında halkı cihada teşvik için vaaz ve nasihat etmekte oldukları hakkında, Basiret, no.2102, 12 Mayıs 1293-24 Mayıs 1877, s.1

sından bir süre sonra, Bâbîâli eyalet askerlerinin cepheye gönderilmesini Tunus idâresinden resmen istemişti (85). Durum, Tunus-Fransa ilişkileri bakımından hayli nâzikti. Bu nedenle Hayreddin Paşa fevkalâde bir meclis topladı. 8 Mayıs 1877'de 120 kişiyle toplanan mecliste, çoğunluk Hayreddin Paşa'nın görüşünü benimseyerek, mâlî durumun yetersizliği sebebiyle askeri yardımın imkânsızlığına karar verilmiştir. Buna göre tek çözüm, halkın gönüllü katılımıyla genel bir yardım kampanyası açarak hükümete bağlı olmayan bir destek sağlamaktı. Nitekim karar gereğince, Tunus'ta ve taşrada, vilayet ve kaza merkezlerinde iane sandıkları açılarak 3 milyon kurusluk bir meblağ toplanmış ve Franka çevrilerinde İstanbul'a gönderilmişti (86). Ayrıca, savaşta yararlanılmak üzere nakil hayvanları da gönderilmiştir.

Bu sırada, Osmanlıya yapılan yardımlardan dolayı Tunus-Fransa ilişkileri gerginleşmiş ve bunun sonucunda Hayreddin Paşa Vezîr-i Ekberlikten istifâ etmişti (Temmuz 1877) (87). İstanbul'da ise Tunus'a biraz baskı yapılırsa 20 bin civarında asker yollayabileceği kanaati mevcuttur. Nitekim 14 Ağustos tarihli bir telgraf ile tekrar, Tunus birliklerinin cepheye gönderilmesi istenmişti. Bunun üzerine 4 bin kişilik bir birlik hazırlanmaya başlandıysa da, Edirne mütarekesinin imzalanması üzerine çalışmalar durdurulmuştur (88).

İlginç bir durum, Fransa'nın sömürge politikası nedeniyle kapalı kutu görünümünde olmasına rağmen Cezayir'de de genel bir heyecan ve hareketliliğin görülmesidir. Cezayir'de daha Sırbistan-Karadağ savaşı sırasında halk arasında birtakım huzursuzluklar görülerek Fransa Hükü-

(85) Atilla Çetin, Tunuslu Hayreddin Paşa.., s.195-196.

(86) Ibid, s.196; Basiret, no.2201, 11 Mayıs 1293-23 Mayıs 1877, s.2; Basiret no.2162, 19 Temmuz 1293-31 Temmuz 1877, s.2; Basiret, no.2219.

(87) Ibid, s.197-198.

(88) Ibid, s.198.

meti tarafından önlemler alınmaya çalışılmıştı (89). "93 Harbi"nin başlamasından sonra ise Rusya'nın Osmanlı Devleti ile savaşmakta olmasından ötürü bu heyecanın daha da arttığı anlaşılıyor (90).

Bunun üzerine, Fransa ve Mahallî Hükümet tarafından birtakım tedbirler alınmasına rağmen (91), Basiret'e ulaşan bir mektuptan, olayın ciddi boyutlar kazanmış olduğunu görüyoruz (92):

"Darü'l Hilâfeti'l İslâmiye olan İstanbul'dan gelen havadis burada bulunan İslâmları dilhûn ve muzdarib eylemektedir. Çünkü havadis-i mezkûre birbirine muhalif olup hakikat-i hâle külliyyen muğâyirdir. Burada harbe dair bir vukuat-ı sahihiyeye desteres olunamıyor. Hükümet-i mahalliye haricden gelen gazeteleri men' ediyor. Cezayir'de (El-Mübeşşir) namında bir gazete neşr olunmakta ise de o da hükümetin taht-ı nezâretinde çıkmakta olduğundan yalnız Fransız Devletinin kuvve-i askeriyesinden bahs etmektedir. Burada bilcümle ehl-i İslâm seyyid nasireddîn el-muazzam olan Abdülhamid Han-ı Sâni hazretlerinin Moskoflar üzerine galebesi için cenâb-ı Hakdan tezerru ve niyaz eylemektedirler. Fransa Devleti Cezayir'de bulunan Müslümanların zâhir halde Âsit'ane'den baîd olduğunu mülahaza ediyorsa da din karındaşları olan asâkir-i Osmaniyenin nusret ve galebeleri keyfiyeti daima vicdanlarında yer etmiştir. Burada öyle bir nusret havadisi duyulacak olmuş olsa Devlet-i aliyyenin devam ve bekâsı için ediyâ-i lâzıma eda kılınmaktadır. Bilcümle şehirler idare-i örfiye tahtındadır. Şayet bir tarafta cezairî Devlet-i aliyyenin methinde bulunulmuş olsa der-akab polis tutup te'dib ve tazyik olunuyor. Mısır ve Hindistan ve Tunus ahalisinin Devlet-i aliyyeye iane-i harbiyede buldukları gibi bizler dahi elden geldiği merteye

(89) Basiret, no.1896,21 Ağustos 1292-2 Eylül 1876,s.1; Basiret, no.1925,22 Eylül 1292-4Ekim 1876,s.1.

(90) Basiret,no.2275,18 Teşrin-i sâni 1293-30 Kasım 1877,s.1.

(91) Basiret,no.2285,4 Teşrin-i sâni 1293-10 Aralık 1877,s.1.

(92) Basiret,no.2291,4 Kânûn-ı evvel 1293-16 Aralık,1877,s.3.

ianede bulunmaklığa heveskâr isek de ne çare ki Fransa hükümeti men ediyor. Anın için asâkir-i islâmîyenin mensur ve muzaffer olmaları zımnında hafiyyen ediye-i me'sure ile meşgulüz. Ondan başka şimdilik elimizden bir şey gelmiyor. Cenâb-ı Hak encâmımızı hayreylesin."

VI. Hint Okyanusu

Bütün bunların haricinde, islâm Dünyasının diğer bölgeleriyle, özellikle Hint Okyanusundaki islâm ülkeleriyle ilgili bazı haberlere de rastlamaktayız. Örneğin, doğruluğu hakkında bir bilgiye rastlanamasa da, daha Sırbistan-Karadağ savaşı sırasında, Açe'nin bazı yerlerindeki halkın Osmanlı askerine yardım için Selanik'e gitmek üzere vapurlarla İstanbul'a gelmekte olduklarını öğreniyoruz (93).

"93 Harbi" sırasında ise, Hindistan'ın güneyindeki Seylan adası müslümanları tarafından yaralı Osmanlı askerleri için bir iane defteri açıldığını ve 25 bin frank toplanarak oradaki Osmanlı Şehbenderine teslim edildiğini görüyoruz (94).

Cava adasından bir kişinin bir Avrupa gazetesine verdiği beyânâta göre ise, Osmanlı-Rus savaşının başından beri Cava'nın her yerinde imamlar kapı kapı dolaşarak Halife-i ruy-i zemîn olan Osmanlı Padişahına imdad ve muavenette bulunmak üzere iane toplamakta ve

(93) Basiret, no.1966,8 Kânûn-ı evvel 1292-20 Aralık 1876,s.2.

(94) Basiret, no.2301,15 Kânûn-ı evvel 1293-27 Aralık 1877,s.2.

camilerde sandıklar açılmaktadır. Paralar biriktikçe de Singapur'da akçeye çevrilerek Mekke yoluyla İstanbul'a gönderilmektedir (95).

VII. Osmanlı Ülkesindeki Faaliyetler:

Ulema ve Meşâyih

Önceki bölümde incelediğimiz ulema ve-meşâyih faaliyetleri ise, "93 Harbi" sırasında daha da yoğunlaşmıştır. Bu dönemde, doğrudan savaşa katılan ya da yardım faaliyetleri içinde yer alan pek çok tarikat şeyhine örnek olarak, Gümüş Baba Dergâhı Postnişini Hacı Kadri Efendi (96), Said Çavuş Dergâhı Postnişini Âtâ Efendi (97), Şeyh Sufî Efendi (98), Nakşibendî şeyhlerinden Erzincanlı Hoca Fehim Efendi (99), Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi Şeyhi İbrahim Edhem Efendi (100) ve Nakşibendî-Halidiyye şeyhlerinden Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin (101) Efendiyi sayabiliriz. Ayrıca Hakkâri yöresinde Nakşibendiye-Halidiyye tarikatı büyüklerinden olan Şeyh Ubeydullah Efendi (102) de topladığı bir kuvvetle savaşa katıldıysa da bu yardım devamlı olmamıştır. Ulemaya örnek olarak Fatih Camii Dersiâmlarından Üskübî Ref'et Efendi (103) ile Gümüşhane Müftüsünü (104) gösterebiliriz.

(95) Basiret, no.2306, 20 Kânûn-ı evvel 1293-1 Ocak 1878, s.2.

(96) Basiret, no.2123, 4 Haziran 1293-16 Haziran 1877, s.3.

(97) Basiret, no.2126, 7 Haziran 1293-19 Haziran 1877, s.1.

(98) Basiret, no.2151, 6 Temmuz 1293-18 Temmuz 1877, s.3.

(99) Mehmet Arif, Başımıza Gelenler, II, s.334-35.

(100) İrfan Gündüz, Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri, s.222.

(101) ibid, s.222.

(102) Mehmet Arif, I, s.235-36; III, s.879.

(103) Basiret, no. 2076, 16 Nisan 1293-28 Nisan 1877, s.2.

(104) Basiret, no. 2281, 24 Teşrin-i sâni 1293-6 Aralık 1877, s.1.

Öte yandan söz edilmesi gereken bir husus, bu savaşta gönüllü asker olarak büyük ölçüde Çerkezlerden yararlanılmasıdır. Ancak Mehmet Arif'in anlattığı üzere, bunların savaşa ve orduya uyumları sağlanamamış, emre itaatsizlik, yağmacılık, çapulculuk gibi sebeplerle, ordu içinde rahatsızlık ve sıkıntılara yol açmışlardır(105).

***

Bu kısımda, özellikle Basiret'i tararken açık bir şekilde dikkati çeken üç anlamlı noktaya değinmek yerinde olacak, konuya bakışımıza da yeni boyutlar kazandıracaktır.

İlk dikkati çeken husus, Osmanlının içinde bulunduğu sıkıntılı durum karşısında, yardım ve destek için sadece İslam ülkelerinden medet ummayıp aynı konuda Macarlar ile de ilişki içinde olmasıdır. Daha Sırbistan-Karadağ savaşından itibaren Macarlarla ilgili haberler ve yazılar gazetede önemli bir yer tutmaya başlar. Macaristan'da Türkiye lehinde ve Rusya aleyhinde toplantılar ve gösteriler yapılmakta, Osmanlı askerleri için yardım sandıkları açılmakta iken, İstanbul'dan da bunlara karşılık olarak teşekkür mektupları ve telgrafları gönderilmektedir. Örneğin Macar öğrenciler tarafından Peşte Üniversitesinde yapılan böyle bir gösteriye karşılık, "talebe-i ulûm" tarafından teşekkür telgrafları çekmiştir. Gazetede bir yandan bu gösteriler ve yardım sandıkları ile ilgili haberler çıkarken, diğer yandan sürekli olarak Macarları öven ve ısrarla "Macar karındaşlarımızla tarihsel yakın-

---

(105) Mehmet Arif, I, s.224 vd.; II,s.414 vd.

liğimizin" altını çizen makaleler yayınlanmaktadır. Ayrıca, Macar ve Leh gönüllülerinin, Osmanlı askerlerine yardım için savaşa katılacakları haberleri görülmüyordu. Bu bakımdan İstanbul'da sürgünde yaşayan Macar Generali Klapaka'nın sürekli ismi geçmekte, bir yandan Padişahla görüşmeler yaparken, diğer taraftan da Avrupa gazetelerine Osmanlı lehinde yazılar göndermektedir. Öte yandan 93 Harbinden önce bir Macar Parlamento heyeti İstanbul'a gelmiş ve Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi Osman Salahâddin Efendi de dahil olmak üzere çeşitli görüşmelerde bulunmuştu. Buna karşılık olarak, Buhârâlı Şeyh Süleyman Efendi başkanlığında bir heyet de Macaristan'a iade-i ziyâret yapmıştır. Bu karşılıklı ilginin ve haber yoğunluğunun 93 Harbi boyunca da devam ettiğini görmekteyiz.

İkinci dikkati çeken husus, 93 Harbi'nin başlamasından önceki günlerde, çıkacak bir Osmanlı-Rus savaşında İslâm ülkelerinden gelecek yardım ve destek (İane, Rusya'ya savaş açma gibi) hakkında epeyce habere rastlanıp, yazılarda sık sık İslâm kardeşliği ve dayanışması vurgulanırken; savaşın başlamasıyla birlikte bu haberlerin yerini Osmanlı kardeşliğini vurgulayıp ülkedeki müslim ve gayr-i müslim tebânın birlikte, sorunsuzca yaşamalarını konu edinen yazılar almıştır. Gayr-i müslim tebânın da savaşa katılımını sağlamak için bir yandan Rusya'nın "Osmanlılığın bekâsına" olan düşmanlığı teması ön plâna çıkarılırken, diğer yandan kiliselerde II. Abdülhamid'in ve Osmanlı askerinin başarısı için edilen dualarla, cemaati İaneye çağırın vaazlara yer verilmektedir. Öte yandan, özellikle Rumeli'den gelen mektuplarda, ısrarla kendi yörelerindeki Osmanlı birliğinin altı çizilirken, İstanbul'da da, Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin liderleri sık sık Abdülhamid tarafından kabul edilmektedir. Nitekim, Meclis-i Mebusan zabıtları okunduğu zaman da görüleceği gibi, savaşla ilgili görüşmeler gazetede bu hava ile büyük ölçüde benzerlik göstermekte, tartışmalar "Osmanlılık" teması etrafında dönmektedir.

Son ve önemli bir husus da, bu çalışmada farkedileceği üzere, savaşın ağır bir yenilgiye hatta felâkete dönüşmesiyle birlikte İttihâd-ı İslâm hakkındaki doğrudan ya da dolaylı haber ve yazıların da kesilmesidir. Nitekim bu sebeple, bu çalışmada Ocak 1878'den sonraki tarihli haber ve yazılara pek rastlanılamamaktadır. Bu durumun en mantıklı açıklaması savaşta ağır yenilginin getirdiği hayal kırıklığı olabilir. Çünkü herkes şok içinde yenilginin zararlarıyla ilgilenmekte gazeteler barış şartları ve bunun doğurduğu uluslararası sorunlar hakkında yazı ve haberlerle dolmaktadır. İttihad-ı İslâm hakkında haber ve yazılara rastlanılamaması bu bakımdan tabiidir. Diğer yandan konuyla ilgili faaliyetler ve teşebbüsler açısından düşünürsek artık böyle faaliyet ve teşebbüslere girilecek bir ortam mevcut değildi. O sırada önemli olan, en az hasarla ülkeyi kurtarabilmektir. Bu nedenle, belki de Osmanlı açısından Kafkasya ve Afganistan'daki teşebbüslerin, İslâm ülkeleri açısından da savaşta yenilginin getirdiği hayal kırıklığıyla, bu tür faaliyet ve teşebbüsler durmuştur. Bu bakımdan gazetede haberlerin kaybolması da anlamlıdır.

Bu durumun tek istisnası Ahter (106) gazetesinde yazılan İttihad-ı İslâm hakkında bir makalenin tercüme edilerek, Mayıs 1878 içinde, Basiret'te yayınlanmış olmasıdır (107). Ancak bu ayki Basiret koleksiyonunda varolan eksikler nedeniyle bu makaleyi elde edebilmiş değiliz.

---

(106) İstanbul'da Farsça olarak yayınlanan ve sürgündeki ihtilalci İranlılar tarafından yönetilen Ahter (1875-1896) için bkz. Orhan Koloğlu, "Türkçe-Dışı Basın," Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, I, s.98.

(107) Bu makalenin yayınlamasından önce Basiret idaresine teğekkür eden bir yazı için, "Şehir Mektubu:164," Basiret, no.2437, 30 Nisan 1294-12 Mayıs 1878, s.3.

SONUÇ

İslâm Birliği çerçevesi içinde ele aldığımız faaliyet ve teşebbüslerin daha Sırbistan-Karadağ savaşı sırasında başladığını ve "93 Harbi" sırasında artarak devam ettiğini görüyoruz. Bu savaşın ağır bir yenilgiye dönüşmesiyle birlikte bu faaliyet ve teşebbüsler de hemen hemen durmuştur.

Bu faaliyet ve teşebbüslerin başlangıcı genellikle II. Abdülhamid'in cülusundan önceye ya da ilk günlerine rastlamaktadır. Bu bakımdan Abdülhamid'i bu hareketin başlatıcısı olarak gören tezler geçersiz kalmaktadır.

Diğer yandan, incelenen dönemde II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyaseti diye nitelendirilebilecek bilinçli ve plânlı bir politikayla karşılaşmak yerine, daha çok İslâm Dünyasında yoğunluk kazanan hareketlerden cesaretle Osmanlı yönetimince bazı teşebbüslere girişildiğini görüyoruz.

İslâm Birliği hareketinin ilk kıvılcımları genellikle Hindistan ve Mekke'den yakılmakla birlikte, bu dönemde, Osmanlı kamuoyunda İslâm Birliğine ilişkin ortak kanaatlerin yaygınlığı da yadsınamaz. İslâm Birliği hakkındaki fikri yazıların varlığı da dikkat çekicidir.

Öte yandan İslâm Birliğinden kastın, siyasi bir birlik oluşturmaktan daha çok, varolan tehlike karşısında dayanışma ve yardımlaşma olduğu görülmektedir. Yani, "siyasi birlik" değil, "siyasette birlik" amaçlanmaktadır. Ayrıca, Kâşgar örneğinde olduğu gibi Osmanlı tâbiyetine girilmesi teşvik ediliyorsa da, Kâşgar-Osmanlı ilişkilerine bakıldığında, bunun, siyasi bir birlik anlamı taşımaktan öte sıkı bir dayanışma ve yardımlaşma anlamı taşıdığı görülmüyor.

Bu dönemdeki konuyla ilgili faaliyet ve teşebbüslerin daha çok "İslâm Birliği"nin birinci anlamına, yani dış politikaya yönelik olduğu anlaşılıyor. Yine, bu hareketler için temel alınan eksen hilâfet olmuş, gerekçeler hilâfetten kalkarak hazırlanmıştır. Bu dönemdeki faaliyet ve teşebbüslerde tarikatların ve tarikat şeyhlerinin üstlendikleri rol dikkat çekicidir. Nitekim, ilerde İslâm Birliği siyasetinde etkili bir araç olarak kullanılabilme potansiyelleri açıkça farkedilmektedir. Haccın bu konu bakımından taşıdığı önem literatürde biliniyorsa da, bu dönemde Mekke'de görülen hareketlilik ve Hac sırasındaki faaliyetler yeni bir bulgudur. Aynı şekilde daha ileriki tarihli örnekleri bilinmesine rağmen basının bu dönemde taşıdığı önem ve gördüğü fonksiyon dikkat çekicidir.

Bu dönemde Osmanlı yönetimince bilinçli olarak "İslâm Birliği"nin gücünün denendiği ve başarısızlıkla sonuçlanan iki teşebbüse (Kafkasya ve Afganistan) kalkışılırken, hareketin bu döneminde Rusya aleyhinde ve İngiltere lehinde bir tavır alınmıştır.

Literatürde çokça tartışılan, İngiltere'nin bu hareketteki rolüne gelince İslâm Dünyasının burada incelenen bölgelerine (Mekke, Cezayir, Tunus gibi) bakıldığında, bunun sadece belli ölçülerde Hint kıtası için doğru olduğu görülüyor.

...

KAYNAKLAR

I. Başbakanlık Arşivi (BBA)

A) Yıldız Esas Evrakı (YEE)

B) İrade Tasnifi

1) İrade-Dahiliye

2) İrade-Hariciye

II. Gazeteler

A) Basiret (Ağustos 1876-Mayıs 1878)

B) Vakit (Mayıs-Temmuz 1878)

C) Tercüman-ı Hakikat (Haziran-Temmuz 1878)

III. Kitap ve Makaleler

- Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri (Ankara, 1985).
- Abu-Manneh, Butrus, "Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca: 1880-1900," Asian and African Studies, IX(1973), s.1-21.
- _____, "Sultan Abdülhamid II, and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi," Middle Eastern Studies, 15(1979).
- Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât (İstanbul, 1980).
- _____, Tezâkir, 4 cilt (Ankara, 1986).
- _____, Tarih-i Cevdet, 12 Cilt (İstanbul, 1972).
- Ahmed Emin, (Yalman), The Development of Modern Turkey as Measured by its Press (New York, 1968).
- Akarlı, Engin, "Abdülhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces," Türk Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte (Ankara, 1979), s.44-60.
- _____, "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı," Çağdaş Kültürün Oluşumu I (İstanbul, 1986)
- _____, The Problems of External Pressures, Power struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1976.
- Akçura, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset (Ankara, 1976).
- Akşin, Sina, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki (İstanbul, 1980).
- Aktepe, Münir, "II. Abdülhamit'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtırası," İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, VII (1954), s.71-98.

- Ali, Basiret Gazetesi İmtiyaz Sahibi, İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar(İstanbul,1976).
- Ali Rıza Bey, Bir Zamanlar İstanbul, (İstanbul,t.y.)
- Ali Rıza ve Mehmed Galib, Geçen Asırda Devlet Adamlarımız(İstanbul,1977).
- Albayrak, Sadık, Şeriaten Laikliğe(İstanbul,1977).
- Allen, W.E.D. ve Muratoff, Paul, Kafkas Harekâtı: 1828-1921, Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi(Ankara,1966).
- Armaoğlu, Fahir H., Siyasi Tarih: 1789-1960(Ankara,1973).
- Arnold, T.W., İntişâr-ı İslâm Tarihi(Ankara,1971).
- _____, "Halife" İA, 5/I,s.148-55.
- Asrar, Ahmet, Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devletinin Dini Siyaseti ve İslam Alemi(İstanbul,1972).
- Bağış, Ali İhsan, "The Jewish Settlement in Palestine And The Ottoman's Policy," The Third International Conferance on Bilad al-Sham: Palestine 19-24 April 1980, vol. III: History of Palestine (Unv.of Jordan, 1984), s.3-9.
- Baykal, Bekir Sıtkı, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi", A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, VI(1948).
- Baysun, M.Cavid, "Şirvani-zade Ahmed Hulusi Efendi'nin Efganistan Elçiliğine Aid Vesikalar," İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, IV(Eylül,1952).
- Bayur, Yusuf Hikmet, Hindistan Tarihi, III.Cilt: Nadir Şah Afsar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete Kadar 1737-1949(Ankara: TTK,1987).

- Becker, C.H., "Panislamismus," Vom Werden und Wesen der islamischen Welt: Islamstudien, II (Leipzig, 1924-32), s.231-51.
- Becker, "Islam Politik," Die Welt des Islams, Band II, 2 (August, 1915).
- Behdjat Wahby Bey, "Pan-Islamism," Nineteenth Century, LXI (May, 1907), s.860-72.
- Bektaş, Cengiz, "Özbekler Tekkesi," Tarih ve Toplum, 8-9 (Ağustos-Eylül, 1984).
- Bennigsen, Alexandre, "Panturkism and Panislamism in History and Today," Central Asian Survey, III (1985), s.39-49.
- Berkes, Niyazi, İslâmcılık Ulusculuk Sosyalizm (Ankara, 1978).
- _____, Türk Düşününde Batı Sorunu (Ankara, 1975).
- _____, Türkiye'de Çağdaşlaşma (İstanbul, 1978).
- Berkok, İsmail, Tarihte Kafkasya (İstanbul, 1958).
- Bilgegil, Kaya, Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma (Erzurum, 1970).
- Bozdağ, İsmet, Abdülhamid'in Hatıra Defteri (İstanbul, 1975)
- Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, 3 Cilt (İstanbul, 1972).
- Bury, Wyman G., Pan-Islam (London, 1919).
- Cihad Önderleri I (İstanbul: İslâm Mecmuası Yayınları, 1986).
- Çetin Atilla, Başbakanlık Arşivi Kılavuzu (İstanbul, 1979)
- _____, "ElCevâib Gazetesi ve Yayını," Tarih Dergisi, XXXIV (1984)
- _____, Tunuslu Hayreddin Paşa: Hayatı-Hizmetleri-Eserleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987.

- Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV (İstanbul, 1976).
- Davison, Roderic H., "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi," Tarih Enstitüsü Dergisi, X-XI (1979-1980), s.343-368.
- _____, Reform In The Ottoman Empire: 1856-1876 (New York, 1973).
- Demiroğlu, Faiz, Abdülhamide Verilen Jurnaller (İstanbul, 1955).
- Deringil, Selim, "A Document on Post-Occupation Egypt: An appeal to the Sultan-Caliph on the Part of 125 Egyptian Ulema," Studies on Ottoman Diplomatic History I (Ed.Sinan Kunalp, İstanbul, 1987), s.123-127.
- _____, "Dış Politikada Süreklilik Sorunsalı:II. Abdülhamid ve İsmet İnönü," Toplum ve Bilim, 28 (Kış 1985) s.93-107.
- _____, "II. Abdülhamidin Dış Politikası," Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, II, s.304-307.
- _____, "Some comments on the concept of Legitimacy in the Foreign Policy of Abdülhamid II," Studies on Ottoman Diplomatic History I, (Ed.Sinan Kunalp, İstanbul, 1987), s.97-102.
- "Djamal al-Din al-Afghani," El², II, s.416-19.
- Duguid, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia," Middle Eastern Studies, IX (1973), s.139-155.
- Ebu'l-Hasan El Maverdi, El-Ahkâmü's Sultaniyye (İstanbul, 1976).

- Depont O. ve d'Eckardt I.T., "Panislamisme et Propaganda Islamique," Revue de Paris, 15 Novembre 1899, s.1-34.
- Eckardt, J.T.von, "Panislamismus und Islamitische Mission," Deutsche Rundschau, XCVIII (1899), s.61-81.
- Emil, Birol, Mizancı Murad Bey (İstanbul, 1979).
- Eraslan, Cezmi, II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti Dahilinde ve Afrika Kıtasında İslam Birliği (Panislâmizm) Faaliyetleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1985.
- Erel, Şerafettin, Dağıstan ve Dağıstanlılar (İstanbul, 1961).
- Ergin, Osman Nuri, Türk Maarif Tarihi (İstanbul, 1977).
- Erim, Nihat, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Me-tinleri (Ankara, 1953).
- Ertuğ, H.R., Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi (İstanbul, 1970).
- Farooqi, Naimur Rahman, "Pan-Islamism in the Nineteenth Century," Islamic Culture, LVII (Oct., 1983).
- Fazlur Rahman, İslâm (İstanbul, 1981).
- Frechtling, Louis E., "Anglo-Russian Rivalry in Eastern Turkistan, 1863-1881," Journal of Central Asian Society, XXVI (July, 1939), s.471-489.
- Gibb, H.A.R., "Lütfi Paşa on the Ottoman Caliphate," Oriens, XV (1962), s.287-295.
- _____, "Some Considerations on the Sunni Theory of the Caliphate," Studies on the Civilization of Islam (ed. Shaw and Polk, Boston, 1962) s.141-50.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik, (İstanbul, 1983).

- Gölpınarlı, Abdülbâki, Türkiye'de Mezhepler ve Tarih
katler (İstanbul, 1969).
- Gövsa, İbrahim Alâettin, Türk Meşhurları Ansiklopedisi
(İstanbul, t.y.)
- Gözübüyük, Şeref A. ve Kili, Suna, Türk Anayasa Metin-
leri 1839-1980 (Ankara, 1982).
- Gündüz, İrfan, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri
(İstanbul, t.y.)
- Güngör, Erol, İslâmın Bugünkü Meseleleri (İstanbul, 1981).
- Gürfırat, Baha, "Ebülhuda'nın II. Abdülhamid'e Sunduğu
Arizalar," Belgelerle Türk Tarihi Der-
gisi, 18 (1969).
- Halaçoğlu, Yusuf, "Bombay Şehbenderi Hüseyin Hasib'in
1876 Tarihli Mektubu" Türk Kültürü,
XII (1974), s.51-57.
- Halim, A., "Russo-Turkish War of 1876-77 and the Muslims
of Bengal," VI. Türk Tarih Kongresi,
20-26 Ekim 1961 Ankara (Ankara, 1967),
s.526-533.
- Hanioğlu, M.Şükrü, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İt-
tihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türk-
lük (1889-1902), Cilt I (İstanbul, 1986).
, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor
Abdullah Cevdet ve Dönemi (İstanbul, 1981).
- Haslip, Joan, Abdülhamit (İstanbul, 1964).
- Heyd, Uriel, "The Ottoman Ulema and Westernization in
the Time of Selim III and Mahmud II,"
Scripta Hierosolymitana, IX (Kudüs, 1961).
- Hocaoğlu, Mehmet, Abdülhamit Han'ın Muhtıraları (İstan-
bul, 1974).

Hodgson, M.G.S., The Venture of Islam, 3 Cilt (Chicago, 1974).

Işıltan, Fikret, "Şeyh Şamil," İA, XI, s.468-73.

İğdemir, Uluğ, Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma (Ankara,1937).

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar (İstanbul,1940)

_____, Son Asır Türk Şairleri (İstanbul,1930)

İnalçık, Halil, "Islam in the Ottoman Empire," Cultura Turcica, V-VII(1968-70), s.19-29.

_____, "Osmanlı Padişahı," A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIII,2(1958), s.68-71.

_____, "Arab-Turkish Relations in Historical Perspective:1260-1914," Studies on Turkish-Arab Relations: Annual 1986 (İstanbul: TAİV,1986).

_____, "The Nature of Traditional Society: Turkey," Political Modernization in Japan and Turkey (Ed.R.E.Ward D.A. Rustow, Princeton,1964),

_____, The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600 (London,1973).

_____, "The Ottomans and the Caliphate," Cambridge History of Islam: 1. The Central Islamic Lands (ed.Holt, Lambton and Lewis, Cambridge, 1970), s.320-23.

_____, Türk İdari Teşkilatı Tarihi (Ders Notları, Teksir,1964-65).

İnuğur, M.N., Basın ve Yayın Tarihi (İstanbul,1982).

Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı: Armağan (Ankara:SBF,1978).

Kara, İsmail, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi İçin Bir Çerçeve Denemesi," Türkiye'de İslâmîlik Düşüncesi I (İstanbul,1986), s.XV-LXVII.

Kara, Mustafa, Din Hayat Siyaset Açısından Tekkeler ve Zaviyeler (İstanbul,1980).

_____, "Şazeliye Tarikatı ve Üç Büyük Şeyhi," Fikir ve Sanatta Hareket,24 (Eylül,1981) s.23-35.

_____, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi (İstanbul,1985)

Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Cilt VII, İslahat Fermanı Devri 1861-1876 (Ankara: TTK,1983).

_____, Osmanlı Tarihi, Cilt VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdad Devirleri 1876-1907 (Ankara, TTK,1983).

Karaman, Hayreddin, "İslâmi Uyanışın Öncüleri," Toplum ve Bilim, 29-30 (Bahar-Yaz,1985), s.103-115.

Karasapan, Celâl Tefvik, Libya-Trablusgarp-Bingazi ve Fizan (Ankara,1960).

Karay, Refik Halit, Üç Nesil Üç Hayat (İstanbul,t.y.)

Karpat, Kemal H., Pan-İslâmizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi," Türk Dünyası Araştırmaları, 48 (Haziran,1987)

_____, "The Mass Media: Turkey," Political Modernization in Japan and Turkey (ed.Ward ve Rustow, Princeton,1964).

Kazemzadeh, F., "Pan Movements," International Encyclopedia of the social sciences XI,s.365-370.

Keddie, Nikki R., "Pan-İslam as Proto-Nationalism," Journal of Modern History,XLI (March, 1969),s.17-28.

- Keddie, Nikki R., "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II," Middle Eastern Studies, 3 (October, 1966), s.46-67.
- Keskioğlu, Osman, "Cemâleddin Efgâni," A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, X (Ankara, 1962), s. 91-102.
- Kısakürek, Necip Fazıl, Abdülhamit Han (İstanbul, 1965).
- Kocabaş, Süleyman, Avrupa Türkiyesinin Kaybı ve Balkanlarda Panislavizm (İstanbul, 1986).
- _____, Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere (İstanbul 1985).
- Koçu, Reşad Ekrem, İstanbul Ansiklopedisi (İstanbul, 1959).
- Kodaman, Bayram, Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası (İstanbul, 1983).
- Kohn, Hans, Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği (İstanbul, 1983).
- _____, "Pan-Movements," Encyclopedia of the Social Sciences, XI, s.544-553.
- Koloğlu, Orhan, Abdülhamid Gerçeği (İstanbul, 1987), s.172-231.
- _____, Takvim-i Vekâyi: Türk Basınında 150 Yıl 1831-1981 (Ankara, 1981).
- Krieken, G.S. von, "Khayr al-Din Pasha," El², IV, s.1153-1155.
- Kuran, Ercümen, "Panislâmizmin Doğuşu ve Gelişmesi," Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, 23-28 Eylül 1985, İstanbul, III. Türk Tarihi, Tebliğler, Cilt 1 (İstanbul, 1986).

- Kurat, Akdes Nimet, "Panslâvizm," A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, (Ankara,1953),s.241-278.
- _____, Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri, 1789-1919 (Ankara,1970).
- Kurat, Yuluğ Tekin, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri," Bellekten, XXVI (1962),s.567-592.
- _____, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği: 1877-1880 (Ankara,1968).
- Kurtulmuş, Mehmed, Açe-Sumatra Dosyası (İstanbul,1986).
- Kusher, David, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu:1876-1908 (İstanbul,1979).
- Küçük, Cevdet, "Bulgar İhtilalinin(1876) İngiliz Kamuyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı İngiliz İlişkilerine Tesiri," İ.Ü.E.F. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 8-9(1980),s.159-161.
- Landau, Jacob, Pan-Turkism in Turkey: A Study in Irren-tism (London,1981).
- Lee,Dwight E., "The Origins of Pan-Islamism," American Historical Review, XLVII (Jan,1942).
- _____, "A Mission to Afghanistan," Journal of Modern History, XIII (Sept.1941), s.338-56.
- Lewis, Bernard, "İslamda Siyaset ve Savaş", Maxime Rodinson, Batıyı Büyüleyen İslam (İstanbul,1983) s.123-166.
- _____, Modern Türkiye'nin Doğuşu (Ankara:TTK, 1984).
- _____, "The Ottoman Empire in the Mid-Nineteenth Century: A Review," Middle Eastern Studies, I (April,1965),s.291-294.
- Lambton, A.K.S., "İslam Siyasal Düşüncesi," İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, I (1983),s.177-199.

Lybyer, Albert H., "Caliphate," Encyclopedia of the Social Sciences, III, (N.Y.1967), s.195-199

Mahmud Celâleddin Paşa, Mir'ât-ı Hakikat (İstanbul,1983).

Mardin, Şerif, Din ve İdeoloji (İstanbul,1983).

_____, The Genesis of Young Ottoman Thought (Princeton,1962).

_____, "İslâmcılık," Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, V,s.1400-1404.

_____, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri:1895-1908 (İstanbul,1983)

_____, "Religion and Politics in Modern Turkey," İslam and Political Process (Ed. J.P.Piscatori, London, 1984),

_____, "Religion and Secularism in Turkey," Atatürk: Founder of a Modern State (Ed.Ali Kazancıoğlu ve Ergun Özbudun, London,1981).

_____, "Türk siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri," Türk Siyasal Hayatının Gelişimi (Der.Ersin Kalaycıoğlu ve A. Yaşar Sarıbay, İstanbul,1986).

_____, "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri," Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, VI,s.1698-1701.

_____, "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk," Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk (İstanbul,1986).

Max Müller, Georgina, İstanbul'dan Mektuplar (İstanbul, 1978).

Mayakon, İsmail Müştak, Yıldız'da Neler Gördüm (İstanbul 1940).

- Meriç, Cemil, Bir Facianın Hikayesi (Ankara,1981).
- _____, "Tunuslu Hayreddin Paşa," Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, V s.1295-1298.
- _____, Umrandan Uygarlığa (İstanbul,1979).
- Mevdüdi, Ebu'l-A'la, Hilafet ve Saltanat (İstanbul,1980)
- Müftüoğlu, Mustafa, Her Yönüyle Sultan İkinci Abdülhamid (İstanbul,1985).
- O'Leary, De Lacy, Islam at the Crossroads (London,1923).
- Oral, F.S., Türk Basın Tarihi, Birinci Kitap (İstanbul, 1967).
- Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En uzun Yüzyılı (İstanbul, 1982).
- _____, İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu (Ankara,1981).
- _____, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine," Türk Siyasal Hayatının Gelişimi (Der.E.Kalaycıoğlu ve A.Y.Sarıbay, İstanbul,1986).
- _____, Türkiye İdare Tarihi (Ankara,1979).
- Osmanoğlu, Ayşe, Babam Sultan Abdülhamid; Hatıralarım (İstanbul,1986).
- Öke, M.Kemal, II.Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Me-selesi (İstanbul,1981).
- _____, İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid Ve Dönemi (İstanbul,1983).
- Özön, Mustafa Nihat, Namık Kemal ve İbret Gazetesi (İstanbul,1938).

Öztuna, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, VII-X(İstanbul,1977)

Pakalın, M.Z., Son Sadrâzamlar ve Başvekiller, 5 cilt
(İstanbul,1940-49).

"Le Panislamisme et le Panturquisme," Revue Du Monde
Musulman, XXII(1913),s.179-220.

Rafiüddin Ahmad, "A Moslem's view of the Pan-Islamic
Revival," Nineteenth Century,XLII(Oct,
1897,s.517-26)

Ralp, Colp.Jr., "William Gladstone, Karl Marx, Charles
Darwin, Kliment Timiriazev ve 1876-78
Doğu Sorunu Üzerine Notlar, Tarih ve
Toplum, 20Ağustos,1985),s.9-13.

Reid, Anthony, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia
and Malaysia," Journal of Asian Studies,
XXVI(February,1967),s.267-83.

Robinson,Francis, İslam Dünyası: 1500'den Bu Yana
(İstanbul,1986).

Rodinson, Maxime, Batıyı Büyüleyen İslam (İstanbul,
1983).

Safa, Peyami, Türk İnkılâbına Bakışlar(İstanbul,t.y.)

Sander, Oral, Siyasi Tarih (Ankara,1987).

Saray, Mehmet, Afganistan ve Türkler(İstanbul,1987).

Saray, Mehmet, "1874'de Kaşgar'a Gönderilen Türk Su-
bayları," Türk Kültürü Araştırmaları
Dergisi, XVII-XXI(1978-83),s.244-251.

_____, Rus İsgali Devrinde Osmanlı Devleti ile
Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi
Münasebetler:1775-1875(İstanbul,1984).

_____, "The Russian Conquest of Central Asia,"
Central Asian Survey, I(November,1982).

Saray, Mehmet, Türk-Afgan Münasebetleri (İstanbul, 1984).

_____, Türkistan Türkleri: Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadele Tarihleri (İstanbul, 1984).

_____, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti," Tarih Dergisi, XXXIV (1984), s.397-416.

Saz, Leyla, Haremin İçyüzü (İstanbul, 1974).

Schacht, J., "Muhammed Abduh," İA, VIII, s.488-490.

Sertoğlu, Mithat, "II.Meşrutiyetin İlk Yıllarında Hali-feliğin Osmanlı Hanedanı'ndan Ayrılması Faaliyetleri," Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 18 (1969)

Shaw, Stanford, J., "The Yıldız Palace Archives of Abdülhamit II," Archivum Ottomanicum, III (1971), s.211-237.

Shaw, Stanford, J., ve Shaw, Ezel K., Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II (İstanbul, 1983).

Shulka, R.L., Britain, India and The Turkish Empire 1853-1882 (New Delhi, 1973).

Sırma, İhsan Süreyya, Birkaç Sahife tarih (Konya, t.y.)

Sırma, İhsan Süreyya, "Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid'in Panislamist faaliyetlerine ait birkaç vesika," Tarih Enstitüsü Dergisi, 7-8 (İstanbul, 1977), s.157-184.

_____, II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti (İstanbul, 1985).

_____, "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Siyasetinde Büyük Rol Oynayan Tarikatlara Dair Bir Vesika," İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, XXXI (İstanbul, 1978), s.183-198

- Sırma, İhsan Süreyya, "Sultan II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları," İ.Ü.E.F. İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VII (İstanbul, 1979), s. 199-205.
- Smith, Grace Martin, "The Özbek Tekkes of İstanbul," Der İslam, Band 57, Heft 1 (1980).
- Snouck, C.-Hurgronje, "Les Confréries Religieuses, La Mecque et le Panislamisme," Verspreide Geschriften, III (Bonn, 1923), s. 189-207,
- Stoddard, Lothrop, New World of Islam (New York, 1921).
- Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım (İstanbul, 1984).
- Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim (Haz. Alâaddin Çetin ve Ramazan Yıldız, İstanbul, t.y.)
- Sunar, İlkay, State and Society in the Politics of Turkey's Development (Ankara, 1974).
- Sungu, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," Tanzimat I (İstanbul, 1940)
- Şakir, Ziya, Sultan Hamit ve Mikado (İstanbul, 1943).
- Şapolyo, E.B., Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın (Ankara, 1976).
- Şeyh Muşir Hosain Kıdwai, İslama Çekilen Kılıncı Yahut Alemderân-ı İslâmı Müdafaa (1919).
- Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Siyasi Hatıralarım (İstanbul, 1978).
- Tahsin Paşa, Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları (İstanbul, 1931).
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi (İstanbul, 1985).
- Toprak, Binnaz, Islam and Political Development in Turkey (Leiden, E.J. Brill, 1981).

Toynbee, Arnold, "The ineffectiveness of Panislamism,"
A Study of History, VII (Oxford, 1979)

Tugay, Asaf, İbret, Cilt I (İstanbul, t.y.)

Tuğ, Salih, İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (İstanbul, 1969).

Tunaya, Tarık Zafer, İslâmcılık Cereyanı (İstanbul, 1962).

Türkgeldi, Ali Fuat, Görüp İşittiklerim (Ankara, 1949).

Türkgeldi, Ali Fuat, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye, (Ankara: TTK, 1987).

"Türkiye'de Demokrasi Hareketleri" Konferansı, 6-8 Kasım 1985, Ankara, H.Ü. Edebiyat Fakültesi dergisi, IV (Özel Sayı, 1986).

Uçarol, Rıfat, 1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması: Ada'nın İngiltere'ye Devri (İstanbul, 1978).

Us, Hakkı, Tarık, Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 2 Cilt (Ankara, 1940-1954).

Uşaklıgil, Halid Ziya, Saray ve Ötesi (İstanbul, 1981).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Mekke-i Mükerreme Emirleri (Ankara: TTK, 1984).

_____, "Tunus'un 1881'de Fransa Tarafından işgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyinî Ailesi," Belleten, XVIII, (Ankara, 1954).

Ülman, Halük A., Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş (Ankara, 1973).

Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi 2 Cilt (İstanbul, 1966).

Ülküsal, Müstecib, Dobruca ve Türkler (Ankara, 1966).

- Vambery, A., "Pan-Islamism," Nineteenth Century LX (October, 1906), s.547-58.
- Vollers, K., "Über Panislamismus" Preussische Jahrbücher, CXVII (July, 1904), s.18-40.
- Woods, Sir Henry F., Türkiye Anıları (İstanbul, 1976).
- Yasamee, A.K., The Ottoman Empire and The European Great Powers 1884-1887, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of London, 1984.
- Yetik, Zübeyir, İmam Şamil (İstanbul, 1986).
- Young, George, "Pan-Islamism," Encyclopedia of The Social Sciences, XI (New York, 1967), s.542-44.
- Yurdaydın, Hüseyin G., "Düşünce ve Bilim Tarihi (1300-1600)," Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600 (Yay.yön.Sina Akşin, İstanbul, 1988).
- Yücekök, Ahmet, Türkiye'de Din ve Siyaset (İstanbul, 1983).
- Yücesoy, Hayrettin, Senusilik: Sufî Bir İhya Hareketi (İstanbul, 1985).
- Zahidi, Z.H., "Hidjaz Railway," El², III, s.364-365.
- Zia, Nasim, Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi (Ankara, 1975).

Ek I; Basiret No 1958,30 Teşrîn-î sâni 1292-12
Aralık 1876, s.1

Haşmetlü İngiltere ve İrlanda Kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesi hazretlerine Bombay ehâli-i İslamiyyeti tarafından takdim kılınan arz-ı mahzarın tercemesi sûretidir.

Zât-ı haşmet-simât-ı hükümdârîlerinin Hindistan'da mukîm teb'a-i müslimelerinden bulunduğumuz hâlde her sınıf ehlâlî-i İslâmiyyeden mürekkeb olarak Bombay şehrinde mün'akid cem'iiyetde tanzîm edilen işbu ârzuhal-i kemterânemizin kemâl-i acz ü ibtihal ile huzûr-ı haşmet-mevfûr-ı tacdârîlerine arz u takdimine müsâ'ade buyurulmasını istirhâm ederiz.

Hindistan teb'a-i müslimeleri İngiltere devletinin politika-i kadimesine ve menâfi'-i mülkiyyesine muvâfık olmak üzere devlet-i aliyye hakkında icrâ edegel-diği mu'avenetden zâten müteşekkik ve minnetdar iken bu def'a hey'et-i vükelânın ittihâz ve şimdiye kadar devâm eylediği meslek-i dostâne kendülerince mucib-i kemâl-i mahzuziyyet olduğunu âcizânem arz u beyâna mucâseret ederiz. Ancak menfa'at-i zâtiyyesini arayan ba'zı devletlerin saltanat-ı seniyyesi münkariz etmek için harekât-ı vahşiyâne ile ithâm ve hatiyâtını i'zâmda isrâr etmeleri İngiltere teb'a-i hristiyâniyye-sinden bir kısmının devlet-i müşârün-ileyhâ hakkında tedricen tenfîrin avdet etdiğini ve vükelânın şimdiye kadar ittihaz eylediği politikaya tahvîl için İngiltere bir takım teşebbüslerde bulunulduğunu kemâl-i te'es-süfle istihkâr eyledik.

Teb'a-i müslime-i tâcdârîleri, devlet-i aliyyeye ta'alluku olan her şey'i cemî zamânda ve elyevm ziyâ-desiyle iltizâm ve İngiltere vükelâsının devlet-i müşârün-ileyha hakkında sâlik oldukları politikaya nasb-ı niğâh dikkat ve ihtimâm ederler. Bu hususda olan

efkâr ve hissiyâtlarını şimdiye kadar alenen beyân etmemeleri, sâdece İngiltere hükümetinin mücerred vükelâ-yı müşârün-ileyhim memâlik-i hükümdârîlerin her mahalde her sınıf teb'alarının mu'âvenet ve takdîri ile politika-i kadimede devâm edeceklerinden emin olmalarından ve bunda şüpheye düşecek bir sebep dahi bulunmamasından neş'et etmiş idi. Mâhâzâ suret-i zâhirede başıbozukların Bulgaristan'da iddi'â olunan harekât-ı vahşiyânelerini takbih etmek ve zannımıza göre hakikat-i hâlde heyât-i hâzıra-i vükelâyı devşürüp bu suretle devlet-i Osmâniyyeyi dahi Avrupa kıt'asından çıkarmak maksadıyla mu'ahharen İngiltere'de ve orada akd edilen büyük cem'iyetlerde söylenen ve yapılan şeyler üzerine bu bâbda bir müddet daha ihtiyâr-ı sükût etmekliğimiz kaydsızlığa haml edileceğinden elyevm işbu arzuhâl ile efkâr-ı âcizanemizin arzu tebliği münâsib görülmüşdür.

Hindistan teb'a-i müslimelerinin sevâbık-ı ahvâl ve efkâr-ı musâdakât-kârânelerine tamâmiyle tevâfuk eden bir unvânın elkâb-ı tâcdârîlerine ilâvesiyle mazhar buyurulduğumuz şeref-i uzmanın hâtır-nişân-ı iftihâr ve şükrânımız olması çakerlerince takdirî arzuhâle mücib-i cür'et ve müsted'ayâtımızın makrûn-mûsâ'afa-i telattufkârî olacağında dahi müstelzim-i emniyyet ü i'timâd olmuşdur.

Binâ'en-aleyh İngiltere devletinin devlet-i aliyye ile mine'l-kadîm münâsebât-ı dostî ve ittihâd üzere bulunmasına ve kırk milyonu mütecâviz Hindistan teb'a-i müslimleri dahil olduğu hâlde bütün dünyânın ehâlî-i müslimesinden kısm-ı a'zamı zât-ı şevket-şimâl-ı hazret-i pâdişâhiye dince kendilerinin emîri tanımakda olmasına ve memâlik-i şâhânedede el-hâletü hâzihi devâm muhârebeye eyâlât-ı mümtâze tarafından sebebiyyet

verildiği gibi âmâl-i harîsânesini icrâyâ çalışan Rusya milleti dahi mukaddemâ hafî ve hâlâ alenî suretde mu'âvenet edegelmesine ve Bulgaristan'da devlet-i aliyyenin aslâ medhali olmayarak zuhûr eden harekât-ı vahşiyâne havâdisi li-garaz neşr ve i'zâm olunmuş olmasına nazaran İngiltere politikasınca devlet-i aliyyeyi mukâseme etmek veya za'îfletmek gibi sûi te'siri mûcib olacak bir güne tebeddülün icrâsına taraf-ı âlî-i haşmet-penâhîlerinden müsâ'ade buyurılmayacağını kaviiyyen me'mûl ederiz.

Bi'l-cümle Hindistan teb'a-i müslimeleri dahi bu efkârda bulunduğu meczûm idüğünden İngiltere vükelâsı tarafından şimdiye kadar devlet-i aliyye hakkında ittihâz olunan politika-i dostâne ve bi-tarafnâmeye lütfen bundan böyle dahi devâm olunarak bu politikanın mübâlağalı işârât ve İngiltere teb'a-i hristiyâniyelerinden şimdiki kabinede aleyhinde bulunan fırkanın ilka'âtiyle tebdil olunmasını ve bir de devlet-i aliyyenin Avrupa devletleri sırasında bekâsını te'min eden 1856 mu'âhedesini ahkâm-ı sarihâsı hilâfında memâlik-i şâhânenin za'iflemesini ve yâhud mukâsemesi için Rusya'ya mümâsa'at edilmemesini gerek kendi nâmımıza ve gerek bi'l-cümle Hindistan ehâli-i müslimesi nâmına istirhâm ederiz.

Ek II; BBA-YEE, 18/525/414/128/28

Public Meeting of the Mahomedans of Calcutta, to express sympathy with His Imperial Majesty the Sultan of Turkey, in the endeavours of Majesty's Government to defend and maintain its Power, - and also to express the loyal attachment of Her Indian Subjects of the Mahomedan Persuasion to Her Gracious Majesty the Queen of England and Empress of India, - and their gratitude to her Imperial Majesty and her People for the support and aid rendered to Her Old Ally- the Sublime Porte.

Held at the Town Hall, in Calcutta, on Saturday, the 7 th October 1876, at 1 P.M.

.....

First Resolution.

.....

That this Meeting desires to express the deep concern and grief felt by the Mahomedan Community of India, at the troubles which have of late befallen the Government of the Head of their Religion and Custodian of their Holy Cities and Shrines- His Imperial Majesty the Sultan of Turkey

Second Resolution.

.....

That this Meeting desires to express the sincere gratitude of the Mahomedan Community of India, for the firm support which, in spite of all opposition, the Government of Her Imperial Majesty the Queen of England and Empress of India has given to the Government of His Imperial Majesty the Sultan of Turkey, at this crisis.

Third Resolution.

.....

That an Adress be presented to Her Imperial Majesty the Queen of England and Empress of India, on behalf of the Mahomedan Community of India, to the above effect; and that His Honor the Lieutenant-Governor of Bengal be solicited to forward the same through His Excellency the Viceroy and Governor-General.

Fourth Resolution.

.....

That, while warmly sympathising with the Turkish Government, this Meeting desires to express the abhorrence and indignation, felt by the Mahomedans of India at the atrocities alleged to have been committed by the Circassians and Bashi Bazouks, in Bulgaria, - and their earnest desire, that crimes springing from the passions of irregular troops, employed in Civil War, should not be regarded as in any way encouraged or countenanced by the Mahomedan Religion.

Fifth Resolution.

.....

That this Meeting desires to express the conviction of Mahomedans of India, that the present war in Servia is not a Religious War between Mahomedans and Christians as such, -but an Ordinary Civil War between the Sublime Porte and its rebellious subjects - encouraged and supported by the people of the Neighbouring Provinces as well as by Foreign Intriguers, who have been long known to covet the rich European possessions of His Sacred Majesty the Sultan.

Sixth Resolution

.....

That a Subscription be raised among the Mahomedans

of India for the Relief of the wounded Turks, and the families of these killed in war.

Seventh Resolution.

.....

That the Government of India be moved through His Honor the Lieutenant-Governor of Bengal to authorize the Collectors of the different Districts throughout India, to receive, in deposit, sums subscribed for this object, and to forward the same to the Central Committee in Calcutta, for transmission to the Turkish Government.

.....

Eighth Resolution.

.....

That the following Gentlemen be invited to form a Committee for the carrying out of the Resolutions just passed, with power to add to their number: ----

.....

.....

.....

Ek III; BBA-YEE, 18/525/414/128/28

MEETING OF THE GENERAL COMMITTEE
OF THE
MAHOMEDAN COMMUNITY OF CALCUTTA

(From the Englishman of 18 th november 1876).

Proceedings of the first meeting of the General Committee formed under Resolution VIII. of the public meeting of the Mahomedan community of Calcutta, convened in the Town Hall, on the 7 th of October 1876, to express sympathy with Imperial Turkey, and gratitude and loyalty to Her Most Gracious Majesty the Queen of England and Empress of India, and for the other purposes.

.....(from the Oordoo:)

This meeting was held at the house of Moulvie Abdool Lateef, Khan Bahadoor, on Tuesday, the 17 th October 1876, at 1 P.M.

Present:.....

.....

.....

Resolution I.

....."

"That under Resolution VIII. of the above mentioned public meeting, the following gentlemen be added to the General Committee: -

.....

Resolution II.

.....

"that an Executive Committee with full powers, composed of the gentlemen named below, be formed, and that they be requested to meet from time to time, in order to give effect to the resolutions, and to carry out all the objects of the public meeting of the Mahomedan community held at the Town Hall:

.....

.....

Resolution III.

.....

"That Prince Mahomed Nasseerooddeen Hyder be appointed Secretary to the General, as well as the Executive, Committees."

Resolution IV.

.....

"That Hajee Mirza Abdool Kareem Sheerazee be appointed Treasurer to the Committee, to receive subscriptions under Resolution VI. of the aforesaid public meeting, towards the relief of the soldier wounded, and of the widows and orphans of those killed in war, in the service of His Imperial Majesty the Sultan of Turkey, depositing the same on behalf of the committee with the Bank of Bengal till required."

Resolutions V.

.....

"That under Resolution III. of the said public meeting, the Executive Committee be charged with the duty of preparing, by means of such agency as may seem to them fit, an address to be presented to Her Gracious Majesty the Queen of England and Empress of India, embodying there in the sentiments indicated in Resolutions I. and II. of the aforesaid meeting, in appropriate language in English, having it translated into Oordoo, for the comprehension of those unacquainted with the English language; and after obtaining signatures, forwarding it through the Government of India to Her Most Gracious Majesty the Queen of England Empress of India."

Resolution VI.

.....

"That the Executive Committee be also charged with the duty of adopting prompt measures for raising subscriptions to the receipt of the Treasurer and notify the names and sums to the public through the papers."

Resolution VII.

.....

"That in accordance with Resolution VII of the public meeting, the Secretary be charged with the duty of addressing (an behalf of the General Committee) the Government of Bengal, to request the favour of His Honor's moving His Excellency the Viceroy and Governor-General of India, that His Excellency may be pleased, as a particular favour to the Mahomedan community at such a moment, to authorize and accord permission to the District Collectors throughout India, to receive within their respective jurisdictions subscriptions towards the cause."

Resolution VIII.

.....

"That the Executive Committee be also requested to hold communication (if deemed necessary or expedient) with the different Committees, which have been, or may hereafter, be formed in Bombay or other places, for objects similar to those of the public meeting of the Town Hall; and to communicate with the nobility and gentry of the Mahomedan community, residing in different parts of the Indian Empire, recommending the formation of Local Committees, at their respective stations, for the raising of subscriptions from those who may

be spontaneously disposed to promote the objects of the public meeting above alluded to, and advising them to remit the amounts collected by them (should they be so inclined) to the Treasures of this Committee, for transmission to the Turkish Government, or to transmit the same through some other channel that may appear to them more convenient."

Resolution IX.

.....

"That the object in view of the committee being to afford facility to those who are or may be cheerfully inclined to transmit subscriptions to the Turkish Government in aid of the above cause, it behoves the Executive Committee to proclaim by proper means for the guidance of such persons that they may avail themselves of either of the undermentioned channels, whichever to them may seem convenient for the purpose:

I. The Treasures of the Committee

II. Nakhoda Hajee Abdool Wahid, alias Hajee Wahidana, and Shaikh Esaubin Curtos (who are also engaged in raising subscriptions in furtherance of one of the objects of the public meeting held in the Town Hall.)

III. Or transmit through one of the Committees formed in other places for this express purpose."

Resolution X.

.....

"That the Executive Committee be desired to inform the Mahomedan community in general, by such means as to them may appear proper, that they who

might be cheerfully inclined to transmit subscriptions for the relief of the soldiers wounded and of the widows and orphans of those killed in war in the service of His Imperial Majesty the Sultan of Turkey, might rest assured of meeting with no opposition or discouragement on the part of the British Government or the authorities, in the matter of such transmission."

MAHOMED NASEERODDEEN HYDER

(Of the Mysore family), Secretary.

Ek IV: BBA-YEE, 18/525/414/128/28

The accompanying Adress, -adopted at a Meeting of the Committee of Mahomedan gentlemen, held at the house of Moulvie Abdool Luteef Khan Bahadoor on the 13 th November, in accordance with the provisions of the 3 rd Resolution, passed unanimously at the Public Meeting of Mahomedan Community of Calcutta in the Town Hall on the 7 th October last, - is now in circulation for signature, some thousands of signatures having already been affixed to it.

Mahomed Nasseerooddeen Hyder,

(of the Mysore Family)

Calcutta,

Secretary.

16 Toltollah;

28 th November 1876.

Ek V: BBA-YEE, 18/525/414/128/28

TO

Her Most Gracious Majesty Victoria, Queen of the
United Kingdom of Great Britain and Ireland
and Empress of India.

MAY IT PLEASE YOUR MOST EXCELLENT AND IMPERIAL MAJESTY.

WE, the undersigned, Mahomedans of all denominations of India and Your Majesty's Loyal Subjects, for ourselves and the vast numbers of those of our Faith whom we are accustomed to represent in public matters and on public occasions, beg to approach Your Majesty, in all duty and submission, with our humble sentiments on a State Question, not of Indian or even Asiatic only, but human importance.

Such, we are advised and believe, is the Historic "EASTERN QUESTION," (so called in Western Europe) which periodically agitates the minds of Europe and the Mediterranean Nations and involves several races in deadly conflict, and is a perennial drain on the resources of TURKEY and a permanent difficulty in the Government, paralysing all efforts for administrative reform, and indisposing the rulers towards all suggestions for the political advancement of the subject races or dependant nationalities.

One of those periodical conflicts is, at this moment, raging in Eastern Europe—one of those civil struggles in TURKEY excited by foreign ambition and the hereditary policy of rivals.

The Home embarrassments of the Sultanate have been seized as the most convenient opportunity for renewing the attack on the Mussulman Patrimony in Europe, to which the enemy seem pledged.

(2)

Happily, the Empire of the East is—by the Blessing of the **ALMIGHTY**, the LORD OF HOSTS—quite able to maintain the peace of its Provinces and suppress overt crime against its authority. Happily too, the combined skill, firmness, and moderation of TURKEY, and the wisdom and justice of the European Powers, are essaying, and the magnanimous efforts of the truly liberal statesmen of the WEST are being directed, to confine the War to its present local limits, its internecine character, and its comparatively provincial proportions. Unhappily, the present REBELLION, like preceding ones, stirred from without, is being maintained by the arms and advice, the blood and treasure, of outsiders. The same professional pens, which have well nigh succeeded in infuriating Europe against the Turks by sensational details of Circassian and Bashli-Bazouk atrocity in SERVIA and BULGARIA,—though they have studiously passed over the extreme provocations given by the Feudatories and subjects of TURKEY, and the horrors perpetrated by them—have themselves testified to the active part in the War taken by Foreign Powers, in violation of the Law of Nations and the Peace of EUROPE guaranteed by Treaty. Nevertheless, it is consolatory to know, to us Mahomedans in especial, that Islamite valour and Islamite Statesmanship have not, so far, been unequal to the situation. If, in the nineteenth century and under the conditions of society in the Modern World, amid all the European Progress in the last quarter of the nineteenth century, they have disappointed any expectations in not re-producing the Bajazets (Bayazids), Amuraths (Morads) and Mahmouds of the past,—the Turks, now as heretofore, have, by their various well-earned successes in the field, under great disadvantages and difficulties, vindicated their position as a ruling race in Europe. At the same time, it is admitted on all hands, that the Insurgents have by their low *morale* disgusted their very allies, and shewn how disinclined they were of themselves to resist constituted authority, and how incapable they are of maintaining the conflict. Still there are those who, rather than allow that contest to come to its natural termination, would bring about a general war, the end of which no man can foresee, by fomenting the differences of religion and the antipathies of race. The wildest dreams of religious and political enthusiasts are seriously proposed as the

114

28

128

(3)

solution of a long standing Question, and a Crusade preached to realize the dreams. That is a situation for the Holy Eastern Empire which naturally commands the sympathies of all MUSSULMANS throughout the World, who look upon His Imperial Majesty the SULTAN of TURKEY as the Defender of their Religion and Custodian of their Holy Cities and Shrines, and for whom the majority of them are commanded to pray. Above all the Anti-Islamite upheaval in Christendom, not only affects the peace of mind of every Mussulman, but is calculated to alarm all Mahomedan Sovereigns in regard to their rights and possessions, and all Mahomedan subjects, wheresoever domiciled, as to the future of their FAITH in general, and, in particular, of the toleration in their religious Observances and Law, that any of them may anywhere now happen to enjoy.

In such a crisis, when the judgment of the wisest may well fail, and the coolest may be carried into the whirlpool of religious passion, the conduct of *Your Majesty's* GOVERNMENT has been such as to call forth the gratitude of the whole Mahomedan world.

The MAHOMEDANS of INDIA—who, from the facilities for accurate and prompt information by pilgrimage and travel, and through the Post Office, the Telegraph and the Press, offered by *Your Majesty's* benign and enlightened Government, are better situated for correct judgment than the subjects of the MAHOMEDAN STATES themselves—can never forget how for a long series of years the advice, influence, and assistance of the British Nation, have enabled Turkey to maintain her rights against the encroachments of her neighbours. And notwithstanding the internal difficulties of the SUBLIME PORTE, which, no doubt, will have a speedy settlement, we are persuaded that ENGLAND will continue, now as heretofore, to fulfil her Historic Function in the Council of the Nations, to see that Justice—that Fair-play, at least, if no Favor—be done to the Mussulman in Europe. Whatever the final issue of the struggle—whatever our confidence in the native strength of the Osmanlee Race by themselves and as the commanders of the resources of the whole Turkish Empire—however absolute our trust on the ALL-WISE ALLAH as the ever-during and never-failing Might of Right—however firm and unshaken our belief in the ultimate Future of the Faith revealed to man by

(4)

the Last of HIS Prophets—we should be untrue to ourselves if we did not acknowledge our deepest obligations, for all the Past and the Present, to **Your Royal and Imperial Self, Your Majesty's GOVERNMENT,** and our British fellow-subjects in general.

Accept, therefore, **Madam,** kindly, this poor expression of our heart-felt gratitude.

CALCUTTA, 20th November 1876.

Ek VI: Basiret, no.1974.

Rusya'nın bi-gayr-i hak memâlik-i Osmâniyye hakkında vukû bulan teşebbüsât-ı ihtilâl-kârânesi neticesi olarak vuku'a gelen bunca karışıklıkların sû'i te'siri olmak üzere politikaca görülen tahavvülât üzerine Hind ehâli-i müslîmesinden mürekkeb Hindistan'da teşekkül eden i'âne komisyonunun kırk milyon Hind ehâli-i müslimesi nâmına olarak haşmetlü İngiltere Kraliçesi hazretlerine hitâben kaleme aldıkları lâyihanın geçende bir sûret-i muhtasarasını Avrupa gazetelerinden naklen Basiret'e derc etmiş idik. Bu def'a işbu lâyihanın suret-i sahiha ve mufassalasını Hindis'ta tab' olunan Hind Tayms (Times)'ında gördüğümüzden aynen terceme ve dercine ibtidâr eyledik.

Haşmetlü İngiltere Kraliçesi hazretlerine takdim olunmak üzere Hindistan'da teşekkül eden i'ane-i Harbiyye-i Osmâniyye Cem'iyyeti tarafından kaleme alınan Lâyihanın Hind Tayms'ında görülen suret-i mufassala ve sahihasının tercemesidir.

Asâkir-i Osmâniyye mecrûhînine iâne cem'i hakkında Kalkûta'da kâin Nevvâb-i Emir, Ali Han Bahadır nâm zâtın hânesine Hind ehâli-i müslîmesinden üç yüz kişiye yakın ahâli cem' olarak on üç bendden ibâret atıyyü'z-zikr lâyihayı kaleme almış ve haşmetlü Kraliçe hazretlerine takdim etmezden evvel Kânun-ı Evvelin birinci günü cem'iyetin akd edeceği meşveretde huzzâr tarafından imzâlanmak üzere dolaştırılmasına karar verilmiştir.

İngiltere ve İrlanda ile Hindistan Kraliçesi haşmetlü Viktorya Cenâblarına Hind Müslim teb'aları tarafından takdimine cür'et olunan lâyihadır.

1) Biz ki zât-ı hükümrânîlerinin taht-ı himâyesin-

de olan Hind müstemlekâtınızın teb'a-i sâdıkasından Kalküte ehâl-i müslimesiyiz. Âtiyyü'z-zikr lâyihayı sandâlî-i hükümrânîleri pîşgâhına ma'al-i'tizâr takdimine müsâra'at eyledik.

2) Ashâb-ı arzuhâl ol emrde zât-ı Raşmet-me'âbınızın ve vükelâsının gece gündüz hüsn-i netîceye isâlini kemâl-i derece arzû-keş olduğumuz şeref mes'ellesinde devlet-i Osmânîye hakkında ittihâz ettikleri politikanın neden ibâret olacağını intizârdan bir ân fariz olmadığımız hâlde şimdiye kadar vükelâ-ye müşârün-ileyhin ittihâz ettikleri politikadan dolayı zât-ı hükümrânîlerine arz-ı teşekkür ile berâber meslek-i mezkûrun tebeddül etmemesini ricâ ve istirhâm ederiz.

3) Bu âna kadar vükelâ-yı hükümrânînizin devlet-i Osmanîye-f ebed-müddet hakkında ittihâz etmiş olduğu politika düvel-i zâmine imzâsı tahtında olan Paris mu'âhedesinde münderic devlet-i müşârün-ileyhânın tamâmî-i mülkiyyetini muhfaza ve sıyânet etmeğe düvel-i zâmine-i müşârün-ileyhim ile berâber devâm etmeniz mürterhamdır.

4) Sâhib-i arzuhâl Hind ehâl-i müslimesi teb'amız şimdiye kadar İngiltere devletinin en fâ'ideli ve bi-hakkın sâlik olacağı politika devlet-i aliyyenin temâmî-i mülkiyyetini muhfaza ve cânımızda, akdem olan memâlik-i Osmâniyyeyi tecâvüz-i düşmandan sıyânet olduğuna umûm İngiltere teb'anızın dahi hem-efkâr olduğu zu'munda bulunmuş isek de her ân ve dakikada râhatımızı münselib etmiş olan ya'ni bu yakınlarda İngiltere'de efkâr-ı vukuâtdan dolayı zât-ı hükümrânîlerinin nazar-ı mütâla'a ve tedkika almaları zımnında âtiyyü'z-zikr mevadd-ı muhtelifenin takdimine cür'et ettik.

Ma'a-hâzâ zât-ı hükümrânîleri Hint imparatoriçesi nâmına ahz ve kabûl ettiğiniz vakit umûm Hind teb'anınızın hukûkunu muhfaza ve himâyeyi va'd ettiğinizi âleme i'lân ettiğiniz cihetle bizim bu def'a feryâdımıza dahi atf-ı nazar-ı im'ana tenezzül buyuracakları me'mûl-i kavîdir.

5) Güyâ gönüllü asâkir-i mu'âveneden ba'zılarının Bulgar ehâlisi hakkında tecvîz-i mezâlîmi revâ görmelerinden dolayı İngiltere'de teşekkül eden cem'iyetlerden ba'zılarında güyâ ehl-i İslâm-ı Avrupa'dan ihrâc etmek fikr-i mecnûnânesisini tasvîbde bulunulmasına izhâr-ı te'essüf ile berâber bu bâbda Hind teb'a-i müslimenizin hukuku pâymâl edildiğinden dahi bir kerrecik mülâhaza olunmayı başkaca me'yûsiyyetimizi mucib olmuştur.

6) İşte vûkelâ-yı sadâkat-nişânınızın devlet-i Osmâniyye hakkında ittihâz ettikleri Hind müstemlekâtınızın istifâde ve memnuniyyetini ve umûm Avrupa ve belki rub'-ı meskunun âsâyişini mü'ekked ve bi-tarafâne bir politika Hind teb'ar-i müslimenizin hukukiyle Emîrû'l-mü'minin olan zât-ı Hazret-i Pâdişâh-ı'ye olan revabıt-ı ma'neviyye ve kalbiyyemizden âgâh olmadıklarını îmâ eylediği cihetle vûkelâ-yı müşârün-ileyhimi politika-ı müttehîdelerinden inhirâf ettirmek üzere Londra'da bir takım ehâlinin nümâyişler icrâsıyla bu bâbda teşekkül eden cem'iyetlerde nutuklar irâdî Hind teb'a-i müslimenizi dağdar-ı te'essüf etmiş ve el'ân etmekte olduğunu dahi zât-ı hükümrânîlerinin hadde-i tedkikden geçirmeleri lâzım geldiğini âcizâne olarak ihtâra müsâra'at ideriz.

7) Sâhib-i arzuhâl teb'anız vâkı'â bir dereceye

kadar gönüllü asâkir-i mu'âvenenin Bulgarlardan gör-
düklerizulme karşı mukâbele etmeleri tabî'i olduğunu
inkâr etmek tasavvurunda değil isek de asâkir-i Os-
maniyyeye azv olunan mezâlimin bir takım bed-hâhân
ile devlet-i aliyyenin adüvv-i kadîmi tarafından dü-
zûlmüş sanî'adan ibâret olduğunu dahi Dersa'adet
sefîriniz Sir Henri Elyot cenâblarının tasdik etmesi
isbâta kâfî değil midir?

8) Bir takım ecnebî müfsid ve müşevviklerinin
tahrikiyle devlet-i metbu'aları aleyhine silâh-ı şekâ-
vet isti'mâline cür'et eden Bulgarlar tarafından acebâ
bir zulm edilmedi mi? Yoksa bu kadar islâm kadınlarıyla
çocuklarının Bulgarlar vâsıtasıyla telef edildiği ha-
vadis-i tâbat-fersâsı buralara (Hindistan'a) kadar
aks etmedi mi zannında bulunuyor. Bu hâlde devlet-i
Osmâniyyenin dahi mütecâsirlerini te'dib ve terbiyede
olan mes'uliyetin zikr olunan müşevviklere âid kal-
ması lâzım gelse cengi zât-ı hükümrânîlerine arz et-
meğe ictisâr ederiz.

9) Sâhib-i arzuhâl teb'a-i çâkerânenizin âcizâne
olarak zât-ı hükümrânîlerine beyân etmek tasavvurunda
oldukları fikr-i mahsûsları şimdiye kadar devlet-i Os-
mâniyyeye azv olunan sû-i idâre hem-civâr olan devlet-
lerin kendi istifâderiçün ittihâz ettikleri muzırr po-
litikalar ile memâlik-i Osmâniyyeyi gavâ'il-i dâhiliy-
yeden bir ân hâlî bırakmamak azminden ilerü geldiği
derkârdır.

10) Biz ki Hind ehâlisinden teb'a-i müslime-i
sâdıkahız olan Muhammedîleriz. Kendimize ma'nen mu'in
ve penâh add ettiğimiz devlet-i Osmâniyyenin Avrupa'da
pâyidar olmasıyla berâber sa'âdet hâlinin istihsâlini
kendimize mukaddes vazîfe addettiğimiz gibi zât-ı
hazret-i pâdişâhiyi dahi şefî-i rûz-ı cezâ Efendimiz

Hazretlerinin vekîl-i mutlakı olduğu da'vâsında olduğumuzu acizâne arz u beyâna cür'et ederiz.

11) Binlerce mil mesâfe-i ba'idede olduğumuz hâlde icâbında mâl u emlakimizi ve hattî cânımızı dahi fedâya mecbûr bildiğimiz devlet-i Osmâniyyeyi biraz vakitdenberidir râhatsız etmiş olan Sırb emâretinin küstahlığı ile berâber Paris mu'âhedesinde imzası olan devletlerden berây-ı evvelâ hafîyyen sonraları açıktan açığa eşkiyâ gürûhuna olan mu'avenetinin neticesine intizâr etdiğini ve emâret-i mezkûrenin ise devlet-i metbû'asından hiçbir güne şikâyeti olmadığı hâlde hâl-i isyânda bulunması mahzan Rusya devletinin ma'nen devlet-i aliyye üzerine i'lân-ı harb ma'nâsına olan teşvikâtiyle olduğunu dahi ra'nâ bilirüz.

12) Esbâb-ı meşrûhadan dolayı kırk milyonu mütecâviz Hind teb'a-i müslimeniz zât-ı hükümrânîlerinin münâsebât-ı kavîyyesi olan devlet-i Osmâniyye pâdişâhını mukaddes bildiğimiz cihetle mu'in ü penâhımız olmağla devlet-i müşârün-ileyhânın hakkında tecvîz görülen haksızlıklar ile gerek Bulgaristan ve gerek Sırb ve Karadağlıların tuğyânı mahzan teşvikât-ı ecnebiyyeden ilerü geldiği gibi vükelâ-yı hâzıra-yı devlet-i aliyye ise şu aralık umûm-ı teb'asının refâh ve sa'âdet-i âtiyyelerinin te'kidi zımında ıslâhât-ı umûmî ile meşgûl olmasının hüsn-i neticesi görüleceği bî-istibâh bulunduğundan ve eğer devlet-i müşârün-ileyhânın tamâmî-i mülkiyyetine i'tinâ olunmaz ise netice-i vehâmetinden ihtirâz olunması lâzım geleceği cihetle İngiltere vükelâsının şimdiye kadar ittihaz etmiş oldukları politikanın tahviline müsâ'ade buyurmamaları tazarru' ve niyâz olunur.

13) Sâhib-i arzuhâl kullarınızın zât-ı hükümrânî-nize arz u beyâna ictisâr etdikleri husûsâtında umûm-ı Hind teb'a-i müslimenize müttefik ve müttehid olup ve cümleten devlet-i aliyye hakkında İngiltere'nin şimdiye kadar ittihâz etmiş olduğu politikada vükelânın devâmını temennî ile berâber İngiliz teb'a-nızdan ba'zılarının ya vükelâ-yı hâzıra (İngiltere'nin) dan olan nefretleri veyâ müslümanlara müzhebce olan adâvetlerinden vükelânın tebdil-i meslek etmesi hakkında olan ısrârlarına havâle-i sem'-i i'tibâr olunmayıp re'îs-i dîn veyâ emîrû'l-mü'miün olan devlet-i Osmâniyye pâdişâhına karşı adâvetde bulunmakdan başka kadîm politikanın tahavvülüne rûy-ı muvâfakat göstermiyerek bin sekiz yüz elli altı senesi Paris mu'âhedesi ahkâmınca devlet-i müşârün-ileyhânın tamâmî-i mülkiyyeti mu'terâsının sıyânetine ihtimâm buyurduğunuz hâlde umûm-ı Hindistan müslümânlarını bir kat daha arz-ı sadakatle minnetdâr edeceğinizi dahi beyân u tefhîm ile hatm-i kelâm ederiz.

Ek VII: Basiret no.2038,2 Mart 1293-14 Mart 1877,s.2.

Bu cenab-ı reşadet maab kemalât-ı intisâb Şeyh Süleyman Efendî Sahib'e (Hâfezallahu Teâlâ)

Hamd ve niyazlarımızı kabul edene duadan sonra. Faziletli dinî ve umumî islâm cihadını yayan, asakir-i islâma ianeye teşvik eden; yakın olan zafer, devletin devamı ve bekâsı, Halife-i rûy-ı zemîn'in ömrünün uzun olması ikbâli için dua eden risâleler uygun bir zamanda elimize geçti. Din düşmanlarının fitnelerinin sebep olduğu ciğer yakıcı olayları yazınızın mütalaası sonucu öğrendik. Cümle ehl-i islâm, din kardeşi ve aynı mezhepten olmaları itibariyle zamanın halifelerinin askerlerine malen ve canen yardımcı arzu ediyorlar. Her beş vakit namazdan sonra camîlerin ve mescitlerin çoğunda, halk, denizler ve karalar sultanı, Peygamberin halîfesi, millet ve dinin yardımcısı ve değişmez şeriatin yayıcısı, İmam'ül müslimin, Halife-i rûy-ı zemîn, Es Sultan ibn-i sultan Sultan Abdülhamid Han (dame ömre ve ikbale)'a dua etmekle ve (Allahım, dine yardım edene sen de yardım et) duasıyla meşguldürler. Eğer bu yardımın nasıl olduğunu sorarsanız, zât-ı âlîiniz bildiğiniz üzere bizler sizin azınlıkta olan müslümanlarınızdanız. Bombay ve Kalküta ve Haydarabat ve Delhi ve Ekberabatşta ve Hindistan'ın meşhur şehirlerinde islâm askerlerine yardım amacıyla toplananlar vardır. Lâkin bazıları yardımın yeteri kadar toplanamadığını, bazıları ise yardım amacıyla defterlerin açıldığını ve bu şehirler arasında bu konuda görüşmelerin olduğunu ve bazıları da bu konuda İngiliz Devletinden ruhsat alınması görüşündedirler. Ve eğer beklenmeyen bir engel çıkmazsa Hindistan'daki müslümanlar bu konuda mal ve canlarını esirgemeyecekler. Yüce Allah daha iyi bilir, siz kendinizde defalarca Hindistan'ı ziyaret ettiniz ve bizlerin islâma karşı isteğimizi biliyorsunuz. Bizler çaresiz, din ve milletin iyiliğini isteyen insanlarız.

Risâlede islâm askerlerine yardım etmenin gerekli olduğu nedenleri ile kayd edilmişti. Bizler sevinçten heyecanlanıp ve merdlik gereği olarak birkaçımız asakir-i islâm ordusuna katılmak ve canımızı bu yolda feda etmek istedik. Lâkin güçsüzlük ve yol uzaklığı engelledi. Bu hakirler insanlık ve kardeşlik gereği olarak bu sevaptan pay alalım dedik ve gücümüzün izin verdi-i 39 rupiyi size havale ettik. Az saymadığınızı umut ederek bu yardımın, islâm kardeşlerin yardım defterine kayd edilmesini ümit ederiz. (Allah yanında ecri pek yücedir). Tüm islâm askerlerinin galib gelmesi ve islâm düşmanlarının yenik ve hakîr düşmeleri dileğiyle ilâ yevmî'l-miâdi. Esselamu aleykûm, fî 27 Ramazan 1293.

Kemine Muhlis
İbrahim Han Sahîb
12 Rupî

El Mâlum
Mirza Kalander Sahîb
10 Rupî

Eddai
Mirza Nasih Sahîb
10 Rapî

El Fakir
Halife Salîh Sahîb
7 Rupî

Ek VIII: Basiret, no.1984, 30 Kânûn-î Evvel 1292-
11 Ocak 1977,s.1.

Gavsü'l-A'zam Abdülkâdir el-Geylânî efendimiz hazretlerinin makâm-ı âlîleri seccâde-nîşîni ve Bağdad nakibü'l-esrâfı Kâdirî-zâde Seyyid Süleyman Efendi hazretleriyle birâderleri Kâdirî-zâde Seyyid Abdurrahman Efendi taraflarından Hindistan ehâlî-i müslimesine hitâben tahrir ve irsâl olunup bir tarafı Arabî ve diğêr tarafı Hindî lisânı üzre Bombay'da tab' ve neşr olunan i'lân-nâmenin dest-res olduğumuz sûretinin hulâsaten tercemesidir.

Ba'de'l-hamd ve's-salvele, beyândan müstağni olduğu vechile emîrû'l-mü'minin ve Halîfe-i rûy-ı zemîn hazretlerinin memâlik-i şâhaneleri cümlesinden olan Sırbistan ve Karadağ ve bi'l-fi'l müstazıll-ı cenâh-ı adâlet cenâb-ı Sultan-ı İslâm'ın ve pâdişâh-ı devlet-i aliyye-i Âl-i Osman olup anlara mucâvir bulunan ba'zı mevâki' ve bıkâ' ahâlisi bundan akdem i'lân-ı isyân ve ref'-i livâ-yı bağy ü tuğyân ederek bir takım bilâd u kurâ-yı İslâmiyyeye hücum u ılgâr ile katl-i nüfûs-ı kibâr u sigâr ve gasb-ı emvâl ve tahrib-i diyara ihtiyâr etmekden ve tevhin-i kuvve-i İslâmiyye ve tez'if-i nüfuz-ı hilâfet-i seniyye-i Osmâniyye maksad-ı mazarrat mersadiyla hasbe'l-mezheb ba'zı taraftan dahi erbâb-ı isyâna izhâr-ı sahâbetle mâlen ve bedenen mu'âvenetlerine ibtidâr olunmakdan nâşî mücerred ref'-i şekâvet ve muhâfaza-i istiklâliyyet-i devlet zımında sâkinü'l-cinâm müstağrak-ı rahmet ve güfrân-ı Cenâb-ı Memnan olan e's-sultân el-gâzî Abdülmeçîd Han hazretlerinin ferzend-i emced ü muhteremi ve Haremeynü's-şerifeynin hâdim-i efham u a'zamı câlis-i taht-ı hilâfet-i kübrâ-yı Osmânî olan Pâdişâhımız Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni Efendimiz hazretlerinin himmet-i aliyye-i şehâmet-i seniyye-i Osmanîyyeleri icâb-ı celîlince ol havâliye asâkir-i zâhire ve himemât-ı vâfire sevk ü i'zâm ve İstanbul

ile sâ'ir ba'zı memâlik-i mahrûsede mutavattın olan Çerâkiseden ve sunuf-ı teb'adan mürekkeb bir takım gönüllü hamıyyetkârân dahi kemâl-i hâhişle cünüd-ı zafer-mev'ud-ı cenâb-ı mülûkânenin mu'âvenetine iltihâk ve intizâm etmekle şimdiye kadar vuku'a gelen muhârebât-ı adîdede nesim-i gâlibıyyet asâkir-i Osmâniyân'a vezân ve gubâr-ı mağlubıyyet uyun-ı isyâna rızan olarak beşâ'ir-i muzafferriyât vekâ'i-i yekdiğerine mütetâbi' olmuş ve binâberin-i mühimmât u levâzimât-ı harbiyyenin ikmâlî yolunda memâlûk ü büldâm-ı islâmiyyede bulunan kâffe-i sunuf-ı ehâlî tarafından mütemâdiyyen i'âne-i mâliyye verilmekte bulunmuşdur. Te'sir-i hamıyyet-i Osmâniyye ve gayret-i vataniyyeden münba'it olan işbu müsâbakat-ı hayriyye Hindistan'ın bi'l-cümle memâlik ü büldânda sâkin olan ehl-i islâm karındaşlarımızın ma'lûm gayret-i melzûmları oldukda hamıyyet-i millıyyeri icâbınca birr ü takvâ üzre mu'âveneti merıyyet-i kerîme mantık-ı âlî ve bir kimse karındaşı mu'âvenetinde bulundukça Cenâb-ı Hak dahi o kimsenin mu'âvenetindedir ma'nâsındaki hadîs-i şerîf mazmûn-ı sâmisı muktez-asınca kemâl-i rağbetle işbu esere iktifâ0i meydân-ı harb u vegâda maktûl olan şece'âtın ıyâl u ebnâ'nın tetimme-i i'âşesi ve mecrûhinin itmâm-ı esbâb-ı tedâvisi için icâb eden i'âne-i nakdiyyenin cem'i hakkında cümlenin me'mûl ve muntazarı olan himmet-i islâmiyyeleri erzân olunup cem' edilen mikdârın dahi memhûr müfredât defteriyle berâber Bombay bankası vâsıtasıyla ve Bağdâd tarikiyle savb-ı maksûda teşbîl ve daha eshel olur ise doğrudan doğruya cânib-i devlet-i aliyyeden Dersaadetçe teşkîl buyurulan i'âne-i harbiyye komisyonuna sür'at-i ba's ve tevsîl ve bu yüzden dahi nâ'il-i ecr-i cezîl buyurulması ihtâr u beyân ve amel-i sâlih hakkında olan va'd-i cemîl-i Sübhânî tertil ve tilâvetle hatm ü i'lân olunur.

Ek IX: Basiret no. 1917, 13 Eylül 1292-25 Eylül 1876, s.3.

Hicâz vilâyet-i celilesinde besâlet-sâz-ı ârâm olan asâkir-i şâhânedan Hassa Taburu Tabib Binbaşısı Bekir Sıdkî Efendi tarafından vârid olan mektuban sûretidir:

Mekteb-i Bahriye usûl-i kitâbet hocası Binbaşî rif'atlı Hacı Eyyûb Sabrî Efendi'ye:

Memâlik-i şâhâne ehâlisi i'âne-i harbiyye olmak üzere defterler açup cem'-i mebaliğ etmekte ve hâsıl olan akçeyi komisyon-ı mahsusuna irsâl ve teslîm eylemekte olduklarından Hicaz kıt'a-i mübarekesinde bulunan ehl-i ticâretin dahi bu vazife-i mukaddeseden hissedâr olması mefâdını şâmil olarak bu kerre vârid-i dest-i ihtirâm olan tahrirât-ı mufassala-i alîlerini mütâla'a edenler kemâl-i te'essür ile gözlerinden eşk-i ibret akıtdılar ve sâhib-i mektûbdan Allah razı olsun ki bu ana kadar kulaklarımızda tıkanup kalmış olan penbe-i gafleti kelimât-ı hikmet-âmiz ve fıkırât-ı şevk-engiz ile çıkarup atdı. Güyâ ki bu ana kadar ahvâl-ı hâzıra-ı ma'lümeden haberimiz yok imiş de bu mektub-ı hamiyet-üslûbla bizi vâkıf ve haberdâr etdi dediler.

Bendeniz ehâlîde hâsıl olan galeyân-ı efkârı görünce tahrirât-ı vâlânızı ibtidâ Şerîf-i Mekke-i Mükerrreme devletlü siyâdetlü Şerif Abdullah Paşa hazretleriyle Vâli Paşa'ya ba'dehü Mektubi ve Meclis başkâtibi efendilere ve mu'ahharan Harem-i Şerif müdürü ile ba'zı ulemâ-yı zevi'l-ihtirâsı ve Osmanlılık gayretinde bulunan zevât-ı kirâma arz ve irâ'e etdim.

Me'âl-i suziş-i iştimâli cümlesini gayretle getirmiş ve cihet-i câmi'a-i islâmiyyet mülabesesiyle lüzumu meşru' olan ittihâd u ittifâk hakkında rişte-kes

her bir tahrir oldukları le'âl-i nesâyih ve teşvik-i erbâb-ı mutâla'ayı i'âne-i harbiyye i'tasına iğrâ ve tahris eylemiş olduğundan zât-ı âlî-i Emâret-penâhinin teşvikât-ı mütevâliyesi semeresi olmak üzere Mekke ve Cidde ile Ta'if bilâdında mukîn tüccâr ve me'mürîn beyinde derhâl kırk bin kadar Riyâl toplanılmış ve on bin Riyâl (1) mebâliğin dahi terâkim edeceği karâ'in-i bâliyeden anlaşılmakta bulunmuştur.

Buralarda o kadar zengin adam olmadığı halde devletlü siyâdetlü Şerîf Abdullah Paşa hazretlerinin himemât-ı mensûka-i Hâşimânesiyle o kadar i'âne-i harbiyye husûlünü buraların ahvâline vukuf ve ma'lumât-ı kâmilenez olduğu cihetle takdir ve isti'câb edeceğinize şüphe etmem.

+ Tahrîrât-ı âlinizin bir fıkrası da Hindlilerle urban i'âne-i bedeliyyeye da'veti mutazammın idi.

Himem-i Celile-i Cenâb-ı Emâret-penahi ile yüz bin nefer kadar urbânın sevkipek kolay ise de memâlik-i Hâre ehâlisinin bilâd-ı bârda meşâkk-ı seferriyyesine tahammül edebilmesi ba'idü'l-ihtimâl olduğundan bu yoldaki i'ânenin fâ'idesi olmayacağı tıbban rehin sübût olmak mülâbesesiyle o fıkranın icrâ-yı iktizâsında tereddüt gösterildi.

Ma'a-mâfih, gâ'ile-li harbin âmâl-i muvahhidin üzre rehin-i hitâm olması için emkân-i mes'ude-i mukaddesede arz-ı hâcât edilmesine karâr verilmiş olduğundan kemâl-i keremi ve ihlâsla duâlar edilmeğe başlandı. Cenâb-ı Hak kabul buyursun.

Güyâ söylendiğine göre gerek me'murîn-i mahalliyyeye gerek hey'et-i askeriyye bu sene Ramazânını Tâif'de

(1) Riyal Hicaz kıtasında 30 kuruşa gidip bu hesâb üzre 50.000 Riyal bir milyon beşyüz kuruş eder.

çıkacaklardır. Hattâ tarihten bir hafta mukaddem devletlü siyâdetlü Şerîf Abdullah Paşa hazretleri Tâ'if'i teşrîf buyurdular.

Burada şâyânî iş'ar diğ̈er bir havâdis yok ise-
de ziyâret-i serâser-i sa'âdet-i Cenâb-ı Risâlet-
penâhîde bulunan Recebiyye kâfilesinin tarîk-i Sul-
tânî'den avdet edecekleri haberi alındı. Çünkü urbân-ı
bâdiye-peymâdan beş altı yüz kadar eşkıya Medine-i
Münevvere'de vâki' mescid-i Kabâ mahallesi bağçelerine
bi-gâyetin hücum ederek ele geçirdikleri develerin
sınırlarını kesdiler ve Tercümân Ahmed Efendi nâmında
bir zâtı yakalayup katl etdiler.

Şeyhü'l-harem-i Nebevî, sa'adetlü Ali Paşa haz-
retlerine meşâyih-i urbânın, ref'ü tenkîl-i eşkıyâya
muktedir olamadıklarından hükümetçe iktizâ eden te-
dâbirin ifâsını ricâ etdikleri ve te'dib ü terbiyyele-
ri için ulemâ-yı Medine fetvâ verdikleri cihetle sevk
olunan asâkir-i şâhâne ile vuku'bulan mukâtelede ur-
bandan kırk beş nefer telef ve seksen nefer mecrûh zu-
hur etmiş ve beri taraftan altı şehid ile on sekiz
yaralı vuku'bulmuşdur.

Bu vak'aya dâ'ir alacağım tafsîlatı arz u iş'ar
edeceğimi beyânla berâber devlet ve millet hakkında
hâfî' olarak yazdığınız mekâtibin fâ'idesi görülmeğe
ve her kıt'ası ra'bet-i fevka'l-âde ile kırâ'at ve
takdir edilmeğe başladığından bendeniz değıl bütün
Hicaz ahâlisinin arasına mektûb irsâl buyurmaları
ricasında olduklarını beyân ve olunan ricanın rehin
kabul olacağı ümidinde bulunduğumu arz u itban ede-
rim. Ol bâbda lutf u himmet efendimizindir.

Ek X: Basiret, no.1967,9 Kânûn-ı evvel 1292-21 Aralık 1876,s.2-3.

Mekteb-i Bahriyye Usul-i Kitâbet Hocası Binbaşı Hacı Eyyûb Sabri Efendi'ye Mekke-i Mu'azzama Cânib-i âlîsinden cevâben vârid olan tahrirât-ı mahsusadır.

Fi 11 ve 13 ve 26 Eylül sene 92 tevârihiyle müverrah olarak râhe-pirâ-yı ihtirâm olan üç kıt'a tahrirât-ı mü'essire-i vâlâlarını Harem-i Şerif mescidü'l-harâm dâhilinde okumuş idim.

Gâyet suzişli bir tarzda kaleme alınmış ve hatta okurken yanımnda bulunanları ağlatmış olduğundan kulakdan kulağa yayılıp Mekke-i Mükerrermede ehâlisini müştâk-ı mütâla'a ederek ve nihâyetü'l-emr zât-ı siyâdet-isimât-ı hazret-i Emâret-penâhî dahi işiderek kulunuzu celb ile mektûbları okudular.

Devletlü Vâli Paşa hazretleriyle Medîne Mollası faziletlü İshar Efendi ve Harem-i Şerîf Müdîr-i sâbık u lâhıkı Sa'adettü Ahmed ve İzzet efendiler ve eşrâf-ı sâdâtdan ilerü gelenler dahi birer birer getirdüp kırâ'at ve hâk-i payinize arz-ı şükrâniyyet ve mahmidet ederek du'âlar eylediler. El'ân elden ele gezdirilmekte ve herz-i cân gibi tevkir ü ri'âyet edilmektedir.

Hiçbir ferd görmedim ki mekâtib-i mezkûreyi görüp de münderecâtının sıhhatini tasdik ve i'tiraf etmesün ve hiçbir kimsene bulunmadı ki okuyup ağlamasun.

Zât-ı vâlâları gibi hâmiyyet-i zâtiyye ve salâbet-i diniyye ashâbından ve Filibeli bir zat tarafından akdemce Harem-i Şerif Hâfız-ı Kütübü efendiye o yolda bir mektub vürud etmiş ve münderecât-ı mekâtib-i âlîleri hikâyâtından ibâret bulunmuş olduğundan Medine Mollası Sâbıkuz zikr İshak Efendi ve sâbık Harem-i Şerif müdîri İzzet Efendi ve Mektûbî Efendi ve Hafız-ı

Kütüb efendi ve ashâb-ı dâniş u kemâlden Mustafa Efendi hazerâtıyla ashâbî hamîyyet ve diyânetden daha bir takım zevâtdan mürekkeb bir komisyon-u mahsûs teşekkül ederek Filibe mektubuna Lisân-ı Arab üzere kaleme aldılar ve efkâr-ı Selâm-âsâr-ı âlileri üzere umûm-ı islâm'ın nokta-i ittihâda ictimâ' etmeleri vücubu ta'rifinde elli altmış sahifeyi şâmil bir risale-i mü'essire tertib ve te'lif etdiler idi.

Risâle-i mezkûrede fezâ'il-i cihâd ve mahâsin-i ittifak ve ittihâd mesâ'ili dahi münderic olup mektublarınızın vürudu risâle-i mezkûreyi tafsil ve makâlât-ı aliyyeleri terâcimi komisyon-ı mezkûr karîhasını tevsi' ve tekmil etdi.

Çünkü mektûblarınızı harfiyyen terceme edüp risâle-i meşruhaya derc ve ilâve etdiler ve hele bâzı müvecciz ve açık ve efkâr-ı umûma tamâmıyla muvâfık olan bendelerinizle tenvîr-i müdde'â eylediler.

Emîr-i ma'âli-semir-ı Mekke siyâdetlü devletlü Paşa hazretleriyle Vâli Paşa hazretleri beyninde mektublarınızın (ittihâd-ı islâm Emîr-i Mekke ve Vâli Paşa hazerâtının re'y ve da'vetine münhasırdır) fıkrası üzerine pek çok müzâkerât cereyân etdi.

Kasem bi'llâh ile söylerim ki Mekke zât-ı âlî-i Emâret-penâhiye mektublarınızı ilk def'a arz ve takdîm etdiğim zaman müşarüm-ileyhin beşere-i şamîlerinde nûr-ı te'essür ü ıztırab leme'ân edüp dide-i hâl ile ağladılar ve bir müddet tâb-âver-i kelâm olamadılar ise de hele biraz açılıp fâtiha-i efkâr olmak üzere (Ben efrâd-ı islâm'ı elden geldiği ve gücüm yetdiği kadar dâire-i ittihâda da'vet etmekde tecvîz-i müsâmaha etmeyeceğim. Şimdi Mekke-i Mu'az-

zama şehri-i şehîr-i mukaddesinde matba'a dahi vardır. Komisyon tarafından kaleme alınmakta olan ittihâd-ı islâm Risâlesini alâ cerâhi'l-isti'cal tab' ve teksir ile Hind, Yemen, Mağrib-i zemin, Fas, Trablus Şam, Tunus, Mısır ve daha icâb eden sâ'ir memâlike irsâl ederiz. Asâkir-i islâmiyyenin muzaffer ve a'dâ-yı dinin makhur ve müdemmir olması için bâb-ı rahmet-me'âb Ka'betü'l-ulyâ ve me'âsir-i sâ'ire-i icâbet-nümâda duâ edilmesini tenbih edelim) buyurdular. Ve sulehâ-yı Mekte-i Mu'azzamayı celb ile o yolda tenbihler eylediler.

Zâten herkes mezâhib-i erba'a e'immesiyle padişah-ı eyyâm ve saykal-sâz-ı süyûf-ı dîn-i islâm Sultan Abdülhamid Han efendimizin gâlibiyeti için duâ etmekte iseler de müşârün-ileyhin teblîgât-ı vâkı'ası üzerine efrâd-ı ahâlî ve mücâvirin ve ale'l-husus kırzât-ı erba'a ve ulemâ-yı din kemâl-i ibtihal u ihlâs ile lâ-yen kat' du'âlar etmeğe başladılar.

Umiddir ki dergâh-ı ilâhîde Karîn-i kabul olarak pâdişâh-ı hayr-endîşe ve şehin-şâh-ı adl-âver-i diyânet-pişe hazretleri avn-i Hak ve tetâbu'-ı fütühât-ı Rabbü'l-felak ile mesrûr ve a'dâ-yı bed-endîş-i hilâfet-penâhîleri her hâl ve mahalde müdemmir-i makhûr ola.

Mekke ulemâsı mektublarınızın münderecât-ı i'câz-âyatını medâr-ı kelâm ittihaziyle Hicâz-ı zevi'l-ibtihâca va'z u nasîhat etmekde mezâmîn-i mü'essireyi şâmil olarak her hafta birer mektûb irsâl buyurulmasını ricâ eylemekte olduklarını beyân eder ve acizleri dahi mektûb-ı hikmet-üslub-ı vâlâları intizârında olduğumu arz ile hatm-ı makâl eylerim. Ol bâbda.

Fi 26 Şevval sene 293 ve fi 1 Teşrîn-î Sâni sene 292.

(Basiret)

Mümâ-ileyh Hacı Eyyüb Efendi'nin diğer bir mektubu üzerine siyâdetlü devletlü Şerîf Abdullah Paşa hazretlerinin tertîb ve teşviki olarak Mekke-i Mükerreme'de bir i'âne defteri açılup elli bin Riyâl cem' ve irsâl edildiğini bi'l-iftihâr derc-i sahife-i iftihar etmiş idik.

Ve mektubda ta'rif olunan (ittihâd-ı islâm) risâlesinin dahi pek çok te'sîri olacağında şübhe olmadığından mümâ-ileyh Eyyüb Sabri Efendi'ye ve ale'l-husus Emir-i müşârün-ileyh hazretleri ile risâle-i mezkûrenin vâsıta-i te'lifi olan zevât-ı kirâma millet-i Osmâniyye lisâniyle arz-ı teşekkür ü mahmidet ederiz.

Ek XI: Basiret, no.1973,19 Kânûn-ı evvel 1292-31 Aralık 1876, s.3.

Mekteb-i Bahriye Usûl-i Kitâbet hocası Eyyüb Sabri Efendi'ye Mekke-i Mükerrerme'den mevrûd tahrîrât-ı mahsusa:

Birkaç vakitdir mekteb-i âlînizin adem-i vürüdündan buraca hâsıl olan nâ'ire-i hüzn ü gamı t'arif edemem. Posta vapurları vürudunda büyükler bi'l-vâsıta küçükler bi'z-zât takım takım gelüp Hacı Eyyüb Efendiden mektub var mıdır deyü su'âl ediyorlar.

Akdemce aldığım üç kıt'a mektûb-ı hikmet-üslûb vâlâları el'ân ellerde gezmekte ve hele ben de istin-sâh edeceğim diyenlerden geçilmemektedir.

Mezkûr mektublar bir hâle geldi ki parça parça olup artık okunmaz derecededir.

İşte buralarını mülâhaza buyurup bu tarafı mektubsuz bırakmamanızı bi'l-umum ricâ ederiz.

Burada i'âne-i Cihâdiyye efkârı tevessü' etdi. Ve her ferdde i'âne vermek hevesi görölmeğe başladı.

Yusuf Ubûdî Efendi ile yâverân-ı hazret-i Emâret-penâhîden Doktor Nazîf Efendi ve Doktor Bekir Efendi ve Doktor Râ'if Efendi sevkiyle bir i'âne komisyonu teşekkül ederek sekiz bend üzerine bir tâlimât kaleme alınmış ve defterin yevm-i küşâdında otuz bir bin beş yüz gurus cem' ve tahsil edilmiştir.

Komisyon-u mezkûrun merkezi Harem-i Şerîf-i Mescidü'l-harâm dâhilinde bulunan müdürriyyet hazinesi olup a'zâ-yı mevcûdesi "zât-ı sâmi-i cenâb-ı Emâret-penâhî vâlî-i vilâyet-i devletlü Paşa, Mekke mol-lası, Medine Mollası, meşhûr Hoca İshak Efendi, Defterdâr ve Mektûbî Efendiler, Harem-i Şerif Müdürü

Ahmed Beğ Efendi, müdirriyyet muhâsebecisi Mustafa Efendi, Şerif Hâşim Efendi, Kâtib-i divân-ı cenâb-ı Emâret-penâhî Hakkı Efendi, ser-tâbib-i kâim-i makâm İbrâhim, Doktor Râif Efendi, Doktor Bekir Sıdkî Efendi, Yâver-i harb-ı hazret-i Emrâret-penâhi Doktor Nazîf Efendi, Topçu Binbaşısı Câvid Ağa, tüccârdan Yusuf Ubûdî Efendi, Mühendis Ahmed Beğ, tüccardan İshak ve Salih Efendiler, Hindîler Şeyhi Mehmed Hüseyin Efendi, Câviler Şeyhi Sâlih Efendi"den ibaretdir.

Komisyonun "Meclis-i İâne-i Cihâdiyye-i Hicâz" nâmında bir mührü olup beher gün dört nefer a'zâ münâvebeten merkez-i komisyonda bulunup vürûd eden i'âneyi ahz ve cedvel-i mahsûsuna kayd etdikten sonra altı nefer a'zâ tarafından memhûr bir kıt'a makbuz ilm ü haberi verilmektedir.

Komisyon tarafından "Türkî, Arabî, Câvî, Hindî" ibâreli ilânlar yazılarak her bir köşeye ta'lîk ve ma'a hüccâc-ı ehâli-i kirâm-ı Mekke teşvik olundu. Himemât-ı mütevâliye-i hazret-i Emâret-penâhi ve teşvikât-ı mü'essire-i cenâb-ı vilâyet-penâhiye bakılır, ve heyecân-ı efkâr-ı ehâliye im'ân-ı nazar olunur ise de külliyyetlü akçenin husûle geleceği keşf ve ta'yin olunmaktadır.

Lira-i Osmânî yüz sîm-i Mecîdî yirmi Riyal yirmi iki buçuk Hind Rub'iyyesi on guruş i'tibâriyle almakda ve mu'âmelât-ı kalemiyyesi hazine efendileri tarafından îfâ kılınmaktadır.

Hasbe'l-hikme, bu sene hevâlar serince olup ba'zan yağmur dahi yağıyordu. İki gün akdem Medine kâfilesi kıyâm etdi, ise de hüccâcın fıkdanı cihetile ancak üç yüz deve var idi. Medîne'den vürud eden kâfile ise yüz elli deveden ibâretdir.

Sinîn-i sâbıkada Mekke'den Medîne'ye Medine'den Mekke'ye gidüp gelen kavâfil-i hüccâc develeri on onbeş bin deveden az olmazdı. Bu ise hasbe'l-muhârebe hüccacın adem-i vürûdu olup Haremeyn sekenesi hakkında pek de nazar-ı memnûniyetle görülmez. Zirâ anların mâ-bihi'l-hayâtı hüccâc-ı vâridenin mahsûl-i sadakât u tedevvürüdür.

İşte buraların ahvâli bu merkezde olup komisyonca hâsıl olacak i'ânenin defterini ilerüde ale'l-esâmî irsâl eder ve makâlât-ı mensûkayı hâvî mekâtible bu tarafı hâtır-ı enverinizden çıkarmamanızı arz ile hatm-i kelâm ederim.

(Basiret)

Hicaz'da suret-i teşkili işbu mektûbda ta'yîn olunan i'âne-i harbiyye komisyonunun sebep-i teşkili mekteb-i Harbiye usul-i kitâbet hōcesi Hacı Eyyüb Sabri Efendi'nin makâlât-ı mensûkası eseri olup mîr-i mûmâ-ileyhin Medine ehâlisine hitâben dahi bir takım mekâtîb irsâliyle vatan-ı mukaddesimizin ashâb-ı hamiyetin himmet ü mürüvvetlerine eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc bir günde bulunduğunu i'lân ve işâ'a etdiğini sem'a-i memnuniyetle işitdik, cenâb-ı Hak sa'yini meşkûr ve iki cihanda me'cur buyursun. Ey vatan-ı mukaddesin nân u ni'metiyle perverde olan Osmanlılar, ba'zı Hicâz ahâlisi ki sadakât-ı müslimin ile idâre olunuyorlar; hüccâcın fıkdanıyla berâber aileleri idâresini mülâhaza etmeyerek birinci def'a olmak üzere akdemce bir buçuk milyon gurus i'âne gönderdiler idi. Müşârün-ileyhin hamiyet-i millileri buna kânû olmadığından def'a-i sâniye olarak bir i'âne cem' ve telfîk üzre komisyon-ı mahsûs teşkil etdiler. Ve

kemâl-i keremi ve hâhişle akçe vermeğe başladılar. Lâ-yık mıdır ki bizim sadakatımızla idâreyi i'tiyâd eden zevât-ı kirâmın i'âne-i harbiyye hususunda bize te-kaddüm etsünler, ayb değil midir ki bize karşı kîse-i hamîyyetlerini boşaltup evlâd u ıyâllerini muzâyaka-i şâkkaya düşürsünler.

Artık biz de keremen hâb-ı gafletden uyanup hem servetimize münâsib olarak i'âne edelim ve hem de ehâli-i kirâm-ı Haremeyn'e irsâlini mu'tâd edindiğimiz zevrak u firâset-i şerîfe surrelerimizi sene-i âtîde tezyîd ile cebr-i mâ'fât eyleyelim.

Ek XII: Basiret no.2075, 14 Nisan 1293-26 Nisan 1877,
s.3.

Geçen bin ikiyüz doksan üç senesi Zilhicce-i şerîfeşinde Mekke-i Mükerreme'de ictimâ' etmiş olan hüccâc-ı zev'l-ibtihâca bir taraftan neşr ve tevzî' edilmiş olan Türkistan, Afganistan, Hindistan, İran, Hicaz, Fas'a dâir nesâyih ile beraber Avrupa rahiplerine bir ihtârı hâvî bu kerre matbû' arabıyyü'l-ibâre bir risâle elimize geçti. Bu risâlenin zîrinde Mekke-i Mükerreme'de Hanefî, Şâfi, Mâliki, Hanbeli müftîleri hazerâtının mühürleri tasdik ve şehâdet edeceği üzere güzel bir sûretde cem' ve telfik edilmiş olup mütâlaası fâide-bahş olduğundan meâl u mü'eddâsını bi't-terceme ber vech-i zîr gazetemizle neşrini istisvâb etdik.

Türkistan'a Nasihat

Ey Türkistan ahâlisi! Gayret-i islâmiyye ve hamıyyet-i dîniyyeniz nerede kaldı? İşitmediniz mi? ki teb'a-i devlet-i Osmâniyye'den yedi sekiz yüz bin nüfusu hâvî olan Sırplılar, bu günkü günde devlet-i metbu'aları aleyhine silâh-be-dest bağı ü isyân olup iki yüz bin asker ile hücumla kalkıştılar. Bu askerin 40 bin nüfusu sırplılardan idiyse de Yüz altmış bini o fıkka-i bî-gâyeden değil mi idi? Bunda şüphe yok, Çünkü o kavmin on beş yaşındaki çocuklarından yetmiş yaşındaki ihtiyarlarına varıncaya kadar mevki-i harbe hazır olmayanlardan kimini kurşuna dizdiler, kimini eşedd-i gazâb ile katl etdiler. Bunlar her ma'rekede münhedim ve perîşan oldular. Mâmaafih içlerinden pek çocuğunun helâkini görünceye kadar beş-altı ay devlet-i metbu'aları karşısında harbe devâm etdiler. Lakin cüyüş-i islâmiyyenin istinadgâhı olan âtîfetü'l-ilahiyye berekâtıyla barîka-i zafer islâm tarafından çıkdı. Kâffe-i ehl-i tevhîdin fikirleri "el-cennetü

tahte zilâlu's süyûf" hadis-i Nebevîsi ile tâbenân olduğundan bu cenkde asâkir-i islâmiyye âşık-ı müs-tehâm gibi saldırır, onların bini a'dânın binlercesini tepeler idi.

İmdi; yediyüzbin nüfusdan ibaret olan bu gibi bir fırka-i bâgîye gayret-i câhiliyyesiyle yüzelli bin asker sevkine muktedir olup devlet-i aliyyeye karşı durmağa cür'et ederse on beş milyon nüfusu hâvi olan Türkistan için -hesâb-ı ferâh ile- altmış milyon a'dâya karşı durur bir milyon bahâdır sevk etmek mümkün değil mi idi?

Guzât ve şühedâ hakkında vârid olan âyât-ı kerime ve ehâdis-i şerifenin hâric ez ta'bâd olduğu ma'lûmdur. Binâ'en-aleyh, asâkir-i islâmiyyenin kemel-i vecd ü tarab ile bu def'a mevâki'-i harbiyyeye gitmeleri cünbüş ü neşeât ile gelin almağa giden cemâ'atin hâllerini andırır idi. Rusya askerleri işe ale'l-umûm mevâkib-i harbe türlü türlü işkenceler ile sevk olunurlar idi. Çünkü müslim gayr-i müslim Rusya teb'asından hiç birisinin kendisinden hoşnûd olmadığını kâffe-i âlem bilir. Coğrafiyyûn zikr etdiler ki Rusya kırbeş milyon nüfusdan ibâretdir, anın on beş milyonu islâmdır. Altı milyonu Leh ehâlîsindedir ki bu ehâlî ile Rusyalılar arasında âteş-i adâvet alev-zir-g âfâk olmuş idi. Hatta bundan on sene mukaddem onların binlercesini ellerine geçirüp kimini vapurların çarhlarına bağlayup öldürdüler ve kimini Sibiryâ'ya tard u iclâ etdiler ki hâlâ orada âh u enîn etmektedirler. Beş-altı milyonu işveçlilerdir ki anları muhârebe ile kabza-i cevrine aldı, anlar ise hâlâ Rusya'nın mezâliminden teşekkî ederek işveç hükmü altında bulunmalarını arzû ederler.

Dört milyon Almanyalıdır ki, Rusya bunları Alman-

ya'nın pây-ı taht-ı saltanatı olan Berlin ile iki kere muhârib olup bunca kanlar dökdükden sonra igtisâb eylemişdir. Mezâliminden teşekkî ederek Almanya'nın zîr-ı idâresinde bulunmalarını arzû ederler. Kendisine sadâkati me'mul olan hâlis milleti ise on milyondan ibarettir. Bunlar da asran ba'de asr köylerde çiftliklerde kâffe-i zâdegânların tahtî asâretindedirler ki bunlara üserâ muâmelesi edüp ellerindeki ribh u temettu'u alırlar. Su'r hak edecek mikdârdan mâada anlara bir şey vermezler. Çocuklarını askere alup Deli Petro'nun vasiyyet-nâmesine itbâ'a Rusya'nın komşularına harb etmek için o zavallıları yalınayak çırcıplak üç beş yüz saatlik mesâfeye sevk ederler. Azıcık töhmetleri olsa ya Sibirya'ya nefy ederler ya türlü azâb-ı elîm icrâ eder(ler). Rusya'nın bu gadr u zulmünü âlemde bilmedik kimse kalmadı. Meshurdur ki, Rusya'nın Kırım muhârebesinde yedirdiği ekmeğin nümunesi İstanbul'a getirdilüp köpeklere atılmış da yememişler. Hâlbuki, devlet-i aliyye ile düvel-i sâ'ire askerlerine has ekmeği yedirirler ve her sabah sütlü çay içirirler. Muhâl-i zor ile harbe sevk olunan asker Türk askerine nasıl mukâbele edebilirler.

Nusûs-ı cihâd hakkında bir çok nusûs-ı celile varîd olmuşdur, ki guzât u şühedânın faziletlerini tebşîr eder. Lakin enâcîl-i erba'ada men'-i kitâl husûsunda nehy-i mahsûr vardır. Hattâ enâcîl-i mezkûrede bir kimsenin yanağına diğer bir kimesne tokat urur ise öbür yanağını çevirmesi ve hiçbir ferdin mukâbelerine tasaddî etmemesi bile tenbîh olunmuşdur. Berâberim muhârebe anların ferâ'iz-i dîniyelerinden değildir. İmdi mevkî-i harbe cebren sevk olunan asker cenab-ı Hakkın hazırladığı mükâfaat-ı celîleyi arzû ederek can-fedâkârane mevki'-i harbe giden askere nasıl karşı durabilir.

Ey Türkistan ahâlisî! Sizin mağlûbiyetiniz ancak iki sebebden nâşidir; birincisi, hükümdarlarınız arasındaki adâvet-i sâbıkalarından dolayı yek-diğerleriyle yek-dest ittihâd olmamalarıdır. Hâricden bir kimesne anlardan birini mahv etmeği tasmîm etdikde diğerini içfâl-i itmâ' edüp o diğri ya Rusya'ya mu'in ü zahîr oldu ya uzakdan seyirci oldu. Hâlbuki kâillerin en sâdıkı olan Allah, Kitâb-ı mükerrerinde "birbirinizle münaza'a etmeyiniz, tâ ki size cebânet gelüp devletiniz gitmesün" buyurdu.

Rusya evrâk-ı havâdisinin verdikleri ahbârdan Türkistan'ın Rusya'ya i'ane üzere bir mikdâr dinârı gönderdiği ve anlara Türkmen ve sâir İslam taraflarından mâaş tahsîs ettiği anlaşılıyor. Hâlbuki İslâm'dan ve Rusya din ve muhibbinde olmayan milelden olarak ne kadar Rusya teb'ası var ise Rusya anları mezheplerinin ve lisân-ı mâder-zâdlarının tahsîlinden men' edüp anlara kahren ve rızâ'en Rusya mezhebini ve Rusya lisânını öğretiyor. Bu akvâmın bu gidişle on beş seneye kadar (hafazanallâh) tebdîl-i dîn edecekleri umûr-ı tabîidir. Bundan anlaşılıyor ki, Rusya'nın âmâl ve maksâdı düvel-i sâire gibi yalnız tevsî-i mülk değil bi'l-akis anın ecl-i makâsıdı tebdîl-i dîn ettirmektir. İmdi, bu gibi hasma mu'in olan İslâm (el-'ıyâzubi'llâh) küfre râzı olmuş olacağından bu gibi bir İslâm mezâhib-i erba'a üzerine küfr ile mahkûmdür. Binâ'en alâzâlik o cihetde Rusya'ya i'âne üzere giden her müslimi tecdîd-i İmân ve nikâh etmesi lâzımdır.

Eğer bu hâllerinde musırr olurlar ise aleyhlerine harb etmek o cihetdeki diğri müslümanlara farzdır. İkinci sebep ise, içinizden derâhim-i atifete nâmûs u diyânet ve insâniyeti fedâ' eden bazı fer ü mâyeler vüs'at ile Rusya'nın kullandığı entrikadır.

Türkistan seyâhâtından avdet eden bâzı seyyâhîn diyor ki, Türkistan'ın ekâbir-i zâbitânı gerçi sâmit ü sâkit iseler de küçük zâbitlerin kullandıkları lisân şu yoldadır ki, Türkistan'da san'at ve ticâretin fık-dânı ve binâ'en-alâ-zâlik ahâlisinde servetin fık-dânı sebebiyle Rusya'nın her sene sarf ettiği mebâliğin nısfını Türkistan ehâlisi bir senede istihsâl edemezler. Ve Rusya'nın arzûsu mâlik olduğu servet-i tâbiyye cihetiyle nısf-ı küre-i âlem denilecek kadar ehemmiyeti hâiz olan Hindistan'ı zabt etmektir. İmdi Hindistan gibi bir kıt'a-i vasî'ayı Rusya teshîr ettiği vakit kemâl-i mercî'i kifâyet etmeyeceğinden oradaki ehl-i islâm üzerine Türkistan hanlarından bâzılarını ve ateş-ferestleri üzerine Rusya ümerâsından bâzılarını hükümdâr ve kumandan nasb u ta'yîn edeceği bedîhîdir. Rusya devleti ise ekser-i ümerâsının bu suretle nasbına kârar verdiğini ve Türkistan ehâlisi Rusya'ya bu sûretle itâat edüp sıdk u sebât ile kendisine hizmet ederler ise onların ümerâsını hükümdâr ve kumandan edeceğinde ve askerlerini altun (ve) gümüşe gark edeceğinde kat'an ve kat'ıyyeten sekk ü tereddüt edilmesini ilân ediyor.

İşte Rusya, Türkistan ehâlisini yek-diğerini mahv etmeğe taharrûs için dürlü dürlü desîseler irâd ve dürlü dürlü erâcîf neşr ü ilân etmektedir.

Türkistan ehâlisi! Rusya'nın bu misillü desisele-rine tesâdüf etdikçe şöyle cevâb vermelisiniz ki, Rusya-lılar! Siz Müslümândan yâhud mezhebinizde olmayan milel-i gayr-i müslimeden olarak bunca süredenberi pence-i teshîrinize düşmüş olanlardan hiçbirini kânûnunuz muktezâsınca yüzbaşılığın fevkında bir zâbit etdiniz mi? İmdi bizden Hindistan'da hükümdârlar nasb

edeceğinize zîr-i teshîrinizde bulunan müslümânlardan birini binbaşılık rütbesine terakkî etdirirseniz kâf-femizi müftedârınız eder idiniz.

Hâlbuki Rusya'nın etvâr-ı zulmiye ve harekât-ı i'tirâfiyesi bir şâhid-i adıldır ki eğer aktar-ı Hindiyeyi isti'lâ edecek olsa ehâlisine görülmüş ve görülecek bir sûretde tezlîl ve tahkîr ve tagrîb eder. Öyle ise ey Türkistan ehâlisi! Bizim size yani hükümdârlarınız ile ümerâ-yı kabâ'ilinize nasîhatımız şudur ki, ittihâd kılup üzerinize Cenâb-ı Hakka kâsem ederek yekdiğerinize muhfelet etmeyiniz.

İçinizden birimuhâlefetederse anı esedd-i azâb ile te'dîb ediniz. Ve Rusya aleyhinde ittihâd ve te'âvun her mü'min-i muvahhide farz-ı ayn olduğundan, Rusya eğer o cihetdeki köylerden birine sarkıntılık ederse yâhud bir desise ile Hind hududunu tecâvüz etmek tasavvurunda bulunursa on beş yaşından yetmiş yaşına kadar her müslime gazâyâ hazırlanmak ve Çerkesler gibi kendinizi Allâh yolunda cihâda vakf edüp o düşmanın aleyhine cân-siperâne harb etmek farz-ı ayndır.

Bu nasîhat ile âmîl olanın mazhar-ı şefâat-ı Nebeviyye ve nâ'il-i rahmet-i ilâhiyye olup dârında mu'azzez ve mûkerrem olacağı zâde-i beyândır.

Bundan ibâ' ve istinkâf edenleri ise Allâh dünyâ ve âhiretde rezîl ve bed-nâm itsün

Ek XIII: Basiret no.2078, 18 Nisan 1293-30 Nisan 1877
s.2.

Afganistan'a Nasihat

Afganistan ehâlisi! Sizler meydân-ı harb u vegâ erleri bir takım arslan kahramanlarsınız. İşte Rusya ehl-i islâm'ı kılınçdan geçirüp meş'ale-i islâmiyyeti söndürmeğe çalışıyor. İşte kapu bitişik komşunuz olan Türkistan'a hücum edüb zabt u teshîre başladı. Karındaşlarınıza i'âne sizlere farz-ı ayn oldu. Sükût u istirahat ve ihtiyârınız şî'âr-ı islâmiyyete ve şefkat-i insâniyyete mugâyir değil mi? Komşularınız olan ehâlisine hüsn-i mu'amelenizi diriğ etmeyeydiniz, hem onlar adüvv-i le'îmin mekîdetinden masûn olup şer'-i şerîf muktezâsınca anlar ile bi'l-ittihâd size bi'ât eder, hem nüfusunuz on üç milyona bâliği olup Rusya aleyhine yek-diğerinize müzaharet ederek o düşman-ı le'ime bi-iznillah cezâ-yı mâlikini gösterir idiniz. Ve bâhusus ale'l-husus iran devleti ile muhâbere etmiş olaydınız İngiltere'nin de mâlen ve beden size iâne ve imdâd edeceği bedîhi idi.

Çünkü iran'ın izdiyâd-ı kudretinden İngiltere için bir mazarrat melhûz olmadığından İngiltere ana i'anesini diriğ etmez. Lâkin Rusya o cihetde kuvvet bulacak olsa zann ve tahmin değil iki senezarfında hem sizi hem iran'ı mahv edeceği meczûm . Eğer İngiltere'den esliha-i cedîde olaydınız anları islâm zabitlerinden bir mikdâr mu'allim ile Türkistan'a göndermiş olaydınız acabâ Rusya Türkistan'a doğru bir adım atmağa muktedir olur muydu? Hâşâ (ve) kellâ, her ne ise geçen geçdi, ancak bundan böyle Rusya'ya mucâvir olan ehli islâm karındaşlarınızla ittihad u mahabbet üzere olursanız bâ-kudret-i te'âlâ Rusya'nın mükeyyedâtından emin olacağınız şübhesizdir. Bu ittihadın şart-ı müzdin hiç biriniz karındaşınızın mülk ü saltanatına göz dikme-

yerek, dâire-i adâletin hâricine çıkmamaktır. Bakınız, Avrupa'da kırk beş milyon nüfûsu hâvî ve küçük büyük on beş hükümetden ibâret olan Almanya devleti vasatında olan bir beldeyikendinemerkezi saltanat kıldı. Şu hey'et-i ittihadın suret-i dâ'irede olarak mesâlihini müzâkere etmek üzere o hükümet-i müttehîde tarafından oraya be'ûslar gönderildi. O hükümetlerden hiçbiri merkez-i saltanatın umuruna müdâhale iddi'asında bulunmadı. Ve Prusya devleti gibi zîr kudret bir devleti kendilerine reis edip anınla berâber cism-i vâhid oldular. İşte bu, şecere-i ittihâdın yetiştirdiği bir mev-bâve-i sa'âdetdir. Yoksa Prusya bundan yirmi yıl mukaddem on milyonlu bir devlet idi; Rusya bir kaç kerre üzerine hücum edüp anı mahv olmak derecesine getirmiş idi. Lâkin ânifen dediğimiz üzere şimdi kudret-i saltanatın derece-i bâlâsına irtikâ etdi. Rusya, Türkistan'a göz diktiği gibi Prusya'nın zihninde de aktâr-ı Hindiyeyi yutmak efkârı cevalân etmeğe başladı.

Berâberinin indinde tasavvurât-ı dâ'imesi, zihninde cevalân eden metâlîbe dest-res olmak için Rusya'yı hafra-i helâke düşürmektir.

Ve'l-hâsıl Prusya on milyondan ibâret iken tedâbir-i sâ'ibe ve fi'liyyât-ı nâfi'a ile kendisini fevkindeki Rusya gibi bir devletin pençesinden kurtardığı hâlde siz de Rusya'ya mücvir olan düvel-i İslamiyye ile müttehîd olursanız Türkistan'ı Rusya'nın pençe-i zulmünden kurtarmış olacağınız ve bi'l-âhare şarkı kâffe-i Rusya gibi zâlimlerin tasallutundan âzâde ve müsterih kılacağınız bî-ıştibâhdır.

Ek XIV: Basiret, no.2078, 18 Nisan 1293-30 Nisan 1877,s.2.

Hindistan'a Nasihat

Ey ehâli-i Hindistan! İngiltere gerçi dîn-i mübine ta'arruz etmedi ve derece-i müzkürede gerçi andan zulm u ta'addi olmadı. Bina'en-aleyh nev-ummâ râhatdasınızdır. Ma'a-mâfih Cenâb-ı Hak böyle buyurdu: "Müminler! Azâb-ı elimden sizi kurtarır bir ticârete sizi delâlet edeyim mi? Allâh ve Peygamber'ine imân ederseniz ve Allah yolunda mallarınız ile canlarınız ile mücâdele edersiniz...." ve Risâlet-penâh Efendimiz Hazretleri buyurdu ki "Allâh yoluna bir gâziyi techîz eden kimse gâzî sayılır.." Bu gibi âyât-ı celîle ve ehâdis-i şerîfe muktezâsınca guzât-ı islâm'a mâlen i'ane etmek her şahs-ı muvahhide farz değil mi? Hususiyle bunca sürelerden beri mülûk-i islâm'dan hiçbir gazâ etmediği hâlde devlet-i Osmaniyye yalnız başına yüz yirmi senedenberi Rusya gibi kâffe-i islâmiyyenin hasm-ı cânı olan bir hûnrîz devlet ile hâla muhârebe etmektedir. Rusya cerâhatlerini kapatmak için on beş senedenberi harbden çekildiyse de bu müddet zarfında teb'a-i devlet-i Osmâniyyeden olan milel-i hristiyanıye eşkiyâsını tahrîk ve iğvâdan hiçbir an ve dakika hâli kalmadığından devlet-i aleyyi yüz yirmi sene gibi bir müddet-i medîde içinde muhârebât-ı dâ'imıyyeden göz açamadı. Ve binâ'en-aleyh kuvve-i mâliyesine za'f geldi.

Cihâdın fazileti hakkındaki âyât-ı kerime ve ehâdis-i şerîfe yalnız devlet-i Osmâniyye zir-i idâresinde bulunan fırak-ı islâmiyyeye mi muhâsırdır, yoksa rûy-ı zemindeki islâmiyânın kâffesine şâmil midir? İmdi acabâ siz bu nusûs-ı celilede dahil değilmisiniz? Türklerin bu def'a gösterdikleri gayret ve hamıyyet ve mürüvvet hakkâ ki dîn-i mübine mufâharet verecek bir raddede idi.

Sene-i hâzırada anlardan dört yüz binden ziyâde bahâdır silâha sarılıp hudûd boyuna daldılar. Harb u vegâya giderken yüzlerinde emâre-i meserret Leme'ân eder. Yürekleri vecd ü tarab ile mâlâ-mâl idi ki hakikaten böyle cünbüş ü hengâmegâm âleme hayret-bahş olur idi. Eğer devlet-i Osmâniye anları gitmekden men' etmeyeydi şevk-i cihâd ile hudûd boyunda bir milyondan ziyâde bahâdırân birikecek idi. Anlar yüz yirmi senedenberi her iştiyâk ile adûnun muhârebâtına göğüs gerdiklerinden şimdiye kadar anlardan binlerce nüfus sahbâ-i şehâdeti nuş edüp âzım-ı âlem-serâ-yı bekâ oldular. Hind ehâlî-i müslimesinin salâbet-i diniyyeleri müsellemler olduğundan din karındaşlarına mâlen i'âne edecekleri güyâ ümîd edilir.

Hind ehâlisine olan nâsîhat-ı müşfikamızın hülâsası şudur ki işlerinde üzerine zekât vâcib olan her mü'min-i muvahhid mâlen i'ânede bulunursa Cenâb-ı Hak anı dârında murâdına nâ'il kılar. Seyyidü'l-kevneynin mazhar-ı şefâ'ati olur. Hilâfında olan erâzîl ise Hazret-i müstelerim-i Kakhâr'ın gazâbına uğrayub dünyâ ve âhiretde rezîl ü rüsva olur.

Ek XV: Basiret no.2081, 21 Nisan 1293-3 Mayıs 1877,s.2.

Kaşgar Hükümeti

Efrâd-ı ehâlisi şecâ'at ve besâlet ile müteferrid ve mümtâz olan şu hükümet iki cihetle âlemin mazhar-ı takdir ü tahsîni oldu. Birincisi, Çin hükümeti gibi yüz elli milyon nüfusa mâlik olan bir hükümet-i vahşi-yeye karşı gazâ ve cihâd ile uğraşup İslâm'ı böyle bir adûvv-i kavînin şerrinden tahlîs etmek üzere bulunmasıdır. İkincisi, devlet-i Osmanîyeye bi bi'dat edüp hutbe ve sikkeyi bu nâm-ı şerfiye kırâ'at ve darb etdirmesidir ki şu bi'dat feva'id-i keşireyi müntecdir. Ez-cümle Rusya, Türkistan tava'ifinden her fırka üzerine tecavüz etdikçe ana izâr-ı sâhibe gösterüp kimisine hududumdan ot kopardın der, kimisine bâzı tuc-cârımızın emvâlini gasb etmişsiniz der.

Ve'l-hâsıl bu gibi asılsız fasılsız isnâdât ile anları müttehim tutar. Bu gibi tezvîrât ile Avrupalıları ne kadar iğfâl etdi. Lâkin Kâşgar devlet-i aliyenin zîr-i himayesine ilticâ etdiğinden bu gibi tezvîrâtdan kurtuldu. Ve farâza tesâdüf etse bile o azv edilen maddenin devlet-i Osmâniye ma'rifetiyle beyne'd-düvel tahkik ve tedkiki icâb eder. Kâşgar hükümeti devlet-i aliyeye tab'iyet edelidenberi şân u servetine nâkisa mı verdi? Hâsâ ve kellâ. İmdi on bin Rusyalıya mukâvemetden âciz olan bir hükümdâr şu kâ'ideyi ittihâz etse şânına nâkisa mı gelir?

Ek XVI: Basiret no.2081, 21 Nisan 1293-3 Mayıs 1877,s.2.

İran'a Nasihat

Ey İran ahâlisi! Siz İmâmiye tâ'ifesinden değilsiniz. Ehl-i sünnet, sizin müslim ve ehl-i kible olduğunuzu i'tiraf eder.Nitekim siz de onların ehl-i islâm ve ehl-i kible olduklarını i'tiraf edersiniz. Muhâlefet olunan mesâ'il ise ehemmiyeti ma'dûm olan mevâdd olup her iki tarafın mesned ü melâzı Hazret-i Kur'an-ı Kerîm'dir. Sizler devlet-i Osmaniyeyyenin bunca senelerden şimdiye kadar Rusya ile muhârib olduğunu gördüğümüz hâlde karşudan seyirci olmak size yakışır mı? Rusya, Hive'yi istila ettiği zaman Rusya'ya mu'avenet ettiğimize dair şâyi'alar zuhûr etdi. Bundan böyle Rusya mücâvirlerinden birine tasallut etdikde mazlûma i'âne etmeyüp de din-i mübini mahv etmeği arzû eden zâlime i'ane ederseniz size mahabbetimiz münselib olacağından başka size islâm nazarıyla bakamayız. Bunda kendi kendinize melâmet edüp bu nazarda bizi ma'zur görünüz.

Rusya'ya dâ'ir tecrübeleriniz itti'az ve intibâhınıza kifâyet eder zann olunur. Hani bahr-i Hazar sâhilindeki o İran arâzî-i vasî'ası? Hani kûh-ı Kâf civârındaki o İran memleketleri? Bir çok düvel-i islâmiyye mevcut iken bu gadr ü gasba cür'et ediyor. Ya ma'âza'llâh bu hey'et-i islâmiyyenin bir rüknü karin-i inhidâm olursa acabâ size o zaman neler yapmaz?!!!

Ek XVII: Basiret no. 2081, 21 Nisan 1293-3 Mayıs 1877,s.2.

Hicaz'a Nasihat

Ya evlâde'l-Arab! Biliniz ki Cenâb-ı Hak, evlâd-ı Arab'ı şeref ü besâlet ile mümtaz kıldı. Binlerce enbiyâ-yı 'izâm arz-ı Arab'dan zuhûr etdi. Ecdâdınızın süyûfı şarkan ve garben aktâr-ı âlemde cevalân etdi. Anlar bir şirzime-i kalile iken nice gürûh-ı a'dayı mahv etdiler. Anların harbe olan şevk ve rağbetleri her arzûlarının fevkinde idi. Siz o pederlerin evlâdı değil misiniz? Anadolu ve Rumeli'de bulunan Türk, Kürd, Boşnak, Arnavud karındaşlarınız yüz yirmi seneden beri düşman ile mâlen ve bedenen cihâd u gazâ ediyorlar. Ayâ fazilet-i cihâd hakkında âyât u ehâdîs kâffe-i mü'minin-i muvahhidine âmm u şamil değil midir? Bakınız Mekke-i Mükerrreme ehâlisi badiye-i gayr-i mevrû'a sükkanı iken yine emîr-i Mekke-i Mükerrreme devletlü siyâdetlü Şerif Abdullah Paşa Hazretleri ile Hicâz valisi devletlü Takiyyüddin Paşa Hazretlerinin himem-i meşkûreleri ile yalnız Haremeyn ehâlisinden şimdilik bir milyon zuruş i'ane-i harbiyye terâküm edüp mahal-line irsâl edildi.

Ceziretü'l-Arab şu vilayete nisbeten yüz kat iken şimdiye kadar beş para i'ane etdiği işidilmedi. Emir-i müşârtünüleyh hazretleri mücehhez on beş bin Arab süvârîsi irsâl edeceğini Dersaadet'den istizan etdi. Halbuki Ceziretü'l-Arab'dan hâl-a böyle bir gayret zuhur etmedi. Bugün hâb-girân-ı gafletden uyanacak gündür. Bugün tecdid-i ittihâd ve te'kid-i râbîta-i mahabbet edecek gündür.

Ek XVIII: Basiret no.2081, 21 Nisan 1293-3 Mayıs 1877,s.2.

Fas'a Nasihat

Yâ ehl-i Fas! Gerçi civarınızda envâ-i mezâlim ile tekdîl-i dîne mutasaddî bugün bir adüvv-i zâlim yokdur. Ma'a-mâfih devlet-i Osmâniyeye mâlen i'âne etmek hususunda bezl-i mukadderet etmeniz muktezâ-yı ser' ü hikmetdir. Civârınızdaki İspanyollar'ın meşguliyyet-i dâhiliyyesi olmasaydı Rusya'nın ef'al-i reddiyesinden geri kalmayacak olacaklarına a'sar-ı sâlifede masdar-ı hikmet ü medeniyet olan Endülüs Müslümanları hakkında revâ gördükleri mu'âmeleri gaddârâne ve zâlimâne şehâdet eder.

İmdi hey'et-i müttehide-i islâmiyeye de bulunmaklığınız üzerinize farz-ı âyındır

Ek XIX: Basiret no 2082, 22 Nisan 1293-4Mayıs 1877,s.2-3

Avrupa Râhiblerine İhtâr

Rusya'nın gece gündüz harb ile meşgul olup müslim (ve) gayr-i müslim bunca bî-günâhların kanlarını dökmesinin ancak Deli Petro'nun ahlâfına kâffe-i aktâr-ı âlemi teshir edüp sultân-ı selâtin-i cihân olmalarına dâ'ir vasiyyet-i ma'hûdesini infâzdan ibâret olduğu âmme-i nâs nazarında müsellemdir.

Avrupa devletleri bu vasiyyet-nâme-yi ibtidalari bostan korkuluğu mesâbesinde addederken sonra hakikat-i hâle vâkîf olduklarından Rusya'yı yavaş yavaş teşebbüsâtından geri almağa başladılar. Rusya merâmını beyne'd-düvel lâyıkıyla tervicden me'yûs olunca papasları yakalayup benim âteş-i harb ü vezâyı isgâlden maksadım a'l-âm-ı islâmiyyeyi tenkis ve âlem-i mesihîyyeyi i'lâdir. Ya'ni maksadım muhârebât-ı diniyyedir, diyerek anların ezhârını tegalluta başladı. Anlar da e'âzım-ı düvelin ârâmı hilâfına olarak kiliselerde cehele-i avâma Rusya'nın efkârını infâz hakkındaki re'yiniz meşkûkdur, diyerek va'z u nasihate başladılar. Halbuki size yakışan Rusya efkârının diyânet-i mesîhe mübayin olduğunu cehele-i avâma ihtâr etmek idi. Bundan başka Rusya'nın şu efkâr-ı hayâlât-ı şâirâne kabîlinden olarak muhal-ender-muhaldır. Anın diyânet-i Mesîhe mübayin olduğunu isbâta hâcet yokdur. Zirâ enâcîl-i erba'a Hazret-i Mesîh'in (aleyhis'selâtü ve's-selâm) afv u safh ile muamele ettiğini, hiçbir ferde harb u cidâl ile mukâbele etmediğini tasrih ettikleri gibi her şahıs için hüsn-i mu'âmelenin lüzumunu kerrât u merrât ile gösteriyorlar. İmdi Rusya'nın efkârını tervic size yakışır mı? Ma'a-mâfih Arabistan ile Karadağ gibi devlet-i Osmâniyyenin zir-i himâyet-i âtîfetinde kemâl-i âsâyiş ile âsûde-nişin sa'âdet-i dünyâda hiçbir ferd-i

âferîde bulunmadığı cümlece ma'lûmdur. Rusya onları tahrik etdi. Alenen i'âneler itdi. Lâkin sonu ne oldu? Bir çok mâlen ve bedenlen tefefât verdikten sonra bunca etfâl yetim kaldı bunca zevcât dul kaldı bunca vâlideler âh-ı hasret içinde kaldı.

Böyle bir fesâd mesâ'il-i İncil'in hangi mes'elesinden istinbât edildi? Emâreteyn-i mezkûreteyn sâ'ir bir devlete tâbi' olaydılar bu derece râhat-ı istiglâla mâlik olabilirler mi idi? Rusya bu muharebâtdan maksûdum izhâr-ı gayret-i diniyyedir, diyor. Lâkin andan sorulsun ki mukaddemleri bir milyon nüfustan ibâret küçük bir dükalık idi. Şimdi kırk beş milyon nüfusa mâlik oldu. Gerçi bu nüfusun on beş milyonu İslâm ise de bakiyesi olan otuz milyonu İsveç, Alman, ve sâ'ir milletden mürekkeb değil mi? Bunlar Hristiyan değil mi? Bunları zîr-i idâresine almak için etdiği muharebâtda da maksadı Livâ-i Nasrâniyyeti i'lâ mî etmek idi? Rusya'nın İslâmiyyet'i mahva dâ'ir tasavvuru muhâldir demiş idik. Mısırlı Rifâa Bey Fransızca bir Coğrafyadan naklen coğrafya kitâbında der ki, küre-i arzdeki enbâ-yı beşerin nısfı âteş-perest ile put-perestdir, nısf-ı diğeri İslâm, Hristiyan, Yahudi olarak ehli kitâbdır. Ehl-i kitâbın sülüsânı İslâm'dır, sülüs-i bâkî Hristiyan ile yahudidir. Bunun beyân-ı müfredâtı şu müdde'anın hakikatine şahiddir.

Şöyle ki kıta'ât-ı hums-i âlemin biri olan Okyanusya kıtasının hâvi olduğu elli milyon nüfusun kâffesi İslâm'dır. Kezâlik Cava, Sumatra, Seylan ve Hind denizindeki adaların kâffesi otuz beş milyon nüfusu hâvidir ki cümlesi ehl-i tevhîddir. Hindistan'daki İslâm'ın mikdâr-ı nüfusu kırk milyondur. Çin'deki İslâm elli milyona karıbdır. Siyam, Ganâ, Burmanistan'daki nüfus-ı İslâm mazbût değildir. Afga-

nistan ile Belücistan'da on üç, Türkistan'da onbeş milyon islâm vardır.

İran'da on iki milyon nüfus vardır ki bin nüfusu hristiyan, yahudi, bakiyyesi kâffeten islâm'dır. Rusya'da on beş milyon islâm vardır. Devlet-i Aliyye'de kırk milyon nüfus olup on milyonu hristiyan, yâhudi bâkisi islâm'dır.

Afrika'da elli beş milyon nüfus vardır, dört beş milyonu Cânib-i garbîsindedir. Ümid Burnu, Habeşistan'da ve hükümet-i Mısriyye'de bir milyon kadar hristiyan olup bakiyyesi kırk dokuz milyon islâm vardır. Amerika'da elli beş milyon nüfus olup bunun on milyonu hiçbir din ile mütedeyyin değildir, kırk beş milyonu hristiyandır. Avrupa hristiyanlarına gelince, İspanya'da on iki, Fransa'da kırk, Belçika'da beş, Danimarka'da beş, Flemenk'te üç, İsveç'te dört, Almanya'da otuz sekiz, İsviçre'de beş, Nemse'de otuz, İtalya'da yirmi milyon, Yunan'da bir buçuk milyon hristiyan vardır. İmdi otuz milyon Rusya hristiyanları mu bunca islâm'ın livâsını tenkis edecek. Salîbiyyûn muhârebâtında Sultan Salâhüddin-i Eyyûbi iki buçuk milyona hâkim iken Avrupa devletlerinin heman kâffesine gâlib gelüp dört buçuk milyon nüfusu küşte-i şemsir-i bürrân etmedi mi idi?

Ehl-i islâm mülk ve saltanat muhârebesine i'tinâ

etmezler. Ancak mensub oldukları dîni u muhâtarada gördükleri de anın te'yîdi için her mü'min-i muvahhid cân-siperâne mevki'-i harbe dökülürler. Ehl-i islâm'ın küre-i arzda gerçi nüfusu üç yüz milyonu tecavüz etmezse de ma'mâfih yek-diğerlerinitekfir etmezler. Bilakis yekdiğerinin karındaşlarıdır.

Lâkin hristiyanlar mine'l-kadim miyânelerinde buğz u adâvet olup hâlâ yek-diğerlerini tekfîr etmektedirler. Din yolunda ne kadar kan döktüler ve Volter der ki, bidâyet-i dünyadan şimdiye kadar dökülen kanlar bir yere cem' edilse hristiyanların yek-diğerlerini tekfir hususunda dökdükleri kanlara müsâvi değildir. Bu takdirce bu tavâ'if-i muhârebe-i diniyyede senin ile ittifâk ve ittihâdı mümkün değildir diye Rusya'ya ihtâr etseniz ma'kul olur.

Yukarıdanberi dediğimiz üzere Rusya'nın mesleği aktâr-ı âlemi isti'lâdan ibâret olan vasiyyet-nâmeye ittibâ'dan ibâret olduğu meşhûr ve müsellemdir.

Rusya'nın Avrupa'ya karşı i'lânât-ı dâ'imiiyesi Türkistan muhârebesinde ecl-i makâsıdı tevsî'-i mülk ve ticâret olduğunu gösteriyor. Lâkin ana demiyor musunuz ki sen Rusya mülküne kuş bile uçurtmuyorsun, nerede kaldı ki Avrupa emti'a ve tüccârını idhâl edersin. Ticâretin nef'i kendine mahsûsdur, Avrupalılar için ondan bir istifâde var mı? Lakin devlet-i Osmâniyye, bir beldesinden yüz guruş vergi alsa, Avrupalılar ticaret yüzünden oradan anın beş katını istifâde ederler, bunu herkes bilir. Bu takdirce devlet-i Osmâniyye'nin tevsî-i mülk etmesinde mi yoksa Rusya'nın tevsî-i mülk etmesinde mi Avrupalılar için istifâde vardır. Bunun muhâkemesi erbâb-ı rüşd ü fetânete havâle olunur.

Ek XX: BBA-Yıldız Esas Evrakı, 36/139/9/139/XVII.

Hatt-ı Hümâyununun Tercemesi Sûretidir

Hudud-ı ilâhiyi hıfz edenleri te'yîd ve ittikâ edenlerin kadrini terfî' eden zât-ı Ecell-i a'lânın ism-ı şerîfiyle tahrîr-nâmeyle bed' ederim. Ebrek-i ünvan ref' etdiğini vâzî ve hükm ü kazâsını dâfî' ve kat'u u tefrîk buyurduğunu vâsıl ve cem' olmayan Cenâb-ı Vâhid-i Mutlâk'ın ism-ı şerîfiyle bed' olunan şeydir. Cenâb-ı Hakkı tenzîh ve takdîs eylerim ki nef'u zarardan mülkünde dilediğini işler ve emr ü fermân zât-ı ulûhiyyetinin olup vuku'ât-ı kevnîyye muktezâ-yı hükm-i hükmiyyetdir ki dilediğini kat' ile dilediğini vâsıl-u murâd eyler. Ve her ne kadar emkinece tefarruk ve cem'îyyetce teşettüt olsa bile ittihâd-ı kelime ile ümmet-i Muhammedîye rehin-i intizâm oldu. Ve Cenâb-ı Hak ba'zı nâsın şerrü fesâdını ba'zısı taslît ile sarf etmiş olsa idi neler vâkî' olur idi. Gerek i'tâ ve ihsân buyursun ve gerek men' eylesün her hâlde Cenâb-ı Hakka hamd eder. Ve düşmanın keyd ü hud'asını ehli basâ'ire keşfiyâtı üzerine şükr eylerim. Ve küfrün zamân-ı irtifâ'ı ve i'tilâsında mücâhede-i bâhiresi sebebiyle ictimâ'-ı şerr-i küfre meydan vermeyüp teferruka ilkâ buyuran Resul-i Ekrem'i efendimiz Hazret-i Muhammed Mustafa-Salla'llâhu te'âla aleyhi ve sellem ve dahi yevm-i riddetde nücûm-ı şecâ'ati tulû'eden sâhib-i fahrî rusul cenâb-ı Ebâ Bekri's-sıddîkî'z-zekî ve dîn-i İslâm zâtıyla rehin-i i'zâz ve irtifâ' olan Ömerü'l-Fâruki't-takî ve râzî-i her belâ ve kazâ Osmân-ı Zin-nüreyni'l-vefî ve şerecere-i küfr-ü kökünden çıkarup izâle eden Aleyyü'l-Murtazi's-sahî ve cemî-i âl ü ashâb ve anlara târik-ı savâbda tâbî' olanlara salât u selâm eylerim. Ve dahi mevrid-i hubb u dârdan vârid olup ünuf-ı sımâhı ta'tir eden nefehât-ı tahîyyeyi ihdâ ve ittihâda dâll

olan sahîfe-i mahabbeti ah-i fi'llâhımız ve tarîk-i hakda hem-râhımız olan ve mebd'e' vü' ma'ârii-i şerîf olan asl-ı asîl ü kâmilden vâris-ı mecdü mefâhir ve ziyâ'ı necâbet-i fâ'ika-i Mustafaviye diyâr-ı garbiyyeyi ziyâdâr eden şems-i felek-i aktâr-ı mağribiyyeyi vâris-i saltanat-ı bi'l-istihkâle ve ma'den-i adl ü ihsân münteşirü'l-âfâk sâhib-i himem-i aliyye ve şiyem-i behiyye ve ednâ himmeti dehrden a'lâ, ve himem-i âliyesine hadd ü intihâ olmaya. Ve nice nice binlerce mefâhiri bi-aded ü ahsâ olan ehl-i fezâ'il ü mekârim evlâdını Hâşim'in hâkânı sizin mensûb olduğunuz âl-i Kusay ve Abd-i Menâf gibi zevât nerede. Zirâ esb-i süvâr-ı şecâ'at ü besâlet olanların hayırlısı ve ke'si ihsânı mebzûl ve âlemin eshâsı siz değil misiniz? Karındaşım Sultân-ı muazzam Hasan el-mütehalik bi-küllü hulki hasen ibnü'l-merhûm Muhammed Sultânî'l-mâliki'l-mağribiyye vefeka'llâhu te'âlâ ve eyyânen ile'l-mesâ'ilhamideti'l-muhsineti'l-marziyeti âmîn. Cenâb-ı refî'il mikd-arınıza beyân u i'lâm ve takdîr-i ilâhî ile vefk-i iyânete olan ihbâr u ifhâm eylerim ki, ber-muktezâ-yı irâde-i ilâhiyye ve meşiyet-i Rabbâniyye ehl-i hall u akd olan ulemâ-i a'lâm ve vüzerâ ve ümerâ-yı asker-i islâm ve kâffe-i havâss u avâmın alâ vechi'l-kemâl ve'l-kabuli't-tâm hüsn-i bî'atleri ile beyne'enâm i'lâ-i kelimetu'llaha makrûn olarak fütûhât-ı kesîreye muvaffak olan abâ vü ecdâdım hulefâ-ı izâmdan irsen câlis-i kürsî-i hilâfet-i kübrâ ve erîke-ipîrâ-yı imâmet-i uzmâ oldum. Hemân Hazret-i Allah benî Emîn ve ashâb-ı zevi'l-yakîn hürmetine eslâfımı nusret-i dîn-i mübîne muvaffak kıldığı gibi bizi dahi seyyidü'l-murselînin şerî'at-ı garrâsını tervîce muvaffak ve bâ-kemâl-i iclâl ü ihtirâm hıdmet-i Haremeyn-i Şerîfeyn ile makrûn-ı sünnet-i garrâ ve müctenib-i bed'u hevâ buyursun. Ve

ahsen-i menhec ü tarîka tevfi-kile du'â-ı cenâbı şerî-
finizden mütevakkı' ve me'mûldür. Her ne kadar beyni-
mizde mürâsele mir'aât-i husûlde cilve-ger olmamış
ise de ancak eslâf-ı kirâmımızın ahdi meveddeti mahab-
betü'l-âbâ teresühe'l-ebnâ müfâdınca beyne'l-ahlâf
tecdidine dahi ve bununla berâber bizlere tevârüs ey-
lemiştir ki dîn ve mezhebce olan ittihâd ülfet ü
teşâyük ve kahr-ı a'dâda sell-i seyf ve nusreti icâb
eder. Zirâ ashâb-ı tevhidden bir tâ'ife-i uhrâya
dahi mucib-i âr u ayb olur. Ve avâkıb-ı umûru tabassur
edenlere hakkı olmadığı üzre ikrâr-ı islâm her ne
kadar megârib ü meşârikda ihtiyâr-ı makâm etmiş olsa-
lar da müsterekiyyet beyninde a'bâ-i hilâfetin kıyâ-
mına mutasaddî olan zâtı takviyeye sebebiyyet bilâ-
şeyn muvahhidîni mücib-i i'zâzdır. Zirâ müslimîni
ittihâda hars ve tahriz yolunda bunca âyât u beyyinât
ve ehâdis-i şerîfe-i Hazret-i Kâ'inat şeref-sâdır
olmuştur ki ashâb-ı kibr ü mahveti ikâz için Hak sub-
hânehü ve te'âlâ hazretleri Kelâm-ı Kadiminde
"inneme'l-mü'minîne ihvatun" buyurmuştur. Ve Hazret-i
Fahr-i Âlem-Salla'llâhu te'âlâ aleyhi ve sellem-efen-
dimiz dahi "el-mü'minu lil-mü'mini ke'l-bünyân yeşeddu
ba'zuhu ba'zan" kelâm-ı hikmet-nisâbıyla şeref-i
ittifâkı mü'minlere duyurmuştur. Kütüb-i sihâhda daha
bu misillü ehâdis-i şerîfe var ise de size ma'lum ol-
masıyla bu bâbda beyân u izâha hâcet görülmemiştir.
Hususiyle şu asırda küfr zâhir ve ayân ve beyne'n
nâs küfrün kuvveti nümâyân olmağla biz ki ma'âşir-i
müslimîni cümlemizin üzerimize ittihâd ile keyd-i
müşrikiîni def' ve imhâ ve şî'âr-ı islâmı beyne'l-enâm
ibkâ vâcib oldu. Ve illâ âkıbet emri mahzûr-ı azîme
dûçar olup müslimînden bir ahad necât bulamaz. Ve
aksâ-yı bilâddâ bulunmak emel-i a'dâyı def'de fâ'ide
vermez. Şu hâlin tafsîli tatvîl-i makâla muhtâc oldu-

ğundan ve âlim fâzıl Seyyid (İbrahim) Sünüsü'nin Dersa'âdet'de bulunduğu ve huzûr-ı behiyyenizde ma'lûm olan zevâtdan olduğu haber verilmesiyle bu misillü umûr-ı mühimme-i hafiyede kendisine i'timadile îsâl-i mürâseleye ihtiyâr ederek münderecâtını ihtisâr ve tahsîlatını ifâde-i şifâhiyyesine terkik terkîm-i nâmeyle ibtidâr eyledik. Hak Sübhânehu ve te'âlâ hazretleri sizi ve bizi cemî' havadis ü âfatdan hîfzile hayrat u meberrâta muvaffak buyursun. Ve Cenâb-ı Hakkın rahmet ü berekâtı cemî' zamânda üzerinize olsun.

Ek XXI: BBA-Yıldız Esas Evrakı, 36/139/9/139/XVII.

Taraf-ı Meşihatten Fas Re'îsü'l-ulemâs'na Tastir Olunan Tahrîrat Sureti (nin tercemesi):

"Rahim u rahman olan Cenâb-ı Allah'ın ism-i şerifi ile tahrir-nâmeğe ibtidâ ve tarîk-i müstakîme hâdî olan Nebiyy-i Zi-şânına salât u selâm ihda etdikten sonra ma'âlim-i baht ü mucâhetinizi i'lâ ve a'lâm-ı mecdinizi rekz eden Hak Celle ve alâ hazretlerine kâsem ederim ki cenâbızını nu'ût ve evsâfının ihsâsı terkib-i hitâb için birisini istihzâr edemeyeceğim suretde hurûf-ı mucemi bana karîb-i merkez-i nişyân etdi. Güyâ Semâ-yı sa'yden süveydâ-yı kalbime kûsûf âriz olmağla isti'-âre musarraha gerek mutallaka ve gerek mücerrede ve yâhud müreşşaha olsun vâfında nef' vermeyen zât hakkında velev imâ ve işâret ile olsun bir ibâre-i vâfiye gayr-i muharrik-i vicdân oldu. Nerede kaldı ki nüfusda müzmir olan mekîne ve yâhud sûret-i emr-i mahsûsda temsîl ile îfa olunsun. Zirâ hayâl tahayyülden hâlî ve hakikât karihaya alâkât-ı mecâziye hutur etmeyerek ancak killet-i idrâk insâf-ı hâlî olmuşdur. Bunlarla berâber efkârının mukaddemât-ı kıyâsiyyesine nazîr olmayup şeref-i übbehet ve fezâ'il-i mahdûme-i fehâmetiniz müsellemetü's sübut ve müşârun-ileyhin evsâf-ı sevâbıkını idrâkden efkâr u enzârım kâsır bulunmuşdur. Müşârun-ileyh cenablاریyla mevâkî'-ı ittihâd u ma'neviyye kâsem-i azim ile kâsem ederim ki şer-i mezâyasına kâdir olmadığım zâtın meslek-i na't ve vâfında aczim cihe-tiyle vücuh-ı ihvân0ı müslimîni izâ'a ve esfâr ve arz-ı hadrâya manend-i akîk nücum mefâhiri ibraz ve mehâsin-i feza'iliyle aktâr-ı mağribiyyeyi tezyin ve terkise-i fazlından dekâyık u hakâyık neşr ü îsar ve sihab-ı muhit-i ilm ü kemâlinden cü fazl u ma'arif

ifrât-ı ta'abbüs izhâr eden âlim-i âmil-i allame ve fâzılı'l-ma'iyî-i fehime sâhib-i feza'il ve hasenât Kazî-i kuzat Mevlay Es-seyyid Muhammed Abdurrahman-efâza'llahu te'âlâ alâ ve aleyhi Sahâyübü'l-latîfi ve'l-gufrân hazretlerine karîn-i ta'zîm ve rehin-i iclâl ve terkîm olan selâmımı faz u hitab olarak ihdâdan sonra kalbimde mutavvi ve meknun olan mâ-fi'z-zamirimi bast u beyâna şuru'a inân-ı hâme-i beyânı sarf ve hasr ederim. Ve size ilmü'l-yakîn i'lân ve alâ vechi't-ta'yîn ihbar ve ifhâm edeceğim şeyde her bir fikr-i sahîh indinde nümâyan ve emr-i tahhihimde fikr ü nazara adem-i ihtiyâcı bedîhi ve ayândır ki ümmet-i Muhammediyye'nin kuvveti ve millet-i Ahmediyye'nin savleti ancak tevâsül-i süverî ve ma'nevî ve tesâbük ve te'azud-ı hakîkî gayr-ı lafzı ile berâber bi'l-cümle efrâd-ı islâmiyyenin ihtilâf-ı menâhic ü mesâlikden udûl ve ba'zısı ba'zısıyla ittifak ederek nehc-i vahide süluk ile haricde mevcut olan efrâdının ce'îsinin ittihâdıyla hâsıl olur. Hususiyle kuvvet-i a'dâ-i dîn ve savlet-i a'dâ-i dîn ve savlet-i müşterekîn zamanında ki sizin meşhudunuz ve bizim mesmû'umuz olduğu gibi şu asırda a'dânın galebe ve şiddet-i savleti ümmet-i merhume-i Muhammediyyeye her ne kadar aksâ-yı bilâdda olsalar bile âriza-i savlet olduğundan ittihâd-ı mezkûre ehemm ü elzemdir. Ve cemî'-i emr-i mühimminin def'inde mü'minîni ittihâd ve te'âzude hars ve tervic yolunda vârid olan ehâdis-i Nebeviyye ve ayât-ı beyyinât-ı Kur'aniiyesinde gayr-i hafi olmağla binâen-aleyh sultanımız veli ârif bi'llah ve müteveccih bi'küllihi ilâtâ'ati mevlâhu sultân-ı a'zam ve hâkân-ı mu'azzam Emîrû'l-mü'minini ale'l-ıtlâk vâris-i hilâfet-i kübrâ bi'l-istihkak mevlânâ ve imâmünâ es-sultân Abdülhamid Han ibni's-sultâni'l-merhûmi'l-gâzî Abdülmeceid Han

nazarahu'r-rahman ve eyyede cündihi ve harbihî eyne-
mâkân hazretlerinin cedd-î emcedleriyle pâdişahınız
sultan Şerîf-i mu'azzam beyninde vukû'bulan tevâsül
misillü noksan halelden hâli cenâb-ı âlileri tara-
fından ittihâdı hâvî sultanınız cânibine irsâl-i
nâme-i vidad muyurulduğıyla berâber ittihâd-ı ha-
kikiyi mûcib ve sizinle bizim beynimizde tevâsulu
muktazî ve müstecib olan tahrîr-nâmeyi istîzâna te-
câsur etdim. İşte sizinsâlabet-i diniyye-i meşhure
ve takvâ-yı menşûreniz âsârından me'mûldür ki memîka-
i hubb-ı vidâd cenâb-ı şerifinize vüsûlünden sonra
mazmûnunu hâ'iz uluvv-ı şân u makâm ve vâris-i sal-
tanat-ı ecdâd-ı izâm sâhib-i mefâhir ü şerefâtım
sultân-ı mu'azzam sultân-ı memâlik-i mağribiyye-
sâneha'llâhu an-küllü sû'i ve beliyye Sultan Hasan-
Vefekahallahu te'âlâ ilâ külli emri hasen- hazretle-
rinin atabesine arz edesiniz. İşte âlim ü fazıl Sey-
yid ibrâhimi's-sünûsî nezdinde ma'lûm ve bizim de
mu'temedimiz olduğundan şifâhen tebliği muktazî olan
şeyleri dahi teblî etmek üzere işbu nâmemizi ana
tahmîl eyledik. Ve aleyküm minna ebrekü't-tahiyyâti
ve's-selâm ve rahmetullahî ma'al-berekât..

Ek XXII: BBA-irade-Dahiliye, Cemâziye'l-evvel 1294/no.61009.

Devletlü Efendim Hazretleri

Dağıstan ve Çerkezistan taraflarında kabâ'il-i islâmiyyeyi Rusya aleyhine tahrîk ve teşcî' için Kars mevki'inde bulunan Musa Paşa sebük-bârca Trabzon'a getirdilerek ve Dağıstan ümerâsından olup buraya gelmiş olan Şefî' Beğ dahi ba'zı rüfekâsıyla oraya gönderilerek cümlesinin Sohum Kal'asına çıkarılması ve mîr-i mûmâ-ileyh ile rüfekâsına iktizâ eden harc-ı râhların i'tâsı hususuna dâ'ir Encümen-i Askerî'den tanzîm ve devletlü Nâmık Paşa hazretlerinin tezkeresiyle irsâl olunan mazbata leffen arz ve takdîm kılınmış ve mûmâ-ileyh Musâ Paşa'nın Trabzon'a gelmesi için telgrafla icrâ-yı teblîgât edildiği anlaşılmış olmağla mûmâ-ileyh Şefî' Beğ'e rüfekâsının masrafı dahil olmak üzere on bin gurusu harc-ırah verilmesi derece-i kifâyede görülmüş olduğundan bu akçenin tertîbât-ı fevka'l-âdeden tesviyesi zımında ifâ-yı mu'âmelât-ı muktaziyyenin Mâliye Nezâret-i Celîlesine havâlesi hakkında her ne vechile emr ü fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i Şehriyârî müte'allik ü şeref-sudûr buyuruluyor ise mantûk-ı münîfi infâz edileceği beyânıyla tezkere-i senâ-veri terkîm olundu efendim. Fî 11 Cemâziye'l-evvel sene 94.

Ma'rûz-ı Çâker-i Keminelidir ki,

Reside-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkere-i Sâmiye-i şafâneleriyle melfûf-ı tezkere ve mazbata manzûr-ı âlî-i hazret-i padişâh-ı buyurulmuş ve tertîbât-ı fevka'l-âdeden mûmâ-ileyh Şefî' Beğ'e rüfekâsının masrafı dâhil olmak üzere on bin gurusu harc-ırah verilmesi husûsunun Nezâret-i müşârun-ileyhâya havâlesi müte'allik ve şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehen-şâhî mantûk-ı münîfinden

olarak mezkûr tezkere ve mazbata senub-ı sâmi-i sadâret-penâhîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 12 Cemâziyel'l-evvel sene 94.

Ma'rûz-ı Çâker-i Keminelidir ki,

Dağıstan ümerâsından bu def'a Encümen-i Harbe celb olunan Şefî' Beğ ile Kars cânibinde bulunan Musa Paşa'nın Trabzon'da birleşerek oradan Dağıstan ve Çerkezistan taraflarında bulunan ehâlîyi Rusya aleyhine teşvik için Sohum cânibine i'zâm olunmaları bi't-tezekkür kararlaşdırıldığına dâ'ir Encümen-i mezkûr cânibinden tanzim olunan mazbata leffen takdim-i pişgâh-ı sâmi-i Hidivv-i efhamları kılınmağın muvâfık-ı re'y-i zerrîn-i isâbet-kârın-i sadâret-penâhîleri olduğu takdirde ifâ-yı muktezâsı bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 10 Cemâziye'l-evvel sene 294 ve fî 11 Mayıs sene 293.

Mehmed Nâmık

Dağıstan ümerâsından Şefî' Beğ takdim eylediği lâyiha üzerine Tophânede mün'akid Encümen-i Harb'e celb olunarak cereyân eden müzkâkerede Kars cânibinde olan Musâ Paşa'nın ma'iiyetindeki asker üzerine tarafından münâsib ve mu'temed bir vekil ta'yiniyle Trabzon'a gelerek ve mümâ-ileyh dahi buradan i'zâm ile Trabzon'a birleşerek oradan ikisi birlikte Dağıstan ve Çerkezistan taraflarında bulunan ehâlîyi Rusya aleyhinde harbe teşvik için Sohum cânibine i'zâm olunmaları karârlaşdırılıp Musâ Paşa'nın ol vechile kendi tarafında yerine bir vekil ta'yiniyle Trabzon'a i'zâmı Tophâne-i Âmire müşirriyet-i celîlesine yazılmış olduğundan mîr-i mümâ-ileyh ile re-

fâkatinde bulunan zevât için alâ merâtibihim icâb eden harc-irâhin tesviyesi zımında iktizâ-yı hâlin icrâsıyla paşa'yı müşârun-ileyhin Trabzon'a mütevec- cihen yola çıktığı haber alındığı anda mîr-i mümâ-ileyh dahi hemân buradan i'zâm olunmak üzere rükûblarına muktezâ vapurun tehiyyesi hususunun dahi Bahriye Nezâ- ret-i Celîlesine emr ü iş'ârı mütevakkıf-ı re'y-i zerrîn-i ma'âlî-karîn-i Hidîv-i a'zamîleri olmağın ol babda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 10 Cemâziye'l-evvel sene 94 ve fî 11 Mayıs sene 93.

Ek XXIII: BBA-ırade-Dahiliye, Cemâziye'l-evvel 1294/no.61133/3

Devletlü Efendim Hazretleri,

Dağıstan'da bulunan kabâ'il-i islâmiyye Rusyalu'nun mezâlim-i tâkât-fersâsından tahlîs-i giribân-ı esâret ve vatanlarının istiklâl ve hürriyetini istihsâle gayret etmek için silâha sarılmak azm-i hamiyet-mendânesinde ittihâd edüp ancak bu yolda gazâ ve cihada ibtidâr edebilmeleri makâm-ı akdes-i hilâfet-i uzmânın izn ü ruhsatına mevkûf olduğundan bahsile niyyet-i hâlisânelerinin kuvveden fi'le ihrâcı zımında bir kıt'a emr-ı âlî isdârını müsted'â bundan çend sene mukaddem bir mahzar-ı umîmî tanzim ve mütehayyırân-ı memleketden Hacı Ali Efendiye tevdi'am der-i devlete tesyîr ve takdim etmişler ise de devlet-i aliyyenin ol vakt Rusya devletiyle musâlih bulunmasına mebnî is'âf-ı istid'â bi't-tabi' kâbil olamayacağı cevâbı verilmiş ve mûmâ-ileyh Ali Efendi ise Dağıstan'a gidemeyerek Dersaadet'de kalmış olduğu hâlde bu def'a Rusyalunun devlet-i aliyyeye i'lân-ı harb etmesi Dağıstan ehl-i islâmının ruhsat-ı hilâfet-penâhiye bir zamân-ı müsâ'id hazırlamış idüğü beyâniyle ber-vech-i muharrer bir emr-ı âlî i'tâsını istirhâm eylemekte olup vâkı'an kabâ'il-i merkümenin sinîn-i vefireden berü yed-i tasallut-ı a'dâda kalan nâmûs u hukîk-ı islâmiyyeyi bi-havli'lâhi-'l-meliki'l-mennân istihlâs ve istirdâda bezl-i mesâ'i ve cihâd için mültecâ-yı kâffe-i müslimin olan atabe-i ulyâ-yı hilâfet-i seniyyeden şu suretle taleb etdikleri müsâ'ade-i mahsûsanın diriğ olunmaması münâsib olacağı gibi Sahum muzafferiyeti ve Abaza ve Çerkes kabâ'ilinin hareketi sebebiyle Dağıstan'ca dahi birheyecân husûli düşman aleyhinde arzû olunan hâlâtdan bulunmasına ve kabâ'ilâ merkûme fermân-ı hümâyûndan başka birşey mutalabesinde bulunmadıklarına binâ'en tervîc-i istid'â bu aralık muhsinâtdan hâlî olmayacağı Dâhiliyye Nezâret-i Ce-

lîlesiyle beynimizde tezekkür kılınmakla berâber sa'âdetlü Mehmed Şamil Paşa hazretlerinin Ordû-yı hümayuna mütehayyi-i azimet olması hasebiyle sûret-i istid'â müşârun-ileyhe dahi açıldıkda çünki Dağıstan halkının kabâ'il-i muhtelifeden mürekkeb olduğuna mûmâ-ileyh Ali Efendi-nin mü'ekkilleri olan kabâ'il-i Kafkasya'nın cihet-i şimâliyyesinde bulunduğuna mebnî öyle bir emr-i âlinin gönderilmesi kendi kusûratınca dahi medâr-ı teshîlât olacağı anlaşıldığından kabâ'il-i merkûmenin gazâ ve cihâdda teşvik ve teşcî'ini hâvî bir emr-ı âlî kaleme aldırılarak leffen arz ve takdim olunmağla meblul ve ibâre ve hüküm ü ifâdesi muvâfık-ı irâde-i hikmet-âde-i hazret-i şehen-şâhî buyuruluyor ise bi'tötebyiz mûmâ-ileyh Ali Efendi'ye tevdî'an ve Arabiyye ve tercemesiyle ma'an Dağıstan'a i.sâl kılınacağı beyâniyle tezkere-i senâ-verî terkîm olundu efendim. Fî 9 Cemâziye'l-evvel sene 94.

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki,

Reside-i dest-i ta'zim olan işbu tezkere-i sâmiye-i Âsâfâneleriyle melfûf emr-i âlî müsveddesi manzûr-ı ma'âlî-mevfûr-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve ehlâlî-i islâmiyyenin cihâda davetleri muktezâ-yı vazife-i mukaddese-i hazret-i hilâfet-penâhî ise de bu hidmetin hasbe'z-zâhir-i imkân ve istitâ'atle meşrûtiyyeti dahi şâyân-ı te'emmül olmağla eğer kabâ'il-i merkûmenin düşman aleyhine hareketleri takdirinde tabî'î'z-zuhûr olan mühâlik ü muhatarata mukavemete kudret-yâb olabilmeleri meczum değil ise duçar olacakları mağduriyyet ve mazlumiyyet mes'ûliyyetinden 'ittikâ kendilerinin gazâyâ teşvik ve terhîslerinden sarf-ı nazar olunması ve bu mütâla'ayı icâb eden

ahvâl-i mühimmâ emken-i taht-ı emniyetde ise bermüceb-i istîzân zıkr olunan emr-i âlî müsveddesinin irsâli müte'allik buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı tâcdârî mantûk-ı münîfinden olarak mezkûr müsvedde savb-ı sâmi-i sadarêtpenâhîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 10 Cemaziye'l-evvel sene 94.

Emr-i Âli Müsveddesi

Dağıstan Ümerâ ve ulemâsına ve vücûhî mu'teberânına,

Bi'l-cümle ehl-i islâmın ma'lumlarıdır ki, düşman-ı dinimiz olan Rusyalıların hulâsa-i fikr ü niyyetleri kendilerine mücûvir olan hükûmât ve akvâm-ı islâmiyyeyi mahv u perişân etmek ve bu tarîk ile ümmet-i muhammediyye'nin şeml-i cem'lerine tefrika düşürmektir. Şu ağraz-ı fâsideleri delâyil-i fi'liyyesini birkaç asırdan beri tevzî'-i azîme ve şarkda sebep oldukları envâ-i inkılâbât-ı mü'ellime isbât ve te'yîd eder. Kalbinde dîn-i mübîn-ı Muhammedî mahabbeti olan ferâ yokdur ki o vuku'ât ve hâdisâta bakup da seyler gibi akan dimâ'-ı islâmiyyenin bir katresine bedel yüz bin yaş dökmesün. Ahvâl-i sâ'ireden kat'-i nazar ve zann-ı aziziniz olan Dağıstan ve civârınızda bulunan diğer memâlik ve büldânda ehlî islâm'a etdikleri ezâ ve cefâlara ve din ü lisân ve mezheb u ırz ve nâmûs ve hürriyet aleyhinde meydâna koydukları fi'l ve hareketleri yakından görmüş ve bi'n-nefs şu add onların âteş-i di'l-sûzlarına düşman olduğunuzdan vukû'at-ı mâziyenin tafsîl ve ta'rifine hâcet görülemez. Düşmanımızın ekâlim-i şarkıyyede ciğer-gâh-ı müslimîne açtığı yaralar a'zam-ı düvel-i islâmiyye olandevlet-i aliyyemizce hasbe'd-deyyâna bâis-i te'essûf ve te'essür olmakda iken iki seneden beri a'dâ-yı bed-fa'âl-i eyâdî-i ifsâd ve ihtiyâlini bizim üzerimize uzadup ve memâlik-i mahrûsemizden Rumeli kit'asında bulunan teb'a-i işeviyemizi tahrik ve ızlâl edüp ma'âzallâhu te'âlâ devletimizin bünyân-ı mersûs-ı istiklâlîni külliyyen mütezelzil ve münderis eyleyecek tekâl-ıfi-i şâkka ile ızrâr kâsına kıyâm ve Avrupa'da dost ve muhibbimiz olan devletlerin efkâr-ı deniyyât-ı muslihânesini dürlü tezvîr ile aleyhimize çevirüp her taraftan hükümet-i

İslâmiyyeye adâvet eserleri peydâ etmeği iltizâm eyledi. Ve nihâyet nakz-ı ahd ile taraf taraf orduları hudûdumuzu tecâvüz etdiğinden bizim dahi ve câhidü fî sebill'illâh hakkı cihâdihî emr-i şerîfine imtisâlen ve ruhâniyyet-i seniyye-i hazret-ı seyyidü'l-mürseline istinâden silâha sarılmamız lâzım geldi. İşte şu icmâlden anlaşılacağı vechile düşmanın bu hareketi şimdiye kadar bu taraf hakkında gösterdiği hasâr ve mazarîn hiç birine kıyas u tatbik kabul etmeyeceğinden bi'l-umûm teb'a-i İslâmiyyemiz def'-i sâ'il a'dâda ittisâf ve ittihâd ederek ve bu uğurda herkes cân u mâla bakmayarak ve "mine'n-nâs min beşerî nefsihi ibtihâ'i marazâti'llah" nass-ı celîli üzre asâkir-i muntazamamızla berâber mevâkı'-i harbiyyeye gelmiş ve bir yandan gelmekte bulunmuşlardır. Ve donanmâ-yı hümâyûnuz Karadeniz Sevâhilinde bulunan kılâ, ve bilâd-ı a'dâyı tahrîb ve zabt ile meşgûl olup hattâ bu def'a kabâ'il-i müslime-i Çerâkise ve Abaza def'aten düşman-ı dîn üzerine sell-i seyf-i Cihâd eylediklerinden donanma-yı hümâyunumuzun mu'âvenetiyle hamden lillâhi'l-vâhibi'l-müte'âl Sahum kal'asını feth ve teshîr etdiler. Ve tarafımızdan asâkir-i vefîre ve esliha ve mühimmât-ı kesîre sevkıyla bâzu-yı hamîyyet ve savletlerine bir kat daha kuvvet ve miknet verildiğinden bi'avni'llâhi'l-meliki'l-mennâm gerek orada ve gerek sâ'ir hudûd-ı hakâniyyemizde "fe-eyyerne'llezine âmenî alâ aduhim fe-esbihû tâhirin" va'd-i kerîmi iktizasınca livâ'u'l-hamd-i İslamiyân mansûr ve muzaffer olarak a'dâ-yı dinimizin "fe-enyekün minküm mi'eti sabireten yeğlibû mi'eteyn" olmaları eltâf-ı samedânedan mes'ul ve müsted'adır. Ve mevâkız-ı harbiyyede hâzır ve sufûf-f a'dâyı göğüs gerek nâzır olan sece'ât-ı asâkirimize mevdu' yed-i hilâfetimiz bulunan alem-i nusret-i tev'em-i risâlet-

penâhiyi alup arkalarından yetiſeceđimizi dahi i'lâya ve ifhâm eylediğimden cümlesinin cân-siperâne ve dilâvereâne hıdmet ve isbât-ı merdâneği ve gayret edecekleri kaviyyen me'mûl ve muntazırdır. İmdi sizlere düſen dîn-ı mübîn-i Muhammedî ve saltanat-ı seniyye-i sermedî gayret-keſliđini hakiki ve samîmî icrâya müttefikân azm ve kasa ederek her kabza hâki âba ve ecdâdınızdan nice bin ehli İslâmın kanıyla yoğrulmuş olan vatanınızın hürriyet ve sa'âdetini istihsâl ve düſmanımızın kayd-ı esâretinden tahsîl-i girikân-ı ehl-i imâna sa'y-i bî-hemâl etmektir. Bu farîzayı bi-hasebi'd-deyyân fi'le getürmeğe cümlenizin ittisâf ve ittihâdınız evvel ü ahir Dersaâdetimize arzuhâl-i zucret-i iſtimâl ile gazâ ve cihâda ſevk ü hâhiſinizi iblağ etmenizden ma'lûm olmasıyla sizleri hilâfet-i İslâmiyye nâmına olarak emr-i mağrûzr-ı gâzâya da'vet eylerim. Ve çünki düſmanımızın kasd u azimeti bi'l-cümle ehl-i İslâm aleyhinde olduğu gibi kıtâl ve cihâdın farzıyyeti dahi kâffe-i müslimîne âid bulunduğundan bu dakîka-i ſer'ıyyeyi nazar-ı i'tinaya alup ve beyninizden her türlü ağraz-ı ſahsiyyeyi kaldırup kemâl-i ta'âvet ve ittihad ile düſman üzerine hareketle dilâverân-ı Çerâkisenin gayret-i dîniyyelerine iſtirâk edeceğinizi me'mûl ederim. Ve'l-hâsıl dîn-i mübîn uğrunda cân u baſ fedâsıyla çalıſanlar ve ızhâr-ı ſecâ'at ve gayret edenler ind-i ilâhîve Peygamberî de görecekleri mükâfât-ı uhreviyyeden baſka nezd-i hilâfet-i peyvendimde dahi bir vechile unudulmayup her biri hâl ü ſânına ve hıdmet ü gayretleriderecâtına göre mazhar-ı taltîfât ve inâyât olacaklarından buralarını hâlisâne müt-ala'a ile isbât-ı müdde'â-yı diyânet ve hamıyyete bezl-i vüs' mukadderet eylesiniz.

Ek XXIV: BBA-irade-Dahiliye, Cemâziye'l-evvel 1295/
no.62527

Atûfetlü Efendim Hazretleri

Hînd ehâli-i müslimesi tarafından i'âne-i harbiyye olmak üzere irsâl olunan mebâliğin sûret-i sarfını tahkîk için vekâleten Dersaadet'e gönderilmiş olan Moulvie Azamet Hüseyin Efendi'nin Dersaadet'de bulunduğu müddetçe i'âne Cem'i emrinde bi'l-muhâbere ehâli-i mûmâ-ileyhime icrâ-yı teşvikât ile ibrâz-ı me'âsir-i hamiyet eylemiş ve şimdi memleketine avdet etmek üzere bulunmuş olmasına mebni taltîfeten kendisine dördüncü rütbeden nişân-ı Mecîdî i'tâsı muvâfık-ı nişân-ı âlî olacağı ifâdesine dâ'ir i'âne-i Muhâcirîn Cem'iyeti riyâsetinin tezkeresi leffen arz ve takdîm kılınmış olmağla ol mâbda her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i pâdişâhî şeref-müte'allik buyuruluyor ise mentûk-i münîfi infâz etdiriliyor efendim. Fî 21 Cemâzi-ye'l-evvel sene 295

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki

Reside-i dest-i ta'zim olan işbu tezkere-i sâmiye-i vekâlet-penâhîleriyle tezkere-i ma'rûza-i manzûr-ı âlî-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve ber-vech-i istizân Efendi-i mûmâ-ileyhe dördüncü rütbeden nişân-ı Mecîdî i'tâsı müte'allik ve şeref-sudur buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı Şehriyârî mantûk-ı münîfinden olarak tezkere-i mezkûre savb-ı sâmi-i Âsafânelerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 22 Cemâziyye'levvel sene 95.

Re'isü'l-vûkelâ huzûr-ı sâmisine

i'âne-i harbiyye olmak üzere Hind ehâli-i müslimesi

câhibinden Dârü'l-hilâfete irsâl kılınmış olan mebâliğin keyfiyyet-i vusûl ve kemiyet-i sarfiyâtını anlamak için ehlâlî-i mûmâ-ileyhimin ba'zîsı tarafından bi'l-vekâle Dersaadet'e gönderilmiş ve beş aydan berü burada bulunduğu ve i'âne bahsınca bi'l-muhâbere ehâl-ı-i mûmâ-ileyhime icrâ-ı teşvîkat ile ib-râz-ı me'âsir-i hamiyet etmekte olduğu şimdi memleketi câhibine azîmet etmek üzere bulunmuş olan Moulvie Azamet Hüseyin Efendi dâ'ireleri hakîkaten hamiyetperver bir zât-ı vesîka-i iltifât olduğundan nişâne-i mefhareti olmak üzere dördüncü rütbeden bir kıt'a Mecîdî nişân-ı zî-şâna te'sisi muvâfık-ı nişân-ı âlî olmağla ve kendisi dahi hemân müteheyi-i azîmet bulunmağla ol vechile taltîfi hususuna inâyet-i aliyye-i riyaset-penahîleri şâyân buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 3 Cemâziye'l-evvel sene 95 ve fî 24 Nisan sene 94.

Re'is Vekîli
Ferîk Mehmed Paşa

Ek XXV: BBA-ırade-Dahiliye, Zilkade 1294/no.61904

Devletlü Efendim Hazretleri

Esnâ-yı Hacc-ı Şerîfde ittihâd-ı islâma ve fezâ-
il-i cihâda dâ'ir ba'zı mevâ'iz neşri şu aralık fevâ'-
id-i maddiye ve ma'nevviyyeyi mücib olacağından bunun
sûret-i münâsibesi te'emmül olunmakta iken Hicâz vi-
lâyeti vâlîsi devletlü Paşa hazretlerinin Dersaadet'de
bulunduğu sırada i'tâ eylediği takrirde İbn Nuhhâs-ı
Dımışkî mü'ellefâtından mevâ'iz-i mutasavvırayı hâvî
meşâri'ü'l-esvâk nâm kitâbın telhîsiyle müşîrû'l-garâm
ismiyle tertîb ve tab' olunmuş olan risâlelerden üç
yüz nüshanın vesâyet-i gayr-ı resmiyye ile huccâcın mü-
nâsiblerine tevzî' olunmak üzere yirmişer gurus fey'i-i
maktû'ıyla mübâya'asına me'zûniyyet i'tâsı gösterilmiş
ve kitâb-ı mezkûrun bir nüshası dahi gönderilmiş olduğu-
na ve lede'l-mütâla'a matlûba muvâfık âsâr-ı edebiyeye-
den bulunduğu binâ'en bunlardan ol mikdârının alınıp
götürülmesi ve esnâ-yı Hac'da dağıtılması için müşârun-
ileyhe me'zûniyyet verildiği misillü risâle-i mezkû-
renin beheri birer yirmilik kâ'imedden üç yüz nüshanın
bahâsı olan altı bin gurus dahi hazîne-i celîleden ittâ
etdirilmiş olmasıyla bu akçenin mahsûbu zımnında
îfâ-yı mu'âmelat-ı muktazıyyenin Mâliye Nezâret-i
Celîlesine havâlesi hakkında herne vechile emr ü fer-
mân-ı hümâyûn hazret-i Şehen-şâhî şeref-sünüh u sudûr
buyuruluyor ise mantûk-ı münîfi infâz edileceği ve zikr
olunan nüsha manzûr-ı âlî buyurulmak üzere irsâl-i sû-yı
sâmîleri kılındığı beyânıyla tezkere-i senâ-verî terkîm
olundu efendim. Fî 14 Zi'l-ka'de sene 94. Ma'rûz-i
Çaker-i kemîneleridir ki,

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkere-i sâmiye-i
sadâret-penâhîleriyle nüsha-i müzkeru meşmûl-i nigâh-ı
ma'âlî-iktinâh-ı hazret-i Şehenşâhî olarak sûret'i ma'-
ruza muvâfık-i maslahat görüldüğünden ber-vech-i is-
tizân meblağ-ı mezbûrun icrâ-yı mahsûbu müte'allik

buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı Cihân-bânî mantûk-ı münifinden bulunmuş ve sâlifü'l-beyân nüsha dahi nezd-i alîde tevrîk buyurulmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 15 Zi'l-ka'de sene 94.

Ek XXVI: BBA-îrade-Dahiliye, Zilkade 1294/no.61867

Devletlü Efendim Hazretleri,

Afrika'da kâ'in Zengibâr memâliki hâkimi Seyyid Bergoş hazretlerinin bu sene îfâ-yı farîza-i Hacc-ı Şerîf için cânib-i Hicâz'a geleceği istihbâr olunduğundan vusûlünde icrâ kılınacak mu'âmelât-ı teşrifânenin istifsârına dâ'ir Hicaz vilâyet-i vâliliğinden bir kıt'a tahrîrat alınmış ve vilâyet-i müşârun-ileyhâ vâlî-i lâhıkı devletlü Hâlet Paşa hazretleri tarafından dahi su'âl-i keyfiyyet olunmakta bulunmuş olup çünkü hâkim-i müşârun-ileyh Afrikaca bir kıta-i mühimmenin mâliki olmakla berâber ahvâl-i umûmiyye-i âleme vukufu cihetiyle bir kaç sene evvel li-ecli's--seyâha Avrupa'ya gitmiş ve düvel-i mu'azzama hükümdârâni cânibinden ve avdetinde Hidîvviyyet-i Mısıryye tarafından hakkında ihtirâmât-ı kâmile icrâ kılınmış olduğuna ve Hicâz'a azîmeti ber-vech-i muharrer Hacca niyyetinden dolayı takarrur etmiş bulunduğuna binâ'en sâye-i mekârîm-vâye-i hazret-i hilâfet-penâhîde müşârun-ileyhin hüsn-i kabulîyle şân-ı âliye lâyük suretde merâsim-i mühimmât-nevâziye mazhariyyeti muktezâ görüldüğünden kendisinin Cidde'ye takarrub-ı vusûlü haber alındıkda Mekke-i Mükerrreme eşrâf u mu'teberânından Emâret-i Celîle ile bi'l-müzâkere ta'yîn olacak heyet ve sâ'ir me'mûrîn-i vilâyet ile birlikde Cidde'den istiklâli ve esbâb-ı lâzîme-i seferriyyesinin ihzârıyla muhteremen Mekke-i Mükerrreme'ye îsâli için müşârun-ileyh Hâlet Paşa hazretlerine me'muriyyet verilmekle berâber hâkim-i müşârun-ileyhin Mekke-i Mükerrreme'de ikâmetiyçün münâsib bir dâ'ire hâzırlanarak orada bulunduğu müddetçe it'âm ve irâhası ve esnâ-yı Hac'da dahi mürâ'ât u teshîlât-ı muktaziyyenin icrâsı ve şu yolda vuk'u bulacak masârifin dâ'ire-i i'tidâlde tutularak ba'dehü defter-i müfredâtı gönderilmek üzere

Mâl Sanduğundan tesviyesi hûsuslarının müşârûn ileyh Hâlet Paşa hazretlerine tebliğiyle masraf bahsinden Mâliye Nezâret-i Celîlesine dahi ma'lûmât i'tâsı ve işbu mu'âmelât-ı cemîlenin mütemmimi olarak hâkim-i müşârûn-ileyhe birinci rütbeden bir kît'a nişân-ı Mecîdî ihdâsı makrûn-ı müsâ'ade-i isâbet-i mu'tâde-i hazret-i Cihân-bânî olduğu hâlde buna göre önümüzdeki perşembe günü Dersaadet'den hareket edecek olan müşârûn-ileyh Hâlet Paşa'ya tevdî'yle taraf-ı eşref-i cenâb-ı mülûkânedden olarak hâkim-i müşârûn-ileyhe i'tâyâ me'mur edilmesi münâsib gibi tahattur kılındı ise de husûsât-ı meşrûha hakkında her ne vechile emr ü fermân-ı ma'âlî-unvân-ı hazret-i pâdişâh-ı şeref-sünûh u sudûr buyuruluyor ise mantûk-ı münîfinin infâzına müsâra'at kılınacağı beyâniyle tezkere-i senâverî terkîm olundu efendim. Fî 7 Zil-ka'de sene 94.

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleri

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkere-i sâmiye-i Âsafâneleri manzûr-ı âlî-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve istizân olduğu vechile husûsât-ı ma'rûzanın hemân tesviye-i icâbâtıyla nişân-ı mezkurun dahi i'tâsı müte'allik ve şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı Şehriyârî mantûk-ı münîfinden bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 8 Zi'l-ka'de sene 94.